

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

4(38)

DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2019

ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

ERIH PLUS

Index Copernicus

Polish Scholarly Bibliography (PBN)

Ulrich's Periodicals Directory

WorldCat

Google Scholar

Cosmos Impact Factor

CrossRef

RISC

EZB

IBSS

Наукова періодика України (Uran

Publish Servis, OJS)

Українські наукові журнали

Інформаційно-аналітична система

«Бібліометрика української науки»

(Ranking of Scientists (Cybermetrics

Lab) Національної бібліотеки

України імені В.І. Вернадського

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК

ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ

КИЇВ

- ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ
ТА СТАТИСТИКА НАСЕЛЕННЯ
- СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

УДК 314(051)
<https://doi.org/10.15407/dse2019.04>

Видавці та засновники:
Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідомство про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія KB №8304.
Перереєстроване 22.06.2012 р.
серія KB №19037-7827 ПР
Державною реєстраційною
службою України.
З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (лист Міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкова-
них засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 32 від 15.01.2018 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка»
входить до категорії В Переліку
наукових фахових видань,
в яких можуть публікуватися резуль-
тати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук

Затверджено до друку
та опублікування в мережі Інтернет
Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
06.12.2019 р. протокол № 21

Підписано до друку 12.12.2019 р.

Адреса редакції:
Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Формат 70×100/16.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 12,28.
Обл.-вид. арк. 13,50.
Тираж 165 прим.
Зам. № 5808 від 04.12.2019 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідомство про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук,
заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Бердянський університет
менеджменту і бізнесу
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
О.А. Гришнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єрина, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., Науково-дослідний інститут економічного
розвитку ДВНЗ «Київський національний економічний університет
ім. Вадима Гетьмана»
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, д-р, проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черненко, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Щербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

UDC 314 (051)

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04>

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State

Registration as of 12.01.2004

Series KB № 83047. Registered as of
22.06.2012 (Series KB

№19037-7827 ПП) by Government
registration service of Ukraine.

The journal is published three times
annually according to Justice of Ukraine
№ 20679-0-33-151194
as of August 12, 2015

about the regist-ration of the permit
in the State Register of print media
and news agencies as subjects
of information activity.

Ministry of Education and Science
of Ukraine by Order № 32

of Janyary 15, 2018 Journal

«Demography and Social
Economy» is updated in the new

list of scientific professional
editions, which can publish the
results of PhD theses in Economics

Approved for publishing and Internet
publications by the Academic Senate
the Ptoukha Institute for Demography
and Social Studies National Academy
of Sciences of Ukraine as
of December, 06, 2019

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,
blvd. Taras Shevchenko, 60.
Tel. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial
Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English
T.O. Ohmakevych

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine,
D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences
of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha
Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.M. GLADUN –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute
for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., Berdyansk University of Management and Business

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher
School of Economics, Moscow, Russia

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., Research Institute for Economic Development

«Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman», Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk,
Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED),
Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of
Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United
Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

O.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.O. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioglu, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tols, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem,
Jerusalem, Israel

O.I. Tsymbal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences,
Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research,
Rostock, Germany

Questions to the members of the editorial Board of the journal by E-mail: j_dse@ukr.net

УДК 314 (051)
<https://doi.org/10.15407/dse2019.04>

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство
о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
серия КВ №19037-7827 ПР
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

В соответствии с приказом МОН
Украины № 32 от 15.01.2018 г.
журнал «Демография
и социальная экономика»
входит в категорию В
Перечня научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати и публикации
в сети Интернет Ученым советом
Института демографии и
социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
06.12.2019 г. протокол № 21

Подписано к печати 12.12.2019 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати
А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
А.А. Москаленко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украины
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – чл.-кор. НАН Украины, д-р экон.
наук, зам. директора ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Бердянский университет
менеджмента и бизнеса

А.Г. Вишневский, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ

Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина

Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина

А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., Научно-исследовательский институт
экономического развития ГВНЗ «Киевский национальный экономический
университет им. Вадима Гетьмана»

Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леся Украинки, г. Луцк, Украина

А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина

И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция

В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина

Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания

И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина

А.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет
им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

В.Г. Сарюгло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль

А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Л.Н. Черенько, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия

Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы к членам редакционной коллегии журнала следует направлять
по E-mail: j_dse@ukr.net*

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА СТАТИСТИКА НАСЕЛЕННЯ

<i>ГЛАДУН О.М., РУДНИЦЬКИЙ О.П., КУЛИК Н.В.</i> Демографічні втрати України під час першого радянського голоду 1921–1923 рр.	11
<i>МАКАРОВА О.В.</i> Статистика використання часу у фокусі гендерних досліджень	30
<i>ІЛЬЧ Л.М., САРЮГЛО В.Г.</i> Статистичне моделювання освітньо-кваліфікаційного дисбалансу на ринку праці	42
<i>STIRBA V.V., PAHOMII I.V.</i> The Contribution of Avoidable Mortality to the Life Expectancy Change in the Republic of Moldova	58

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

<i>АНТОНЮК В.П., ЩЕТІНІНА Л.В.</i> Оцінка і пріоритети добробуту населення України	71
<i>КОГАТЬКО Ю.Л.</i> Поліпшення житлових умов населення України: оцінка, потреби	86
<i>ГОЛОВКО Л.В.</i> Модернізація сільського житлового фонду в Україні	103
<i>КРАЄВСЬКА Г.О.</i> Європейський досвід соціального розвитку села: актуальні практики для України	116
<i>ЖАХОВСЬКА В.Л.</i> Сучасні тенденції соціального захисту та пенсійного забезпечення сільського населення в Україні	130

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

135 років від дня народження академіка М.В. Птухи	142
Правила для авторів (укр.)	144
Правила для авторов (рус.)	146
Guidelines for Authors (англ.)	148

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) – наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (серпень, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (квітень, 2018).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Українські наукові журнали** (березень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (лютий, 2013).

CONTENTS

DEMOGRAPHIC PROCESSES AND POPULATION STATISTICS

<i>GLADUN O.M., RUDNYTSKYI O.P., KULYK N.V.</i> Ukraine's Demographic Losses During the First Soviet Famine 1921–1923	11
<i>MAKAROVA O.V.</i> Time Use Statistics in the Focus of Gender Studies	30
<i>ILICH L.M., SARIOGLO V.G.</i> Statistical Modeling of Skills Mismatch in the Labor Market	42
<i>STIRBA V.V., PAHOMII I.V.</i> The Contribution of Avoidable Mortality to the Life Expectancy Change in the Republic of Moldova	58

SOCIAL DEVELOPMENT

<i>ANTONIUK V.P., SHCHETININA L.V.</i> Assessment and Priorities of Welfare of the Population of Ukraine	71
<i>KOGATKO YU.L.</i> Improving the Living Conditions of the Ukrainian Population: Assessment, Needs	86
<i>HOLOVKO L.V.</i> Modernization of Rural Housing Stock in Ukraine	103
<i>KRAYEVSKA H.A.</i> European Experience of Social Development of the Village: Actual Practices for Ukraine	116
<i>ZHAKHOVSKA V.L.</i> Current Trends of Social Protection and Pension Support for Rural Population in Ukraine	130

SCIENTIFIC LIFE

135 th anniversary of birth of Academician M.V. Ptoukha	142
Guidelines for Authors (ukr.)	144
Guidelines for Authors (engl.).....	146

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (2013).
- **Polish Scholarly Bibliography** (PBN) (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CША) www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **RISC** (ПИИИ, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&-sortby=pubdate (2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (2018)
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (2016).
- «**Ukrainian Academic Journals**» (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2016).

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И СТАТИСТИКА НАСЕЛЕНИЯ

<i>ГЛАДУН А.Н., РУДНИЦКИЙ Е.П., КУЛИК Н.В.</i> Демографические потери Украины во время первого советского голода 1921–1923 гг.	11
<i>МАКАРОВА Е.В.</i> Статистика использования времени в фокусе гендерных исследований	30
<i>ИЛЬИЧ Л.Н., САРИОГЛО В.Г.</i> Статистическое моделирование образовательно-квалификационного дисбаланса на рынке труда	42
<i>ШТЫРБА В.В., ПАХОМИЙ И.В.</i> Вклад предотвратимой смертности в изменение ожидаемой продолжительности жизни в Республике Молдова	58

СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

<i>АНТОНЮК В.П., ЩЕТИНИНА Л.В.</i> Оценка и приоритеты благосостояния населения Украины	71
<i>КОГАТЬКО Ю.Л.</i> Улучшение жилищных условий населения Украины: оценка, потребности	86
<i>ГОЛОВКО Л.В.</i> Модернизация сельского жилищного фонда в Украине	103
<i>КРАЕВСКАЯ Г.А.</i> Европейский опыт социального развития села: актуальные практики для Украины	116
<i>ЖАХОВСКАЯ В.Л.</i> Современные тенденции социальной защиты и пенсионного обеспечения сельского населения в Украине	130

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

135 лет со дня рождения академика М.В. Птухи	142
Правила для авторов (укр.)	144
Правила для авторов (англ.)	146

Размещение журнала «Демография и социальная экономика» в международных и отечественных наукометрических базах, репозиториях и поисковых системах:

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (июль, 2016).
- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (декабрь, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польша) – научная база данных польского Министерства науки и Высшего Совета. PBN является частью POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (апрель, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (июль, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (ноябрь, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (август, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Германия)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (август, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (декабрь, 2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (июль, 2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (апрель, 2018).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (декабрь, 2015).
- **Научная периодика Украины** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (февраль, 2016).
- **Украинские научные журналы** (март, 2016).
- **Информационно-аналитическая система «Библиометрика украинской науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Национальной библиотеки Украины имени В. Вернадского (февраль, 2013).

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04.011>

УДК 314.116–026.24(477) «1921–1923»(477)

JEL CLASSIFICATION: J 11

О.М. ГЛАДУН

д-р екон. наук., старш. наук. співроб., заст. дир.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01302, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com
ORCID 0000-0001-6354-6180

О.П. РУДНИЦЬКИЙ

наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01302, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
ORCID 0000-0001-5661-8596

Н.В. КУЛИК

гол. екон.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01302, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: nataliyakulik@gmail.com
ORCID 0000-0002-2022-6117

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПЕРШОГО РАДЯНСЬКОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр.

У першій половині ХХ століття Україна пережила три голоди. Найменш дослідженим у демографічному аспекті є голод 1921–1923 рр. Метою дослідження була оцінка демографічних втрат України у період голоду 1921–1923 рр. за причинами надсмертності, у поселенському розрізі і за статтю та віком. Представлено основні результати оцінки втрат людності УСРР унаслідок голоду 1921–1923 рр. Оцінювання втрат проведено на базі розробленої одним із авторів методології демографічної реконструкції. Перевагою цієї методології, не зважаючи на складність і трудомісткість, є те, що її використання забезпечує дослідника від суб'єктивізму, властивого обчисленням втрат людності за неповною інформацією з фрагментарних джерел. Було сформовано інформаційну базу, яка найадекватніше відновлює ряди динаміки показників чисельності, складу та руху населення за період 1920–1926

© ГЛАДУН О.М., РУДНИЦЬКИЙ О.П., КУЛИК Н.В. 2019

рр. У ході укладання інформаційної бази оцінено якість статистичних даних та виконано відповідне коригування. Оцінювання демографічних утрат УСРР у 1921–1923 рр. здійснено у територіальних межах на дату перепису населення 1926 року. Вперше отримано оцінки втрат окремо для жителів українського міста та села за кожний рік голоду, за статтю та віковими групами. Оцінка прямих утрат (надсмертність) за весь період голоду становить 935,8 тис. осіб, із них 12,2 % припадає на міста, 87,8 % – на сільську місцевість. Виявлено нерівномірний розподіл прямих утрат по роках: максимум припадає на 1922 р. (54,4 %), на 1921 рік – 31,5, на 1923 р. – 14,1 %. Визначено, що статеві структура втрат характеризується значною перевагою чоловічого населення: надлишок смертей у 1921–1923 рр. становить 555,9 тис. чоловіків і 379,9 тис. жінок (59,5 та 40,5 % відповідно). Отримано підтвердження, що найуразливішими під час соціальних катастроф є діти та особи похилого віку: на ці дві вікові категорії припало 54,4 % надлишкових смертей. З'ясовано, що втрати людності початку 1920-х років – це результат не тільки голодної трагедії, але й масових епідемій. Уперше в літературі визначено складові прямих втрат населення у 1921–1923 рр. від голоду (502,5 тис. осіб або 53,7 %) та епідемій (433,4 тис. осіб або 46,3 %). Також уперше оцінено непрямі втрати (дефіцит народжень), які становлять 1029,0 тис. Показано державну політику радянської влади щодо допомоги територіям України, що потерпали від голоду, яка вплинула на розмір демографічних втрат.

Ключові слова: голод 1921–1923 рр., демографічні втрати УСРР, надсмертність, дефіцит народжень.

O.M. Gladun

Dr. Sc. (Economics), deputy director
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko., 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com
ORCID 0000-0001-6354-6180

O.P. Rudnytskyi

Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60
ORCID 0000-0001-5661-8596

N.V. Kulyk

Chief Economist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko 60
E-mail: nataliyakylik@gmail.com
ORCID 0000-0002-2022-6117

UKRAINE'S DEMOGRAPHIC LOSSES DURING THE FIRST SOVIET FAMINE 1921–1923

In the first half of the twentieth century, Ukraine experienced three famines. The least researched in the demographic aspect is the famine of 1921–1923. The purpose of the study was to estimate the demographic losses of Ukraine in the period of famine of 1921–1923 by causes of death, by settlement and by sex and age. The article presents the main results of the estimation of the losses of humanity of the UkrSSR due to the famine of 1921–1923. The estimation of losses is based on the methodology of demographic reconstruction developed by one of the authors. The advantage of this methodology, despite the complexity and laboriousness, is that its use protects the researcher from the subjectivism inherent in calculating population losses from incomplete information from fragmentary sources. An information base was formed that most adequately restores the time series of indicators of the number, composition and movement of the population for the period 1920–1926. During the formation of the information base, the quality of statistical data was evaluated and the correction was made accordingly. The estimation of demographic losses of the UkrSSR in 1921–1923 was conducted in the territorial borders at the date of the census of 1926. For the first time, estimates of losses were separately obtained for residents of the

Ukrainian urban and rural population for each year of famine, by sex and age groups. The estimate of direct losses (excesses deaths) for the entire period of famine is 935.8 thousand people, of which 12.2 % are in cities, 87.8% – in the rural areas. The uneven distribution of direct losses by years is revealed: the maximum falls on 1922 (54.4 %), while on 1921 – 31.5 %, on 1923 – 14.1 %. It was determined that the sexual structure of losses is characterized by a significant advantage of the male: the excess deaths in 1921–1923 were 555.9 thousand men and 379.9 thousand women (59.5% and 40.5% respectively). It has been confirmed that children and the elderly are the most vulnerable during social disasters: 54.4 % of excess deaths are accounted for by these two age categories. It has been found that the losses of humanity in the early 1920s were the result not only of a famine tragedy but also of mass epidemics. For the first time, the literature identifies the components of direct losses of the population in 1921–1923 from famine (502.5 thousand people or 53.7 %) and epidemics (433.4 thousand people or 46.3 %). Indirect losses (lost births), which make up 1029.0 thousand, were also estimated for the first time. The state policy of the Soviet authorities on assistance to the starving territories of Ukraine, which influenced the size of demographic losses, is shown.

Keywords: famine of 1921–1923, demographic losses of the UkrSSR, excesses deaths, lost births.

А.Н. Гладун

д-р екон. наук., старш. науч. сотруд., зам. дир.
Институт демографии та социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com
ORCID 0000-0001-6354-6180

Е.П. Рудницкий

науч. сотруд.
Институт демографии та социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60
ORCID 0000-0001-5661-8596

Н.В. Кулик

гл. экон.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: nataliyakulik@gmail.com
ORCID 0000-0002-2022-6117

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОТЕРИ УКРАИНЫ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОГО СОВЕТСКОГО ГОЛОДА 1921–1923 гг.

В первой половине XX века Украина пережила три голода. Наименее исследованным в демографическом аспекте является голод 1921–1923 гг. Целью исследования была оценка демографических потерь Украины в период голода 1921–1923 гг. по причинам сверхсмертности, в поселенческом разрезе, по полу и возрасту. Изложены основные результаты оценки потерь населения УССР в результате голода 1921–1923 гг. Оценивание потерь выполнено на базе разработанной одним из авторов методологии демографической реконструкции. Преимуществом этой методологии, несмотря на сложность и трудоемкость, является то, что ее использование защищает исследователя от субъективизма, присущего вычислениям потерь населения на основе неполной информации из фрагментарных источников. Сформирована информационная база, которая наиболее адекватно восстанавливает ряды динамики показателей численности, состава и движения населения за период 1920–1926 гг. При формировании информационной базы оценено качество статистических данных и выполнены соответствующие корректировки. Оценивание демографических потерь УССР в 1921–1923 гг. проведено в территориальных границах на дату переписи населения 1926 года. Впервые получены оценки потерь отдельно для жителей украинского города и села за каждый год голода, по полу и возрастным группам.

Оценка прямых потерь (сверхсмертность) за весь период голода составляет 935,8 тыс. человек, из них 12,2 % приходится на города, 87,8 % — на сельскую местность. Выявлено неравномерное распределение прямых потерь по годам: максимум приходится на 1922 (54,4 %), в то время как на 1921 — 31,5 %, на 1923 — 14,1 %. Определено, что структура потерь по полу характеризуется значительным перевесом мужского населения: избыток смертей в 1921—1923 гг. составляет 555,9 тыс. мужчин и 379,9 тыс. женщин (59,5 и 40,5 % соответственно). Получено подтверждение, что наиболее уязвимыми во время социальных катастроф являются дети и лица пожилого возраста: на эти две возрастные категории пришлось 54,4% избыточных смертей. Установлено, что потери населения начала 1920-х годов — это результат не только трагедии голода, но и массовых эпидемий. Впервые в литературе определены составляющие прямых потерь населения в 1921—1923 гг. от голода (502,5 тыс. чел. или 53,7 %) и эпидемий (433,4 тыс. чел. или 46,3 %). Также впервые оценены не прямые потери (дефицит рождений), которые составляют 1029,0 тыс. Показана государственная политика советской власти по оказанию помощи голодающим территориям Украины, повлиявшая на размер демографических потерь.

Ключевые слова: голод 1921—1923 гг., демографические потери УССР, сверхсмертность, дефицит рождений.

Постановка проблеми та актуальність. Трагічна вітчизняна історія першої половини минулого століття переконує у приреченості нації, що втратила свою державність і стала об'єктом комуністичного експерименту російських більшовиків і насадженого ними в Україні антинародного режиму, з вини яких під час трьох масових абсолютних голодів (1921—1923, 1932—1934, 1946—1947 рр.) втрати через надсмертність, за нашими оцінками, становили понад 5 млн осіб, що зіставно з сукупною величиною людських жертв від 17 голодів XI—XIX ст. [1—3]. Головною причиною такого масштабу втрат у період голодів першої половини ХХ ст. у нашій країні були не фактори природно-географічного походження, обумовлені стихійними силами природи, а політика керівництва тогочасної держави. Потенційна загроза виникнення голоду не зникла в країні і в ХХІ ст. [4, с. 181].

У цьому контексті проблема дискурсу про демографічні наслідки першого радянського голоду становить не тільки академічний інтерес у площині формування інформаційного простору та історичної пам'яті про голод, але й у науково-практичному сенсі, виконуючи попереджувальну функцію інформування влади та соціуму про небезпеку повторення голоду в наші дні. При цьому треба пам'ятати, що соціалізм ніде у світі не розв'язав проблему продовольства. Досвід багатьох країн показує, що проблему можна вирішувати лише там, де є справжня демократія, повноцінне громадянське суспільство та існує відповідальна влада.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна і зарубіжна історіографія голоду 1921—1923 рр. в Україні досить велика і містить доволі ґрунтовний аналіз політичних і соціально-економічних чинників цієї трагедії. Активне історіографічне освоєння теми розпочалося ще в період самого голоду і триває дотепер. Огляд напружаних у царині вивчення голоду майже за сторічний період засвідчує, що ця тема розглядалася комплексно і висвітлення більшості вузлових її питань нині перебуває на рівні консенсусу. Проте, питанням обчислення демографічних наслідків першого радянського голоду в Україні «не пощастило» на увагу дослідників. Так, якщо в науковому обігу нині налічується не одна сотня оцінок втрат від Голодомору 1932—1934 рр., то стосовно голоду 1921—1923 їх існує занадто мало, і це при тому, що більшовики визнавали це лихо і не забороняли його висвітлення у пресі і в наукових публікаціях.

Наявні у науковому обігу кількісні характеристики масштабів демографічних втрат від голоду отримані не в результаті спеціальних досліджень, а здебільшого

шляхом експертного оцінювання. Діапазон цих оцінок нині лежить у межах від 0,3 до 1,5 млн осіб.

Одними з перших долучилися до вивчення демографічних наслідків воєнного лихоліття і років голодного мору 1921–1923 рр. досить відомі у міжвоєнний період вчені: М.Б. Гуревич (М.В. Gurevich), М.В. Птуха (М.В. Ptukha), К.Г. Воблій (К.Г. Wobly), С. Остапенко (S. Ostapenko), Л.Д. Ульянов (L.D. Ul'yanov), С.А. Томілін (S.A. Tomilin), А.П. Хоменко (A.P. Khomenko), Ю.О. Корчак-Чепурківський (Yu.O. Korchak-Chepurkovsky) та ін. У їхніх працях величина втрат людинності подається сукупною за весь період демографічної катастрофи 1914–1923 рр. в діапазоні 5–7 млн, із виділенням голодової складової у межах 1,0–1,5 млн осіб [5–12]. Слід зазначити, що в наукових розвідках цих авторів обчислення демографічних утрат УСРР унаслідок голоду початку 1920-х років не було предметом спеціального дослідження. Цю проблему вони розглядали у загальному контексті динаміки населення на східноукраїнських землях у період 1914–1923 рр.

Взірцевий у методичному відношенні підхід до визначення людських жертв від голоду 1921–1923 рр. в Україні був здійснений С.А. Томіліним (S.A. Tomilin) під час вибіркового соціально-демографічного обстеження українського села у 1923 р. [10, с. 13–34]. На базі зведення питань анкети обстеження за ознакою «захворів», «помер від голоду», «помер від інфекцій», розроблено кількісні характеристики надмірної смертності від голоду та епідемії для вибіркової сукупності. Якщо поширити дані вибіркового обстеження на всю людинність УСРР, то втрати через надсмертність становитимуть 0,7–0,8 млн осіб.

Сучасні вітчизняні дослідники голоду 1921–1923 рр. послуговуються даними комісії Допомоги голодуючим (Допголу), Наркомату охорони здоров'я, ЦСУ УСРР та оцінками людських утрат, зробленими вченими у 1920-ті роки, мотивуючи при цьому відсутність власних розробок неповнотою необхідної інформації та фрагментарністю джерел [13–15].

Підсумовуючи короткий огляд історіографічного доробку вивчення демографічних наслідків трагедії 1921–1923 рр., доходимо висновку, що це найменш розроблений аспект наукової проблеми голоду 1921–1923 рр.

Для отримання результатів досліджень з цієї проблеми потрібно істотно розширити джерельну базу і удосконалити методичний апарат дослідження на засадах адекватнішої методології.

Метою статті є оцінка демографічних втрат України у період голоду 1921–1923 рр. за причинами надсмертності, у поселенському розрізі та за статтю та віком на основі системної методології та сформованої бази демографічних даних з достатнім для коректного використання рівнем повноти та достовірності.

Новизна. Уперше оприлюднено кількісні характеристики демографічних утрат України (прямі і непрямі) за типами поселень, у розрізі статті та віку, окремо за кожен рік першого радянського голоду. Оцінки втрат отримані на оригінальній базі даних демографічних показників 1914–1923 рр., використаних із цією метою вперше. Ця робота не має аналогів.

Методи дослідження. У методологічному плані обчислення втрат населення внаслідок соціальних потрясінь і природних катаклізмів у демографічній науці розроблене непогано, однак у кожному конкретному випадку воно потребує відповідної методичної конкретизації й розвитку. Найпоширенішим методом розрахунку людських утрат, який використовують нині вітчизняні та зарубіжні дослідники, є метод ретроспективного прогнозу (перспективно-балансовий) [16, с. 86].

Суть цього методу полягає у відстеженні руху окремих когорт у досліджуваній період згідно із заданими (прогнозними) параметрами народжуваності, смертності, міграції з урахуванням адміністративно-територіальних змін. Відправною наріжною точкою розрахунків є статеві-вікова структура населення країни (регіону) на початок періоду досліджень, при цьому рух когорт оцінюється за допомогою методу пересування вікових груп. У результаті таких розрахунків отримуємо гіпотетичну статеві-вікову структуру людності, яка могла бути на кінець періоду за умови відсутності екстраординарних подій. Різниця між гіпотетичною та реальною віковою структурою становить сукупні і вікові втрати. Основним недоліком цього методу є те, що за його допомогою неможливо деталізувати масштаби і структуру втрат по роках соціальної катастрофи.

Тому була використана оригінальна методологія, яка складається з таких основних етапів: 1) проведення повномасштабної демографічної реконструкції; 2) розробка трендових моделей перебігу демографічних процесів за умови відсутності соціальної катастрофи; 3) оцінювання демографічних наслідків соціальних катастроф.

Повномасштабна реконструкція відрізняється від уточнення показників охопленням значного історичного періоду та великого масиву демографічних показників, більшість яких визначені для однорічних вікових груп. Результатом реконструкції є суцільні ряди динаміки чисельності населення, його статеві-вікової структури, статеві-вікової структури померлих, розподілу народжених за віком матері, сальдо міграції з розподілом за статтю та віком тощо. Реконструкція здійснена у розрізі місцевості проживання (міська, сільська).

Ця методологія була успішно використана для масштабних обчислень утрат населення України у 1932–1934 рр. на загальноукраїнському, обласному і районному рівнях. Методологія та результати обчислень демографічних утрат України у 1932–1934 рр., зроблених на її основі, оприлюднені та позитивно сприйняті у вітчизняному та зарубіжному експертному середовищі [17–20].

Прямі втрати через надсмертність (надлишкова смертність) були розраховані як різниця між реальною (реконструйованою) кількістю померлих та їх очікуваною (гіпотетичною) кількістю за умови відсутності катастрофи. Непрямі втрати (дефіцит народжень) визначені як різниця між очікуваною (гіпотетичною) кількістю народжених, яка могла б бути за відсутності катастрофи, та їх реальною (реконструйованою) чисельністю.

Ця методологія на сьогодні є найдосконалішою, але її реалізація дуже трудомістка, особливо на стадії формування повноцінної бази даних. Головними її перевагами є, по-перше, відокремлення ефектів впливу усіх компонентів зміни чисельності населення та побудови більш точного і детального демографічного балансу; по-друге, завдяки реконструкції населення за статтю та віком є можливість узгодити чисельність кожної когорти і мінімізувати статистичну похибку, пов'язану із обліком демографічних подій; по-третє, можливість розрахунку втрат населення через надмірне вимирання за статтю та віком і, таким чином, уточнити та обґрунтувати загальну величину втрат; по-четверте, краще обґрунтувати гіпотези нормальної некризової народжуваності і смертності для розрахунку втрат із використанням методу трендового аналізу; по-п'яте, точніше оцінити непрямі втрати.

На нашу думку, саме коректна повномасштабна реконструкція показників демографічних процесів між переписами 1920–1926 рр. стала важливою передумовою достовірності обчислених утрат населення країни під час голоду 1921–1923 рр. Гіпотетичні коефіцієнти народжуваності та смертності для 1921–1923 рр.

були отримані шляхом лінійної інтерполяції реальних показників між 1913 і 1926 рр. Лінійну інтерполяцію обрано, виходячи з аналізу трендів демографічних процесів до і після періоду 1914–1923 рр. Гіпотетичні числа народжених і померлих у 1921, 1922, 1923 рр. обчислені як добуток загальних коефіцієнтів народжуваності та смертності і реконструйованої середньорічної чисельності людності за вказані роки.

Для з'ясування природи механізму дії об'єктивних та суб'єктивних факторів у період катастрофи 1921–1923 рр. використано також порівняльно-історичний метод із елементами аналізу та синтезу, що зробило можливим виявлення загальних закономірностей і характерних особливостей феномену голодової трагедії.

Інформаційна база. У комплексі дослідницьких питань даної теми вирішальне значення має повнота й якість інформаційної бази. Для формування інформаційного забезпечення цього дослідження, використано наступні взаємодоповнювальні джерела даних про населення: переписи, обліки людності, статистику природного та міграційного руху, вибіркові демографічні обстеження.

Головним джерелом даних про чисельність розміщення і склад населення за роки голоду є загальні переписи 1920 і 1926 років, міський перепис 1923 року та місцеві обліки 1921 р. на територіях, де не було можливості провести перепис 1920 року. Перепис 1920 р., проведений у буремний період господарської розрухи, масових епідемій паразитарних тифів і активних антибільшовицьких виступів селян, мав суттєві організаційно-методичні недоліки та прорахунки. Але, попри це, після аргументованої корекції підсумків, виконаної керівниками демо-статистичної служби ЦСУ УСРР (А.П. Хоменко, Ю.О. Корчак-Чепурківський), його було взято за вихідну точку обчислення втрат населення у 1921–1923 роках [12, 21–25].

При розрахунку чисельності населення на 01.01.1924 А.П. Хоменко на підставі низки статистичних джерел оцінив недооблік людності під час перепису 1920 року у розмірі 5–6 % (для міст – 2–3 % та сільської місцевості – 5–7 %). Кількість не облікованого населення міст станом на 15 березня 1923 року цей дослідник визначає у 1,0–1,5 % [24]. Виявлений А.П. Хоменком недооблік людності у переписі 1920 року і міському переписі 1923 року були враховані нами у реконструкції. Другою наріжною точкою слугували дані перепису 1926 року. Цей перепис є одним з кращих в історії переписної справи на сучасній території України, однак і він не був позбавлений певних недоліків. Як правило, досить поширеним явищем під час переписів у багатьох країнах, у тому числі в Україні, був недооблік малих дітей. Першим, хто звернув увагу на це, аналізуючи якість переписних даних щодо дітей віком до 4 років, був Ю.О. Корчак-Чепурківський [26]. Його методика була використана для коригування чисельності дітей віком 0–4 роки в УСРР за статтю та віком; її суть наведена в публікації [27].

Цінним сегментом інформаційної бази цієї наукової розвідки є статистика природного руху населення, яка до 1920 року базувалась на церковній метричній реєстрації, а пізніше – на даних обліку актів цивільного стану. Статистику природного руху населення УСРР взято з офіційних статистичних публікацій фондів Центрального архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України [28, 29].

Таким чином, у нашому розпорядженні були повні динамічні ряди абсолютних показників статистики природного руху людності УСРР за кожний рік міжпереписного періоду. Обчисленню поправок на недооблік підлягали щорічні числа народжених та померлих немовлят і померлих віком старше одного року. Для не кризових років розрахунок поправки на недолік вимирання немовлят базується на методичних підходах А.П. Хоменка і Ю.О. Корчака-Чепурківського, що передбачає порівняння

смертності дітей до одного року за перше півріччя з показниками референтної країни з аналогічним до українського режимом вимирання (Угорщина) [30, 31]. Процедура корекції статистики природного руху людності у кризові роки докладно висвітлена у публікаціях [17, 27].

Щорічно зареєстровані числа народжень і смертей були відкориговані окремо за роки голоду 1921–1923 та 1924–1926 роки. За роки голоду кількість народжених відкориговано на 10 % для міських поселень та і 15 % для сільської місцевості, а кількість померлих — на 25–50 %, залежно від року, виходячи з даних вибіркового санітарно-демографічного обстеження сільського населення 1923 року [10].

Для 1924–1926 рр. числа народжень коригували на два відсотки для міських територій та на три відсотки для сільської місцевості; поправки для кількості померлих становили відповідно 10 і 15 % [12, 26].

Ще однією складовою інформаційної бази є статистика міграції. Формування міграційної компоненти для реконструкції — досить складне завдання, а в роки голоду його забезпечення джерелами прямого обліку територіальної мобільності практично відсутні. Тому нами максимально використано непрямі методи фіксації міграційних потоків та їх обсягів на основі підсумків перепису 1926 року [32]. У його переписних листках містилось питання про місце народження і тривалість проживання у даному населеному пункті. Розробка вихідних таблиць підсумків перепису 1926 року слугувала основним підґрунтям для побудови міграційного балансу України за міжпереписний період 1920–1926 рр. Важливим джерелом для формування інформаційної бази наукової розвідки є матеріали вибіркового санітарно-демографічного обстеження сільського населення 1923 року [10], вибіркового обстеження сільського господарства 1922–1923 років [33, 34].

Для характеристики міграційної ситуації в УСРР у 1921–1923 рр. було використано специфічну форму територіальної мобільності, спричиненої рухом людності з що потерпали від голоду територій Росії, (Поволжя, Урал). Так, починаючи з осені 1921 і упродовж 1922 року в Україну звідти прибуло понад півмільйона постраждалих від голоду, з них майже 80 тисяч дітей. Однак у наші балансові розрахунки цей імміграційний контингент не включено з огляду на тимчасовість характеру перебування в УСРР: з осені 1923 року розпочалася евакуація, яка до кінця 1924 року в основному завершилася [35, с. 130].

Після коригування даних переписів чисельності людності за типами поселення станом на дату перепису 1920 року і 1926 року, а також внесення поправок на недооблік числа народжених та померлих і оцінки сальдо міграції для побудови балансу змін чисельності населення міста та села, були використані відомості про рекласифікацію населених пунктів. Адміністративно-територіальні зміни відбулися напередодні проведення міського перепису 1923 року, вони були досить значними і мали істотний вплив на чисельність міського та сільського населення. Зауважимо, що кількість міських поселень у переписі 1923 року збільшилася порівняно з їх переліком у 1920 році більш ніж утричі. Результати рекласифікації були враховані нами в процесі реконструкції.

У результаті поетапної реконструкції було підготовлено надійне інформаційне забезпечення даної наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Історичні аспекти проблеми голоду. Голод як соціальне лихо супроводжував українську людність упродовж усієї багатовікової історії. Загалом на українських землях у минулому тисячолітті спостерігалось понад 350 голодних років [1, 2]. Голод проявляється у двох формах: абсолютний — повне припинення

надходження їжі, і відносний (скритий) – брак надходження поживних речовин у людський організм [36, с. 10]. Справжньою трагедією завжди був абсолютний голод, який супроводжувався масовою смертністю. Власне у цьому сенсі як соціальне лихо розглядається голод у сучасній вітчизняній і зарубіжній історії. Голодна катастрофа виникає в результаті дії комплексу чинників. Першу їх групу становлять причини природно-кліматичного характеру, обумовлені стихійними силами природи (посуха, повені, вимерзання посівів, знищення сільськогосподарських культур шкідниками тощо), через які було втрачено сільськогосподарську продукцію. До другої групи чинників належить воєнна навала зовнішніх ворогів, яка позбавляє людину запасів продовольства і можливості його виробництва. Третя група обумовлена явищами політичного та соціально-економічного характеру (політичний та соціальний устрій суспільства, політика державної влади тощо).

У другому тисячолітті в східноукраїнських землях на кожне століття припадало в середньому вісім неврожаїв. Сильні неврожаї у другому тисячолітті спричинили 20 абсолютних голодів [1, 2], три останні з них припадають на першу половину ХХ сторіччя (1921–1923, 1933–1934, 1946–1947 рр.). Тричі у минулому столітті радянська Україна опинялися в пекельному лабіринті рукотворних голодів з вини більшовицького тоталітарного режиму.

Передумови голоду 1921–1923 рр. Вельми складною напередодні Першої світової війни була соціально-економічна ситуація у дев'яти українських губерніях: переважна більшість людинності жила у матеріально-побутових нестачах, в умовах прихованого голоду (недоїдання) за низького рівня медичної допомоги, що сукупно обумовлювали підвищену захворюваність, особливо інфекційну. Щорічно фіксувалося понад 1 млн інфекційних захворювань і понад 100 тис. смертей від них [9, с. 47]. Все це виразно характеризує особливо низький рівень культурного, побутового й санітарного стану людинності на українських землях у період до Першої світової війни.

Істотно погіршилася економічна і соціально-політична обстановка на території східноукраїнського регіону з початком війни. Стрімко знизився матеріальний добробут населення, оскільки витрати на війну в основному здійснювано за рахунок загального зубожіння і голодування населення: народне споживання у 1915 р. порівняно з 1914 р. зменшилося на 25 %, у 1916 р. – на 43 %, а у 1917 р. – на 52 % [9, с. 56]. Недостатнє харчування, потреба у житлі, загострення боротьби за виживання в екстремальних умовах воєнного лихоліття, об'єктивно вели до масових епідемій, які, за відсутності ефективної протиепідемічної діяльності з боку держави і громадськості, підкорялися лише стихійним епідеміологічними закономірностям. Для появи і розвитку епідемій потенційно існували всі передумови: наявність і вірулентність збудників інфекції, можливість їх передання і наявність сприятливого до них населення. Критичну людську масу до інфекційної захворюваності формувало населення з ослабленим під час воєнних дій імунітетом до інфекції (біженці, військовополонені та ін.). Найпоширенішим інфекціями після жовтневого перевороту 1917 року були різні форми тифу. В період найгострішої тифозної пандемії (1920 р.) смертність в УСРР, за нашими оцінками, досягла абсолютного піку – 50,5 осіб на тисячу населення, а очікувана тривалість життя становила 16,6 років у чоловіків і 24,5 роки у жінок, знизившись порівняно з 1912 р. у 2,3 та у 1,7 раза відповідно.

Кінець воєнного періоду не призвів до спаду інфекційної захворюваності; епідемії продовжувалися в роки голоду. Особливого поширення під час голоду 1921–1923 рр. набули тифозні епідемії: на всі види тифів, включно з невизначеною його формою, припадало 78,5 % усіх інфекційних захворювань (табл. 1).

Таблиця 1. Інфекційні захворювання населення України у 1915–1924 рр.

Рік	Всього	Висипний тиф	Поворотний тиф	Черевний тиф	Нез'ясований тиф	Дизентерія	Віспа	Скарлатина	Кір	Дифтерія	Кашлюк	Холера
Тис. осіб												
1915	654,3	36,0	6,7	93,0	9,6	72,5	44,0	114,0	80,0	114,0	78,0	6,5
1916	279,1	38,0	6,0	49,0	4,0	23,0	25,5	60,0	15,0	43,0	15,5	0,1
1917	295,1	23,0	9,5	35,0	4,6	121,0	11,5	22,0	12,5	30,0	26,0	0,0
1918	222,0	22,0	2,8	35,7	4,0	56,5	11,5	22,0	15,5	24,0	28,0	0,0
1919	643,5	385,0	46,6	65,0	12,5	15,0	28,0	25,0	33,0	13,0	16,5	3,9
1920	1273,6	631,0	322,0	127,0	15,5	51,0	35,0	20,0	38,5	10,5	13,0	10,1
1921	916,6	166,4	326,8	174,8	39,5	71,1	36,4	23,0	37,4	12,3	14,4	14,6
1922	1227,5	359,9	504,9	102,6	65,6	53,9	11,7	20,0	36,9	14,5	13,5	44,0
1923	233,6	31,8	55,9	32,5	5,6	6,5	3,8	19,6	23,0	13,6	41,2	...
1924	189,4	14,0	4,7	36,6	3,0	4,2	1,2	36,2	41,5	16,6	32,3	...
На 10 000 осіб												
1915	210,5	11,6	2,2	29,9	3,1	23,3	14,2	36,7	25,7	36,7	25,1	2,1
1916	89,5	12,2	1,9	15,7	1,3	7,4	8,2	19,2	4,8	13,8	5,0	0,0
1917	95,1	7,4	3,1	11,3	1,5	39,0	3,7	7,1	4,0	9,7	8,4	0,0
1918	71,7	7,1	0,9	11,5	1,3	18,3	3,7	7,1	5,0	7,8	9,0	0,0
1919	223,3	133,6	16,2	22,6	4,3	5,2	9,7	8,7	11,5	4,5	5,7	1,4
1920	478,4	237,0	121,0	47,7	5,8	19,2	13,1	7,5	14,5	3,9	4,9	3,8
1921	343,9	62,4	122,6	65,6	14,8	26,7	13,7	8,6	14,0	4,6	5,4	5,5
1922	458,8	134,5	188,7	38,3	24,5	20,2	4,4	7,5	13,8	5,4	5,0	16,4
1923	86,6	11,8	20,7	12,0	2,1	2,4	1,4	7,3	8,5	5,0	15,3	...
1924	69,1	5,1	1,7	13,3	1,1	1,5	0,4	13,1	15,1	6,0	11,7	...

Джерело: авторські розрахунки за даними [9, с. 43–78; 39; 40, с. XII; 41, с. 352–353].

Доволі поширеними були дизентерія і холера, яких під час голоду зафіксовано 131,5 і 58,5 тис. випадків, або 5,5 і 2,5 % відповідно.

Підсилення критичності ситуації у демографічній сфері приніс тяжкий голод, у смертельну орбіту якого була втягнута понад третина української людності (більше 8 млн осіб на території 171 тис. кв. км, що становило майже 42,7 % всієї території республіки) [37, с. 13].

У метеорологічному відношенні 1921 рік виявився дуже несприятливим для сільського господарства. Восени 1920 року, коли ґрунт запасався вологою, було зовсім мало опадів, а через ранню зиму доступ вологи в ґрунт припинився. Весна була ранньою, вода швидко стікала з полів, недостатньо глибоко зволожуючи ґрунт. У травні на півдні УСРР установилася винятково жарка і суха погода, опадів було дуже мало. У наслідок цього ґрунт виявився абсолютно сухим і посіви та трава стали гинути. Посуха повністю спалила більше половини заставних площ у степових районах. Окрім несприятливих погодних умов відбувалося масове розмноження шкідників сільськогосподарських культур.

У наслідок названих несприятливих обставин було зібрано вкрай низький урожай, менший порівняно з довоєнним періодом на дві третини. Так у 22 повітах південних губерній селяни не зібрали навіть посіяного зерна, у 10 чистий збір зерна (залишки після задоволення насінневих потреб) був до 83 кг, в 23 повітах — від 84 до 165 кг на одного жителя. Ще у 18 повітах чистий збір становив від 166 до 245 кг, а у решти 24 повітах більше 246 кг. У той час річна норма споживання (включаючи годування домашніх тварин) становила 327–410 кг на одного жителя. Отже, з 97 повітів відносно сприятливою ситуація склалася у 42 повітах із чистими збором понад 166 кг на одного жителя [5, с. 30; 35, с. 29–30]. Цього явно не вистачало для одночасної підтримки тих, хто голодував в Україні та поза її межами.

Дефіцит зерна на ураженому посухою півдні УСРР становив майже 400 тис. тонн, його можна було перекрити за рахунок хліба, зібраного в неуражених посухою українських губерніях. Але Кремль розробив власну систему пріоритетів. Заготовлені в Україні 0,4 млн тонн зерна було розподілено у такій послідовності: Москва і Петроград, армія, індустріальні райони і Донбас, населення Поволжя [35, с. 132]. Таким чином, потреби Південної України, що потерпала від голоду, відсувалися на другий план; водночас було встановлено інформаційну блокаду на висвітлення стану справ у південноукраїнських губерніях.

Інтенсивне викачування хліба з УСРР в Росію призвело до недосіву. У 1922 році різними продовольчими культурами республіці вдалося засіяти 15,7 млн га проти 18,6 млн га у попередньому році. Крім недосіву, Південну Україну спіткав новий неврожай. Посуха охопила 21 повіт, тобто територію, на третину меншу, ніж у 1921 році.

Величезний недосів у південних губерніях було перекрито, хоч і не повністю, приростом посівних площ в інших губерніях, і в республіці було отримано відносно непоганий урожай. Але УСРР змушена була відрахувати з урожаю 1922 року майже 164 тис. тонн в експортні ресурси [35, с. 133]. Експорт хліба восени 1922 року і поставки в Росію призвели до того, що голод в УСРР тримався протягом всього 1922 року і перейшов на першу половину 1923 року, тоді як у Поволжі він припинився.

Наприкінці 1921 року ситуація на півдні УСРР склалася вкрай критично — почалося вимирання людності. І тільки тоді, коли масовий повстанський рух в Україні захлинувся [41], а в селах почалася масова смертність, більшовицьке керівництво, після тривалого замовчування факту голоду, у січні 1922 року визнало його реальність.

1922 року республіканські органи влади дістали дозвіл Кремля допомагати тим, хто потерпав від голоду в Україні. У червні 1922 року УСРР була відкріплена від продовольчого забезпечення Поволжя. Після цього запізнитого рішення допомога південним губерніям республіки різко зростала. На жаль, ця допомога не покривала хлібного дефіциту.

Нестача зерна та інших харчових припасів призвели до голоду у південному регіоні починаючи з осені 1921 року. Чисельність тих, хто страждав від голоду, неухильно зростала. Так, у січні 1921 року їх кількість сягнула 1,9 млн, а у березні вже 3,3 млн. На початок червня у степових губерніях голодувало 4,1 млн осіб, тобто 45 % населення цього регіону. Кількість населення, яка потребувала допомоги на півдні УСРР, становила 7 мільйонів осіб, з них 40 % – діти [35, с. 31].

Станом на 1 березня 1922 року продовольчу допомогу за рахунок державних коштів та спеціальних додаткових зборів із населення отримували майже 426 тис. осіб. Вирішальну роль у порятунку нужденних в УСРР зіграли міжнародні благодійні організації, які забезпечили продовольством 1,8 млн осіб, що учетверо перевищувало державну допомогу. Їхня діяльність із допомоги постраждалим від голоду тривала в Україні від березня 1922 до серпня 1923 р. і врятувала сотні тисяч людських життів. За цей період міжнародний комітет робітничої допомоги надав голодуючим в УСРР 383 тис. пайків, місія Нансена – 12,2 млн, допомога Американської адміністрації (АРА) становила 189 млн пайків [35, с. 132].

Оцінка втрат населення. За результатами розрахунків, демографічні втрати УСРР через надсмертність під час голоду 1921–1923 рр. оцінені у 935,8 тис. осіб (табл. 2).

У класичній схемі пертурбаційних факторів голод здебільшого відіграє роль поєднаної ланки між війною та епідемією. Війна призводить до підризу сільського господарства, а це викликає голод, за яким йде епідемія. Сукупно або роздільно ці чинники мають вирішальний вплив на перебіг демографічних процесів. У кризовий період на початку 1920-х років голодова трагедія в Україні мала специфічну схему: війна – заготівлі зерна – голод і епідемії одночасно. Людські жертви 1921–1923 рр. це результат сукупної дії голоду та епідемії.

Наявна статистична інформація за 1921–1923 рр. надала можливість розділити втрати через надмірну смертність за двома основними причинами: голодом та інфекційними захворюваннями (табл. 2). На втрати безпосередньо від голоду припадає 502,5 тис. осіб (53,7 %) прямих демографічних втрат України у 1921–1923 рр., а від інфекційних хвороб – 433,4 тис. осіб (46,3 %). Дані висвітлюють поселенську диференціацію втрат через надмірну смертність: питома вага втрат унаслідок голоду у містах становить 36,7 %, а в сільській місцевості – 56,1 %. Водночас частка людських жертв унаслідок інфекційних хвороб оцінюється для міста в 63,3 %, а для села – в 43,9 %. Переважання у містах смертності від інфекційних хвороб пояснюється, на нашу думку, більшою концентрацією населення і, відповідно, більшою швидкістю поширення інфекцій.

Отримані результати свідчать, що втрати через надсмертність нерівномірно розподілені по роках: на 1922 р. припадає 54,4 % прямих втрат, на 1921 – 31,5 %, а на 1923 – 14,1 %. Це свідчить про наявність пікового періоду голоду та його поступове згасання. Переважання надсмертності у 1921 році над 1923 пояснюється, на нашу думку, тим, що у 1920 був пік захворюваності на інфекційні хвороби (табл. 1), які перейшли на наступний рік, і наслідками більшовицько-української війни 1917–1921 рр.

Прямі втрати сільського населення досягають 821,7 тис. осіб, що становить 87,8 % від загального обсягу надлишку смертей в УСРР у 1921–1923 рр. Деякі відмінності

Таблиця 2. Прямі демографічні втрати України у 1921–1923 рр. за причинами

Рік	Тис. осіб			Частка, %			На 1 000 осіб		
	Усього	Голод	Інфекційні захворювання	Усього	Голод	Інфекційні захворювання	Усього	Голод	Інфекційні захворювання
<i>Все населення</i>									
1921–1923	935,8	502,5	433,4	100,0	53,7	46,3	11,6	6,3	5,4
1921	294,7	149,1	145,6	100,0	50,6	49,4	11,1	5,6	5,5
1922	509,3	297,6	211,7	100,0	58,4	41,6	19,0	11,1	7,9
1923	131,8	55,8	76,0	100,0	42,3	57,7	4,9	2,1	2,8
<i>Міське населення</i>									
1921–1923	114,1	41,82	72,3	100,0	36,7	63,3	9,6	3,5	6,1
1921	39,4	11,63	27,7	100,0	29,6	70,4	10,1	3,0	7,1
1922	48,6	21,80	26,8	100,0	44,9	55,1	12,3	5,5	6,8
1923	26,2	8,39	17,8	100,0	32,1	67,9	6,5	2,1	4,4
<i>Сільське населення</i>									
1921–1923	821,7	460,7	361,0	100,0	56,1	43,9	12,0	6,7	5,3
1921	255,3	137,4	117,9	100,0	53,8	46,2	11,2	6,0	5,2
1922	460,7	275,8	184,9	100,0	59,9	40,1	20,2	12,1	8,1
1923	105,7	47,4	58,2	100,0	44,9	55,1	4,6	2,1	2,5

Джерело: авторські розрахунки на базі реконструйованих динамічних рядів.

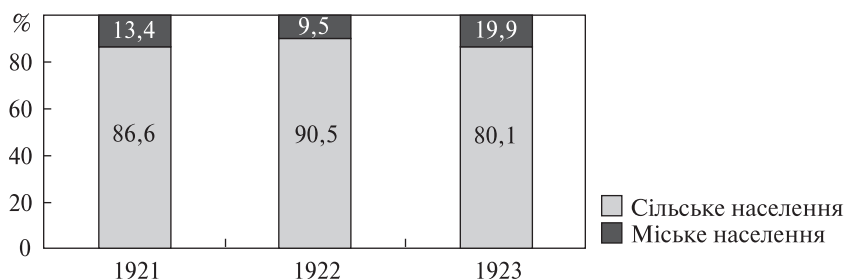

Рисунок. Прямі демографічні втрати України у 1921–1923 рр. за типом поселення, %

Джерело: авторські розрахунки на базі реконструйованих динамічних рядів.

між втратами міського та сільського населення існують також і для їх річного розподілу за період голоду 1921–1923 рр. (рисунок).

У піковому 1922 році у розрахунку на 1 000 осіб прямі втрати становили 12,3 у містах та 20,2 у селах. Надмірна смертність 1921 року вища від 1923 року: у містах – 10,1 ‰ та 6,5 ‰ і, у селах – 11,2 ‰ та 4,6 ‰, відповідно. Отже, розподіл втрат сільського населення впродовж періоду 1921–1923 рр. вирізняється більш ранніми наслідками голоду та максимальною концентрацією надсмертності у 1922 р., тоді як у містах пік голоду в 1922 році менше виражений і розподіл утрат по роках дещо рівномірніший.

Статеві структура як абсолютних, так і відносних прямих втрат населення під час голоду характеризується значною перевагою чоловічого населення: надлишок смертей у 1921–1923 рр. становить 555,9 тис. чоловіків і 379,9 тис. жінок (59,5 та 40,5 % відповідно) (табл. 3). Утрати внаслідок надмірної смертності у розрахунку на 1 000 осіб у 1922 році становили 23,5 для чоловіків та 14,9 для жінок.

Феномен переваги чоловічої надсмертності над жіночою обумовлений рядом причин. Насамперед, це пов'язано з основним обміном – витратами енергії на підтримку життєво важливих функцій організму. Достовірним фактом є те, що у чоловіків природньо основний обмін вищий, ніж у жінок. Додатковим обтяженням у розвитку ускладнень під час голоду у чоловіків є більша фізична праця. Усе це робить чоловіків вразливішими під час браку їжі.

Аналіз вікового розподілу втрат показав, що найменш захищеними і, відповідно, вразливими під час соціальних катастроф є дві категорії населення: діти та особи похилого віку. Не був винятком і голод 1921–1923 рр.: на ці дві вікові категорії припало понад 50 % надлишкових смертей (табл. 3).

Демографічні кризи минулого були майже виключно кризами смертності; проте на початку 1920-х років питання народжуваності стало помітним чинником і обумовило кризу у сфері відтворення людності.

Криза в царині народжуваності у 1921–1923 рр. обумовила значні непрямі втрати (дефіцит народжень). Унаслідок голоду та великої смертності жінок дітородного віку в УСРР зменшилась кількість можливих породіль. До того ж в умовах голоду знижується ймовірність зачаття та підвищується ризик невиношуваності, мертвонародження або передчасних пологів, що в підсумку призводить до різкого падіння народжуваності. Слід також урахувати, що голоду передувала Перша світова війна, революційні події, громадянська війна, під час яких загинула велика кількість чоловіків, що призвело до овдовіння багатьох жінок. Усі ці причини утворили кумулятивний ефект, що і пояснює великі непрямі втрати населення УСРР унаслідок голоду 1921–1923 рр. (табл. 4).

Таблиця 3. Прямі демографічні втрати України у 1921–1923 рр. за статтю та віком

Вікові групи	Обидві статі		Чоловіки		Жінки	
	Тис. осіб	Частка, %	Тис. осіб	Частка, %	Тис. осіб	Частка, %
0–14	374	40,0	223	40,0	151	39,7
15–59	427	45,6	260	46,9	167	44,1
60+	135	14,4	73	13,1	62	16,2
Усього	936	100,0	556	100,0	380	100,0

Джерело: авторські розрахунки на базі реконструйованих динамічних рядів.

Таблиця 4. Непрямі демографічні втрати України у 1921–1923 рр.

Категорія населення	1921	1922	1923	1921–1923
<i>Тисяч осіб</i>				
Все населення	315,7	446,6	266,7	1029,0
Міське населення	24,4	39,8	17,5	81,8
Сільське населення	291,3	406,8	249,2	947,2
<i>На 1 000 осіб</i>				
Все населення	11,8	16,7	9,9	12,8
Міське населення	6,3	10,1	4,3	6,9
Сільське населення	12,8	17,8	10,9	13,8

Джерело: авторські розрахунки на базі реконструйованих динамічних рядів.

За нашою оцінкою, втрати ненародженими в УСРР за період голоду становлять 1029,0 тис., у тому числі 947,2 тис. (92,1 %) в селах та 81,8 тис. (7,9 %) у містах. Тобто непрямі втрати виявились навіть більшими за прямі.

Як свідчать дані, дефіцит народжених у селах відносно перевищував недобір народжених у містах. Так, у сільських поселеннях на 1 000 жителів під час усього періоду голоду припадало 13,8, а в містах – 6,9 ненароджених дітей.

Висновки і напрями подальших досліджень. Еволюційний шлях демографічної модернізації України у 1914 р. був перерваний потужними пертурбаціями воєнного лихоліття та національно-визвольних змагань (1914–1920 рр.) і голодним мором 1921–1923 рр.: відбувся злам практично всіх позитивних тенденцій довоєнного періоду, суттєво погіршилися кількісні і якісні характеристики відтворення.

Унаслідок першого радянського голоду Україна зазнала величезних утрат населення, як у результаті стрімкого підвищення рівня вимирання, так і внаслідок зниження народжуваності: прямі втрати визначено у 935,8 тис. осіб, непрямі – у 1029,0 тис. Більшість утрат (87,8 %) припала на сільську місцевість, що є цілком зрозумілим, ураховуючи територіальне розміщення населення у той період. Що стосується інтенсивності втрат, то і містах вона було доволі високою (9,6 на 1 000 тис. населення), у сільській місцевості інтенсивність була на чверть вищою (12,0 на 1 000 тис. населення).

Розподіл утрат за роками засвідчив хвилеподібність перебігу голоду: наростання голоду (1921 р.), піковий період (1922) та згасання (1923). По роках втрати розподілилися таким чином: 31,5, 54,4 та 14,1 % відповідно. Виявлено також нерівномірність утрат за статтю та віком. Із загальної кількості втрат 555,9 тис. (59,5 %) припало на чоловіків та 379,9 тис. (40,5 %) – на жінок.

У структурі за віком на дітей 0–14 років припало 40,0 % втрат, на осіб 60 років і старше – 14,4 %, що підтверджує: ці дві вікові категорії є найуразливішими під час соціальних катастроф.

Втрати у період 1921–1923 років є результатом кумулятивного впливу двох чинників: епідемій (433,4 тис. осіб або 46,3 %) та голоду як такого (502,5 тис. осіб або 53,7 %). Проте ці чинники є взаємопов'язаними, тому і формують разом загальну кількість втрат. На загальний розмір демографічних втрат у бік їх збільшення безпосередньо вплинула державна політика радянської влади щодо допомоги постраждалим від голоду територіям України.

Пізнання реальності голодового лиха 1921–1923 рр. та поглиблене розуміння його демографічних наслідків потребує подальшого дослідження. На часі виконання наукових розвідок: про регіональну диференціацію втрат у розрізі губерній; вивчення режиму вимирання населення в умовах голоду на базі таблиць смертності та очікуваної тривалості життя; порівняльний аналіз масштабів та рівня інтенсивності надмірної смертності УСРР та інших постраждалих республік СРСР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пашуто В.Т. Голодные годы в древней Руси // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962. – Минск, 1964. – С. 61–69.
2. Борисенко Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычных явлений природы. – М., 1988. – 552 с.
3. Гладун О.М., Кулик Н.В., Рудницький О.П. Чисельність, склад і рух населення // Енциклопедія історії України. – Т. додатк.: Україна – українці. – Київ: Наук. думка, 2018. – С. 51–100.
4. Макаренко І.П. Еволюційні передумови виникнення голоду в періоди соціально-економічних криз // Демографія і соціальна економіка. – 2014. – №1. – С. 180–189. – <https://doi.org/10.15407/dse2014.02.180>
5. Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923. – 48 с.
6. Птуха М.В. Население Киевской губернии. – Киев, 1925. – 144 с.
7. Воблий К.Т. Влияние войны на брачность, рождаемость и смертность // Знание. – 1923. – № 6. – С. 5–9.
8. Остапенко С. Курс статистики і демографія (Числовий метод і демографія). – Кам'янець-Подільський, 1920. – 326 с.
9. Улянов Л.Д. Епідемія на Україні під час імперіалістичної війни і інтервенції // Збірник з питань санітарної статистики. – Київ, 1938. – С. 43–78.
10. Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни. – Харьков, 1924. – 68 с.
11. Хоменко А.П. Природний рух населення найважливіших міст УСРР в 1923 році. – Харків, 1925. – С. XI–XXX.
12. Корчак-Чепурківський Ю.О. Рух населення УСРР перед світовою війною // Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху перед світовою війною. – Харків, 1927. – С. 5–73.
13. Мовчан О.Н. Участие трудящихся Украинской ССР в общенародной борьбе с голодом и его последствиями (1921–1923 гг.): Дис. ... канд. истор. наук. – Киев, 1985. – 235 с.
14. Драмарецький Б.Б. Голод 1921–1923 років в Україні: Дис. ... канд. істор. наук. – Київ, 1997. – 148 с.
15. Кириленко В.П. Голод 1921–1923 років у Південній Україні: Дис. ... канд. істор. наук. – Миколаїв, 2015. – 252 с. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0013157>
16. Семенова А.С. Демографические потери в первой мировой войне // Ученые записки Московского экономико-статистического института. – Т. 6. – М., 1955. – С. 85–122.
17. Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932–34 Famine Losses with in the context of Soviet Union // Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered / Eds Curran D., Luciuk L., Newby A. – New York, 2015. – P. 192–222.

18. Rudnitskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. Demography of man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // *Canadian Studies on Population*. – 2015. – № 42 (1/2). – P. 53–80.
19. Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // *Український історичний журнал*. – 2015. – № 4. – С. 84–112.
20. Воловина О., Плохій С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні // *Український історичний журнал*. – 2017. – № 2. – С. 76–116.
21. Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам) // *Статистика Украины*. – Т. I. – Вып. 11, № 28. – Харьков: ЦСУ УССР, 1923. – IV, 50 с.
22. Население в городах Украины на 15 марта 1923 г. – Ч. I. – Харьков, 1924. – XVI, 136 с.
23. Красная Армия и флот Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 г. – Харьков: ЦСУ УССР, 1924. – XII, 73 с.
24. Хоменко А.П. Спроба врахування населення УСРР на 1 січня 1924 року // *Бюлетень Центрального Статистического Управления Украины*. – 1924. – № 19 (75). – С. 33–37.
25. Природний рух найважливіших міст України в 1923 р. // *Статистика України*. – Т. III, Вип. 1, № 70. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – Ч. I. – 38 с.
26. Корчак-Чепурківський Ю.О. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // *Вісник статистичний*. – 1928. – № 2. – С. 153–158.
27. Рудницький О.П., Левчук Н.М., Воловина О., Шевчук П.Є., Ковбасюк А.Б. Демографія штучно викликаного людської катастрофи: масовий голод // *Демографія та соціальна економіка*. – 2015. – № 2. – С. 11–30. – <https://doi.org/10.15407/dse2015.02.011>; № 3. – С. 43–63. – <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.003>
28. Природний рух населення України в 1924–1926 рр. // *Статистика України*. – Т. 106, 117, 154. – Харків, 1927–1929.
29. Центральний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582. – Оп. 1, спр. 72, 73, 154, 156, 158, 1422–1433.
30. Хоменко А.П., Кольнер Р. Сучасна смертність немовлят в УСРР. – Харків, 1930. – 68 с.
31. Корчак-Чепурківський Ю.О. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР. 1925–1926. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – VIII, 96 с.
32. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. XLVII, XLVIII. – М.: Соцэкгиз, 1931, 1935.
33. Итоги весеннего обследования в 1922 г. – Харьков, 1922. – VIII, 60 с.
34. Итоги весеннего обследования в 1923 г. – Харьков, 1924. – XIV, 168 с.
35. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – Дрогобич, 2008. – 173 с.
36. Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. – Петроград, 1922. – 352 с.
37. Улянич В.І. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 рр. – Київ, 2004. – 84 с.
38. Таблиці інфекційних захворювань на території України за 1910–1925 рр. ЦДАВО. – Ф. 342. – Оп. 1, спр. 2905. – арк. I–116.
39. Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідеміологічний стан республіки за 1925–1926 рік. – Харків, 1927. – XV, 89 с.
40. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні: 1920–ті рр. // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – Вип. 17. – Київ, 2007. – С. 345–375.
41. Круцик Р.М. Чекістське дос'є окупованої України. Збірник документів. – Т. 1, 1048 с., Т. 2, 992 с., Т. 3, 1216 с. – Київ: Преса України, 2015.

REFERENCES

1. Pashuto, V.T. (1964). *Golodnye gody v drevnej Rusi* [The hungry years in ancient Rus]. *Ezhegodnik po agrarnoj istorii Vostochnoj Evropy, 1962 - Yearbook on the agrarian history of Eastern Europe, 1962*. Minsk [in Russian].
2. Borisenko, E.P., & Paseckij, V.M. (1988). *Tysjacheletnjaja letopis' neobychnyh javlenij prirody* [Millennial chronicle of unusual natural phenomena]. Moscow [in Russian].

3. Gladun, O.M., Kulyk, N.V. & Rudnytskyi, O.P. (2018). Chyselnist, sklad i rukh naselennia [Population, composition and movement of the population]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, Tom "Ukraina - ukraintsi" - Encyclopedia of the History of Ukraine, Vol. "Ukraine - Ukrainians"*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Makarenko, I.P. (2014). Evoliutsiini peredumovy vynykennia holodu v periody sotsialno-ekonomichnykh kryz [Evolutionary prerequisites for famine in periods of socio-economic crises]. *Demohrafiia i sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy, 1*, 180-189. -<https://doi.org/10.15407/dse20-14.02.180> [in Ukrainian].
5. Gurevich, M.B. (1923). *Golod i sel'skoe hozjajstvo Ukrainy [Ukraine's famine and agriculture]*. Har'kov [in Russian].
6. Ptuha, M.V. (1925). *Naselenie Kievskoj gubernii [Population of Kyiv province]*. Kiev [in Russian].
7. Voblij, K.T. (1923). Vlijanie vojny na brachnost', rozhdaemost' i smertnost' [Influence of war on marriage, birth rate and mortality]. *Znanie - Knowledge, 6*, 5-9 [in Russian].
8. Ostapenko, S. (1920). *Kurs statystyky i demohrafiia (Chyslovyi metod i demohrafiia) [Course statistics and demography (Numerical method and demography)]*. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
9. Ulianov, L.D. (1938). Epidemii na Ukraini pid chas imperialistychnoi viiny i interventsii [Epidemics in Ukraine during the imperialist war and intervention]. *Zbirnyk z pytan sanitarnoi statystyky - Collection of sanitary statistics*. Kyiv [in Ukrainian].
10. *Materialy o social'no-gigienicheskom sostojanii ukraïnskoj derevni [Materials on the social and hygienic condition of the Ukrainian village]*. (1924). Har'kov [in Russian].
11. Khomenko, A.P. (1925). *Pryrodnyi rukh naselennia naivazhlyvishykh mist USRR v 1923 rotsi [Vital movement of the population of the most important cities of the USSR in 1923]*. Kharkiv [in Ukrainian].
12. Korchak-Chepurkivskiy, Yu.O. (1927). Rukh naselennia USRR pered svitovoiu viinoiu [Movement of the UkrSSR population before the World War]. *Pryrodnyi rukh naselennia Ukrainy v 1924 rotsi z ohliadom pryrodnoho rukhu pered svitovoiu viinoiu - Vital movement movement of the population of Ukraine in 1924 with an overview of the vital movement before the World War*. Kharkiv [in Ukrainian].
13. Movchan, O.N. (1985). Uchastie trudjashhihsja Ukraïnskoj SSR v obshhenarodnoj bor'be s golodom i ego posledstviami (1921-1923 gg.) [Participation of the workers of the Ukrainian SSR in the nationwide struggle against hunger and its consequences (1921-1923)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kiev [in Russian].
14. Dramaretskyi, B.B. (1997). Holod 1921-1923 rokiv v Ukraini [Famine of 1921-1923 in Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Kyrilenko, V.P. (2015). Holod 1921-1923 rokiv u Pivdennii Ukraini [The famine of 1921-1923 in southern Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Mykolaiv. Reyriebed from <http://resource.history.org.ua/item/0013157> [in Ukrainian].
16. Semenova, A.S. (1955). Demograficheskie poteri v pervoj mirovoj vojne [Demographic losses in the First World War]. *Uchenye zapiski Moskovskogo jekonomiko-statisticheskogo instituta - Scientific notes of the Moscow Economic and Statistical Institute, Vol. 6*, 85-122. Moscow [in Russian].
17. Rudnytskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., & Shevchuk, P. (2015). 1932-34 Famine Losses with in the context of Soviet Union. *Faminesin European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered*. D. Curran, L. Luciuk, A. Newby (Eds). New York.
18. Rudnutykyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O., Shevchuk, P., & Kovbasiuk, A. (2015). Demography of man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies on Population, 42* (1/2), 53-80.
19. Levchuk, N.M., Boriak, T.H., Volovyna, O., Rudnytskyi, O.P., & Kovbasiuk, A.B. (2015). Vtraty miskoho y sil'skoho naselennia Ukrainy vnaslidok Holodomoru v 1932-1934 rr.: novi otsinky [Losses of urban and rural population of Ukraine as a result of the Holodomor in 1932-1934: new estimates]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal, 4*, 84-112 [in Ukrainian].
20. Volovyna, O., Plokhii, S.M., Levchuk, N.M., Rudnytskyi, O.P., Kovbasiuk, A.B., & Shevchuk, P.Ye. (2017). Rehionalni vidminnosti vtrat vid holodu 1932-1934 rr. v Ukraini [Regional differences in losses from the famine of 1932-1934 in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal, 2*, 76-116 [in Ukrainian].
21. Naselenie Ukrainy po dannym perepisi 1920 g. (Svodnye dannye po gubernijam i uezdnam) [The population of Ukraine according to the census of 1920 (Summary data on provinces and counties)]. (1923). *Statistika Ukrainy - Statistics of Ukraine, Vol. 1*. Issue 11, No28. Har'kov: CSU UkrSSR [in Russian].
22. *Naselenie v gorodah Ukrainy na 15 marta 1923 g. Chast 1. [Population in the cities of Ukraine on March 15, 1923. Part I.]* (1924). Har'kov [in Russian].

23. *Krasnaja Armija i flot Ukrainy po dannym Vsesojuznoj gorodskoj perepisi 15 marta 1923 g. [The Red Army and Navy of Ukraine According to the All-Union City Census of March 15, 1923].* (1924). Har'kov: CSU UkrSSR [in Russian].
24. Khomenko, A.P. (1924). Sproba vrakhuvannia naselennia USRR na 1 sichnia 1924 roku [The attempt to take into account the population of the Ukrainian SSR on January 1, 1924]. *Bjuleten' Central'nogo Statisticheskogo Upravlenija Ukrainy - Bulletin of the Central Statistical Office of Ukraine*, 19 (75), 33–37 [in Ukrainian].
25. Pryrodnyi rukh naivazhlyvishykh mist Ukrainy v 1923 r. [Vital movement of the most important cities of Ukraine in 1923]. (1925). *Statystyka Ukrainy - Statistics of Ukraine*, Vol. III, Issue 1, No 70. Kharkov: TsSU USRR [in Ukrainian].
26. Korchak-Chepurkivskiy, Yu.O. (1928). Sproba analizu perepysnykh chysel malykh ditei na Ukraini [An attempt to analyze the census numbers of young children in Ukraine]. *Visnyk statystychnyi - Bulletin of statistics*, 2, 153–158 [in Ukrainian].
27. Rudnyskyi, O.P., Levchuk, N.M., Volovyna, O., Shevchuk, P.Ye., & Kovbasiuk, A.B. (2015). Demohrafiia shtucho vyklykanoi liudskoi katastrofy: masovyi holod [Demography of artificially caused human catastrophe: mass famine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and the social economy*, 2, 11–30. - <https://doi.org/10.15407/dse2015.02.0111>; 3, 43–63. - <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.003> [in Ukrainian].
28. Pryrodnyi rukh naselennia Ukrainy v 1924–1926 rr. [Vital movement of the population of Ukraine in 1924–1926]. (1927–1929). *Statystyka Ukrainy - Statistics of Ukraine*, Vol. 106, 117, 154. Kharkiv [in Ukrainian].
29. *Tsentralnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine].* (1422–1433). Fund 582, An. 1, files 72, 73, 154, 156, 158 [in Ukrainian].
30. Khomenko, A.P., & Kolner, R. (1930). *Suchasna smertnist nemovliat v UkrSSR [Modern infant mortality in the UkrSSR].* Kharkiv [in Ukrainian].
31. Korchak-Chepurkivskiy, Yu.O. (1929). *Tablytsi dozhyvannia i spodivanooho zhyttia liudnosti UkrSSR. 1925–1926. [Tables of survival and life expectancy of the Ukrainian SSR people. 1925–1926.]*. Kharkiv: CSU UkrSSR [in Ukrainian].
32. *Vsesojuznaja perepis' naselenija 1926 g. [All-Union population census 1926].* (1931, 1935). Vol. XLVII, XLVIII. Moscow: Socjkgiz [in Russian].
33. *Itogi vesennego obsledovanija v 1922 g. [Results of the spring survey in 1922].* (1922). Har'kov [in Russian].
34. *Itogi vesennego obsledovanija v 1923 g. [Results of the spring survey in 1923].* (1924). Har'kov [in Russian].
35. Veselova, O.M. Marochko, V.I., & Movchan, O.M. (2008). *Holodomory v Ukraini: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Zlochyny proty narodu [Holodomors in Ukraine: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Crimes against the People].* Drohobych [in Ukrainian].
36. Sorokin, P. (1922). *Golod kak faktor. Vlijanie goloda na povedenie ljudej, social'nuju organizaciju i obshhestvennuju zhizn' [Hunger as a factor. The effect of hunger on people's behavior, social organization and social life].* Petrograd [in Russian].
37. Ulianych, V.I. (2004). *Teror holodom i povstanska borotba proty henotsydu ukraintsiv u 1921–1933 rr. [Terror by famine and insurgency against genocide of Ukrainians in 1921–1933].* Kyiv [in Ukrainian].
38. *Tablytsi infektsiinykh zakhvoriuvan na terytorii Ukrainy za 1910–1925 rr. [Tables of infectious diseases in the territory of Ukraine for the years 1910–1925].* (n.d.). CDAVO. Fund 342, An. 1, file 2905, 1–116 [in Ukrainian].
39. *Materialy pro diialnist ustanov okhorony zdorov'ia ta epidemiolohichnyy stan respubliky za 1925–1926 rik [Materials on the activity of health care institutions and the epidemiological state of the republic for 1925–1926].* (1927). Kharkiv [in Ukrainian].
40. Tkachenko, I. (2007). Sanitarnyi stan ta borotba z epidemiiamy v radianskii Ukraini: 1920–ti rr. [Sanitary status and control of epidemics in Soviet Ukraine: 1920s]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky - Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*, 17, 345–375. Kyiv [in Ukrainian].
41. Krutsyk, R.M. (2015). Chekistske dos'ie okupovanoi Ukrainy [The Chekist Experience of Occupied Ukraine]. *Zbirnyk dokumentiv - Collection of documents Vol. 1*, 1048; Vol. 2, 992; Vol. 3 1216. Kyiv: Presa Ukrainy [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.10.2019

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04.030>

УДК 311, 311,5: 314 (477)

JEL CLASSIFICATION: J16, J21

О.В. МАКАРОВА

чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, старш. наук. співроб.

заст. дир. з наукової роботи

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: makarova_h@ukr.net

ORCID 0000-0001-8463-0314

СТАТИСТИКА ВИКОРИСТАННЯ ЧАСУ У ФОКУСІ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена питанням удосконалення інформаційного забезпечення гендерних досліджень шляхом запровадження обстежень використання часу. Здійснено об'єктивно-історичний огляд проведення іноземних та вітчизняних досліджень використання часу. Метою статті є обґрунтування доцільності використання даних обстежень використання часу для інформаційного забезпечення моніторингу ситуації щодо гендерної рівності та формування пропозицій для запровадження таких обстежень в Україні. Методи дослідження — узагальнення та аналогії, статистичного аналізу даних, графічний метод подання результатів, логічного аналізу. Узагальнено сучасний досвід гармонізованих обстежень використання часу в Європі. На базі доступних статистичних даних Європейської економічної комісії розраховано низку показників гендерного дисбалансу використання часу як характеристик якості життя населення. Побудовано рейтинги 35-ти країн світу за ступенем гендерного дисбалансу часу, що витрачається на працю (включаючи неоплачувану роботу: догляд за дітьми, прибирання, приготування їжі), дозвілля та фізичну активність. Здійснено аналіз отриманих результатів та виявлено низку закономірностей щодо специфіки гендерних характеристик якості життя в різних країнах світу. порушені питання необхідності теоретичного обґрунтування та класифікації способів витрачання часу як характеристик якості життя населення, а також оцінки такого феномену як «прес часу», що є однією із характеристик способу життя сучасної людини. Висвітлені загальні методологічні проблеми обстежень використання часу, зокрема стосовно форм та методів проведення досліджень, формування вибірки, застосування класифікаторів видів діяльності. На основі узагальнення кращих світових практик сформовано пропозиції щодо можливості та перспектив використання таких обстежень в Україні, зокрема для здійснення моніторингу виконання міжнародних та національних зобов'язань щодо досягнення гендерної рівності, а також для оцінювання гендерної політики.

Ключові слова: статистика використання часу, прогалини інформаційного забезпечення, якість життя, гендерна рівність, робочий час, дозвілля, часовий прес, гендерне співвідношення, гендерна політика.

O.V. Makarova

Member of the NAS of Ukraine, Dr. Sc. (Economy)

Deputy Director for Science

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60

E-mail: makarova_h@ukr.net

ORCID 0000-0001-8463-0314

TIME USE STATISTICS IN THE FOCUS OF GENDER STUDIES

The aim of the article is to justify utilizing time-use surveys for national monitoring of gender equality and the development of gender policies. The following research methods are used: generalizations and analogies, logical analysis, statistical data analysis, graphical method for data presentation. Based on the commitments made by Ukraine in the field of gender statistics, the issue of improving information support is quite relevant. Time-use surveys can be a powerful source of information for monitoring gender policy. The objective of the survey is also to fill in gaps in national gender statistics in accordance with Ukraine's international obligations. The article presents an objective historical review of domestic and foreign practice of conducting time-use surveys. The modern experience of conducting harmonized time-use surveys in Europe is summarized. The main possibilities of using data are described: refinement of macroeconomic indicators, in particular, GDP; adjustment of employment indicators taking into account unpaid labor; identification of the problem of child labor; clarification of the characteristics of the quality of life. Based on the available statistical data of the Economic Commission for Europe, indicators of the gender balance of time use in the aspect of quality of life characteristics are calculated. Ratings of 35 countries of the world are constructed according to the degree of gender imbalance in the use of time spent on work (including unpaid work: childcare, cleaning, cooking), leisure and physical activity. The analysis of the obtained results is made and patterns of gender characteristics of the quality of life in different countries of the world are revealed. The article also addresses the need for a theoretical justification and classification of ways to use time as characteristics of the quality of life, as well as a more thorough study of such a phenomenon as the "press of time". The general methodological problems of conducting time-use surveys, in particular, regarding the forms and methods of conducting research, depending on their goals, are described, as well as the questions of sampling and the use of classifiers of activities. Based on a synthesis of the best world practices and assessment of the real possibilities of Ukrainian statics proposals are formed regarding the possibilities and prospects of conducting such studies in Ukraine.

Keywords: statistics of time use, information gaps, quality of life, gender equality, working time, leisure, temporary press, gender ratio, gender policy.

Е.В. Макарова

чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, старш. науч. сотр.

зам. директора по научной работе

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: makarova_h@ukr.net

ORCID 0000-0001-8463-0314

СТАТИСТИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВРЕМЕНИ В ФОКУСЕ ГЕНДЕРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Статья раскрывает вопросы усовершенствования информационного обеспечения гендерных исследований путем внедрения в практику «Обследований использования времени». Осуществлен объективно-исторический анализ зарубежных и отечественных исследований использования времени. Цель статьи – обоснование целесообразности использования данных обследований времени для таких ключевых задач: корректировка макроэкономических показателей, в частности ВВП, с учетом вклада от неоплачиваемого труда, уточнение показателей занятости, выявление проблем детского труда, расширение трактовки и анализа показателей качества жизни. Методы исследования – обобщений и аналогии, статистического анализа данных, логический анализ, графическое представление данных. В статье обобщен современный опыт проведения гармонизированных обследований использования времени в Европе. На основе доступных статистических данных Европейской экономической комиссии рас-

считан рад показателів гендерного дисбалансу використання часу як характеристики якості життя населення. Побудовані рейтинги 35 країн світу за ступенем гендерного дисбалансу часу, витрачаємого на роботу (включаючи неоплачувану: догляд за дітьми, прибирання, приготування їжі), вільного часу, а також часу, який витрачається на фізичну активність, дозвілля. Здійснено аналіз отриманих даних та виявлено деякі закономірності стосовно специфіки гендерних характеристик якості життя в різних країнах світу. Затрачено питання необхідності теоретичного обґрунтування та класифікації способів використання часу як характеристик якості життя та рівня життя, бідності; оцінки такого феномену, як «прес часу», явища, яке отримало значне поширення в сучасних суспільствах. Також йдеться про необхідність вирішувати цілий ряд методологічних проблем при підготовці до проведення подібних досліджень. В частності, стосовно форм та методів досліджень, побудови вибірки, застосування класифікаторів видів діяльності. На основі узагальнення кращих світових практик сформульовано пропозиції стосовно можливості та перспектив проведення таких досліджень та використання їх результатів для здійснення моніторингу виконання міжнародних та національних зобов'язань України щодо досягнення гендерної рівності, а також для оцінювання гендерної політики.

Ключові слова: статистика використання часу, прогалини інформаційного забезпечення, якість життя, гендерна рівність, робочий час, дозвілля, часової преси, гендерне співвідношення, гендерна політика.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Україна має низку міжнародних зобов'язань у сфері гендерної рівності, пов'язаних із приєднанням країни до таких засадничих міжнародних документів як Конвенція з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок (1980) [1], Пекінська Декларація та Пекінська Платформа дій (1995) [2], Угода про Асоціацію з ЄС (2014) [3], Цілі сталого розвитку до 2030 року (2015) [4] та Цілі партнерства Україна-НАТО [5]. Відповідно до цих зобов'язань, Україна має регулярно звітувати про виконання визначених заходів, надавати оцінку ситуації з гендерною рівністю у різних сферах життя суспільства та висвітлювати результати державної політики з розширення можливостей жінок. Всі означені міжнародні документи приділяють увагу необхідності збору гендернодизагрегованих даних, виконання спеціальних досліджень гендерних проблем і дисбалансів у становищі жінок і чоловіків. На жаль, Україна має значні прогалини у інформаційному забезпеченні гендерних досліджень. Зокрема, це стосується такого важливого джерела даних як обстеження використання часу, яке успішно впроваджено у багатьох країнах світу. Наразі Україна має лише фрагментарні дослідження щодо використання часу, які ґрунтуються на даних спеціальних соціологічних опитувань, здійснених за підтримки міжнародних донорів [6]. Разом із тим, вітчизняні соціологічні дослідження свідчать про значне поширення гендерних стереотипів в українському суспільстві, що є непрямым підтвердженням наявності гендерного дисбалансу і у використанні часу. Наприклад, за даними експертного опитування «Гендерна проблематика та її актуальність в українському суспільстві»¹ (2017) [7], одна з основних причин поширеності дискримінаційних практик, що зумовлюють гендерний поділ праці в українському суспільстві як на рівні родини, так і всього соціуму, – це гендерні стереотипи. Так вважають 92 % опитаних експертів (рис. 1).

Аналіз досліджень та публікацій. Міжнародний досвід доводить, що обстеження використання часу стали важливим напрямом соціальних досліджень у більшості країн, оскільки забезпечують можливість збору та узагальнення інформації про гендерні співвідношення часових витрат на оплачувану та безоплатну роботу в домашньому

¹ Опитування було проведено в період з 7 червня до 21 липня 2017 року (польовий етап 14–30 червня) Інститутом соціальних технологій «Соціополіс» на замовлення громадської організації Ліга захисту прав жінок «Гармонія Рівних».

Рис. 1. Розподіл відповідей експертів на питання «Якою мірою розподіл обов’язків у сім’ї на «чоловічі» та «жіночі» в українському суспільстві зумовлений гендерними стереотипами та дискримінацією?», %

Джерело: [7, с. 19].

господарстві (включаючи хатні справи, піклування про неповнолітніх дітей і непрацездатних членів родини), а також час, що витрачається на діяльність, спрямовану на розвиток та навчання, відпочинок, спілкування тощо. Зростання інтересу до таких обстежень у сучасному світі не обмежується лише гендерною тематикою. Їх значна популярність обумовлена універсальністю та широкими можливостями застосування у дослідженнях різних сфер та аспектів людського життя.

Перші подібні обстеження виконано на початку ХХ століття у країнах, де відбувалася стрімка індустріалізація, і пов’язані вони були з необхідністю вивчення тривалості робочого часу, а також співвідношення тривалості праці та відпочинку, підставою чого була боротьба профспілок за скорочення робочого часу.

Одним із перших видатних вітчизняних досліджень використання часу були дослідження професора Київського університету М.І. Зібера (N.Y. Zyber) (1844–1888). У 1873 році була опублікована його робота «Досвід програми для збирання статистико-економічних відомостей». У програмі М. Зібера визначено три аспекти використання часу: час виробництва всього того, що є необхідним для життя та праці (їжі, одягу, знарядь праці); споживання того, що вироблено, тобто частка «ефективного» часу; розподіл часу праці за групами населення, за територією проживання, за ознаками статі, віку, національності, освіти, соціального статусу. Однак першим ученим, який увів у науковий обіг термін «бюджет часу», вважається соціолог – президент Американської соціологічної асоціації Ф. Гідінґс (F. Giddings) (1855–1931). У 20-х роках минулого століття у Великій Британії, Сполучених Штатах Америки та у країнах із централізованим плануванням виконано низку вагомих досліджень використання часу. Всесвітньо визнаними дослідженнями були роботи двох радянських економістів того періоду: С. Струмліна (S. Strumilin) (1887–1974) [8] та Г. Пруденського (G. Prudensky) (1904–1967) [9], які застосували отримані результати для цілей державного планування. До історичних робіт з цієї тематики також можна віднести *Time Budgets of Human Behaviour* П. Сорокіна (1889–1968) та К. Бергера (1912–1986) (P. Sorokin and K. Berger) [10], які запропонували нове розуміння психологічної мотивації використання часу.

Серед робіт, присвячених узагальненню сучасного досвіду досліджень використання часу, можна відмітити статтю Р. Андорка (R. Andorca) *Time Budgets and Their Uses*

[11], а також серію публікацій журналу *Journal of Time Use Research (JTUR)* Міжнародної асоціації досліджень використання часу. У цих роботах висвітлено методологічні питання збору даних [12], досліджено якісні характеристики використання часу [13], аналізуються дані емпіричних досліджень використання часу на деякі види діяльності [14, 15], у тому числі — рідкісні види (наприклад, пов'язані із криміналом [16]).

Для практики досліджень помітною подією на шляху розвитку обстежень використання часу була 20 сесія Статистичної комісії ООН (1979), яка відзначила особливу роль статистики використання часу, зазначивши, що вона являє собою «загальне джерело, що використовує загальну одиницю виміру для фундаментальних описових даних, які неможливо отримати іншим способом, що стосується людської діяльності в різних областях соціальної, демографічної та відповідних видів економічної статистики» (ООН, 1978, п. 3). 2007 року Департамент з економічних та соціальних питань ООН розробив Керівництво з підготовки статистичних даних про використання часу [17] з метою надання методичної допомоги країнам, зацікавленим у виконанні подібних досліджень. У цьому Керівництві розглянуто методи та практику збирання, опрацювання та поширення статистичних даних про використання часу на основі узагальнення досвіду різних країн.

На сьогоднішній день є доступною статистична база даних Європейської економічної комісії (далі ЄЕК), сформована за офіційними статистичними даними. Вона містить інформацію про результати обстеження використання часу у 35 країнах світу у період з 1985 до 2016 року.

Метою даної статті є обґрунтування доцільності проведення цих обстежень використання часу для інформаційного забезпечення моніторингу ситуації щодо гендерної рівності та формування пропозицій щодо практичного запровадження таких обстежень в Україні.

Новизна статті відображена у таких положеннях: на основі узагальнення світового досвіду проведення обстежень використання часу, розроблено пропозиції щодо його застосування в Україні; здійснено розрахунки показників гендерного дисбалансу у використанні часу на статистичній базі ЄЕК та продемонстрована можливість застосування цих підходів для оцінювання гендерної рівності у якості життя.

Методи дослідження: узагальнення та аналогії, статистичного аналізу даних, графічний метод подання результатів, логічного аналізу.

Виклад основного матеріалу. В узагальненому вигляді статистика використання часу являє собою оцінку розподілу часу за різними видами діяльності та кількісний вимір часу, який людина витрачає на певні види діяльності. Розподіл часу на роботу та відпочинок є яскравими характеристиками рівня та якості життя населення. Час, що витрачається на «дозвілля» визнано важливим показником добробуту, а «дефіцит дозвілля» може бути індикатором бідності. Надмірне перевантаження роботою або значний гендерний дисбаланс у зайнятості є характеристиками бідного населення. У гендерному аспекті витрачання часу відрізняється тим, що незважаючи на меншу кількість робочого часу у формальній зайнятості, жінки суттєво більше часу витрачають на домашню роботу, піклування про дітей та інших членів сім'ї, приготування їжі тощо. Отже виявлення специфіки витрачання часу для різних соціально-демографічних груп населення має стати важливим джерелом даних для розуміння гендерних проблем якості та рівня життя.

Цікавим з точки зору дослідження якості життя є показники надмірної зайнятості, а також відчуття «часового пресу», який означає стан, коли людина відчуває себе так, нібито їй постійно не вистачає часу для того, що зайнятися тими речами, якими їй

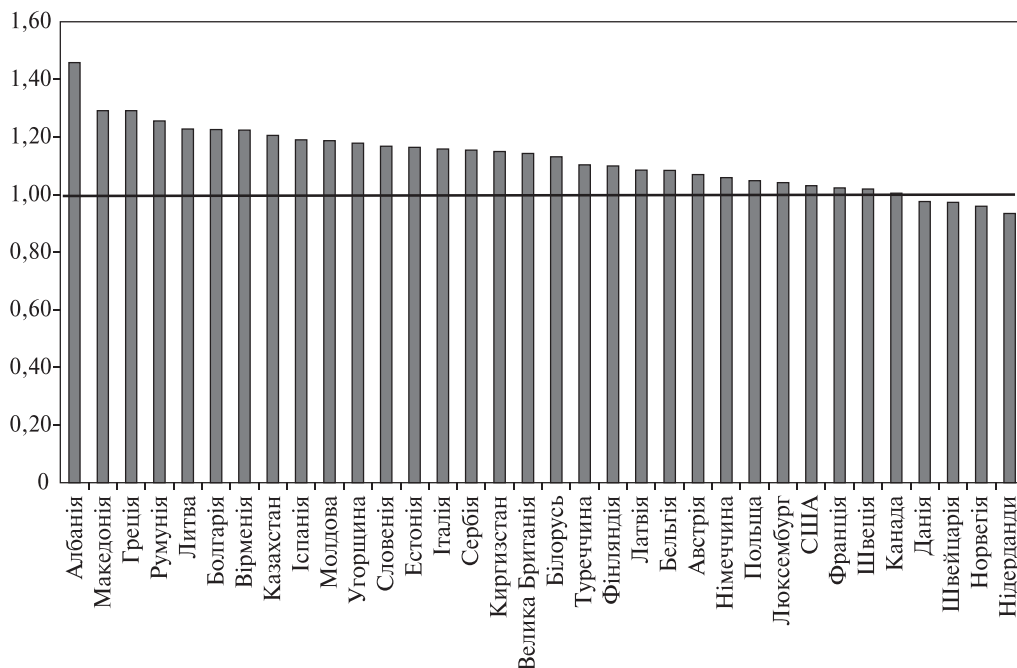

Рис. 2. Відношення добового часу, що витрачають жінки на роботу (оплачувану та неоплачувану), до аналогічного показника для чоловіків

Джерело: побудовано автором за даними бази ЄЕК [19].

хочеться займатися. Такий стан набуває дедалі більшого поширення серед зайнятих людей у сучасному суспільстві, і являє собою тип психологічного стресу, що значно погіршує якість життя. Дефіцит часу стає відмінною ознакою сучасності. Дослідження, проведені у скандинавських країнах, свідчать, що дефіцит часу батьків негативно впливає на психічний стан дітей. Серед дітей батьків, які постійно відчували брак часу, 19 % мали проблеми з психічним здоров'ям, а серед дітей батьків, які іноді відчували «прес часу» – 10 % [18]. Отже, такі результати дають пояснення того, що у скандинавських країнах, незважаючи на інші сприятливі умови, все ж існує проблема із психічним здоров'ям дітей.

За даними бази ЄЕК [19], жінки витрачають на оплачувану роботу на 40 % менше часу, ніж чоловіки. На противагу, хатня робота забирає у жінок часу у 2,3 більше, ніж у чоловіків. У цілому (якщо враховувати оплачувану та неоплачувану роботу), жінки працюють на 12 % довше, ніж чоловіки. Хоча переважання тривалості роботи у жінок спостерігається не у всіх 35-ти обстежуваних країнах. У Нідерландах, Норвегії, Швейцарії та Данії жінки працюють трохи менше часу, ніж чоловіки, проте таке відставання не перевищує 6 %. У Канаді спостерігається цілковитий гендерний паритет щодо тривалості роботи, а у Албанії – найбільший гендерний розрив – 46 % (рис. 2).

Варто зазначити, що більша зайнятість жінок у неоплачуваній домашній праці є ознакою патріархальної культури, риси якої доволі стійко зберігаються навіть у країнах із високим рівнем розвитку. За деякими винятками домашні обов'язки виконують переважно жінки незалежно від їхнього статусу в оплачуваній зайнятості. Хоча дослідження, представлені у публікації ООН *The World's Women 2015* [20], свідчать, що у розвинених країнах все ж простежується менший гендерний розрив участі

Таблиця. Час, що витрачається на неоплачувану працю, в залежно від статі у розвинених країнах та країнах, що розвиваються, 2005–2013 рр. (останні доступні дані), годин : хвилин

Регіон	Жінки	Чоловіки
Країни, що розвиваються (37)	4 : 34	1 : 18
Розвинені країни (28)	4 : 20	2 : 16

Джерело: [20, с. 114].

у неоплачуваній праці, тобто практика спільного ведення домашнього господарства дедалі більше поширюється у світі (таблиця).

У макроекономічному аспекті потребує обрахунку виробництво продукції домашніх господарств та включення її у ВВП. Особливо активна полеміка щодо включення неоплачуваної праці до національних рахунків відбувалась у 1990-х роках. Рекомендації конференцій ООН зі стану жінок були спрямовані на покращання виміру як оплачуваної, так і неоплачуваної зайнятості. Пекінська платформа дій, проголошена на 4-й сесії ООН [2], саме і була розроблена з метою отримання таких даних.

Проте, дані про розподіл часу все ще мало використовуються у практиці макроекономічних досліджень. Критика ВВП як показника економічного успіху полягає у тому, що він виключає велику частину неоплачуваної домашньої праці. Багато досліджень указують на недоврахування товарів і послуг, які виробляють та споживають домогосподарства. Особливо це стосується послуг, що надаються у домашніх умовах, такі як прибирання, догляд за дітьми, довготривалий догляд за хворими. Основною перешкодою для цього часто називають дефіцит даних. Хоча такого роду дослідження є надто актуальними для розробки політики, вони розглядаються як важкодоступні для розробників політики. Статистика часу значною мірою допомагає вирішувати ці проблеми шляхом надання ефективніших оцінок участі у робочій силі як в оплачуваних, так і в неоплачуваних секторах.

Майже завжди увагу акцентували на тому факті, що робота, яка виконується жінками, не ціниться. Проте обстеження послуг домашніх господарств завжди було надто складним завданням і залишається таким на сьогоднішній день. Макроаналіз в ідеалі має враховувати сукупний внесок чоловіків та жінок із урахуванням внеску організованого сектору та економіки, пов'язаної із доглядом. Однак у різних країнах процедура гендерного бюджетування обмежується врахуванням внеску жінок лише в ринкову економіку, що дає значне викривлення гендерного розподілу реального внеску. Наприклад, дані з Індії демонструють, що лише незначна кількість жінок працює в організованому секторі, лише 4 % загального внеску.

Значні зміни відбуваються у формах та характері зайнятості населення. Еволюція цифрової економіки актуалізувала дискусію про необхідність обстежень використання часу. Адже чітка межа між домом та роботою зникає. Люди все частіше самостійно зайняті або працюють на відстані, використовуючи цифрові платформи. Їхня робота може бути частково поєднана з іншими видами діяльності, вони використовують активи своїх домашніх господарств для роботи — від комп'ютерів і смартфонів до власного житла й автомобілів. Такі зміни безперечно обумовлюють глибше розуміння діяльності домашніх господарств і гендерного розподілу, а також оцінки такої діяльності.

Крім проблеми оплачуваної та неоплачуваної праці, дуже важливим є розподіл часу на працю та відпочинок. Вважають, що дефіцит дозвілля є ознакою бідності,

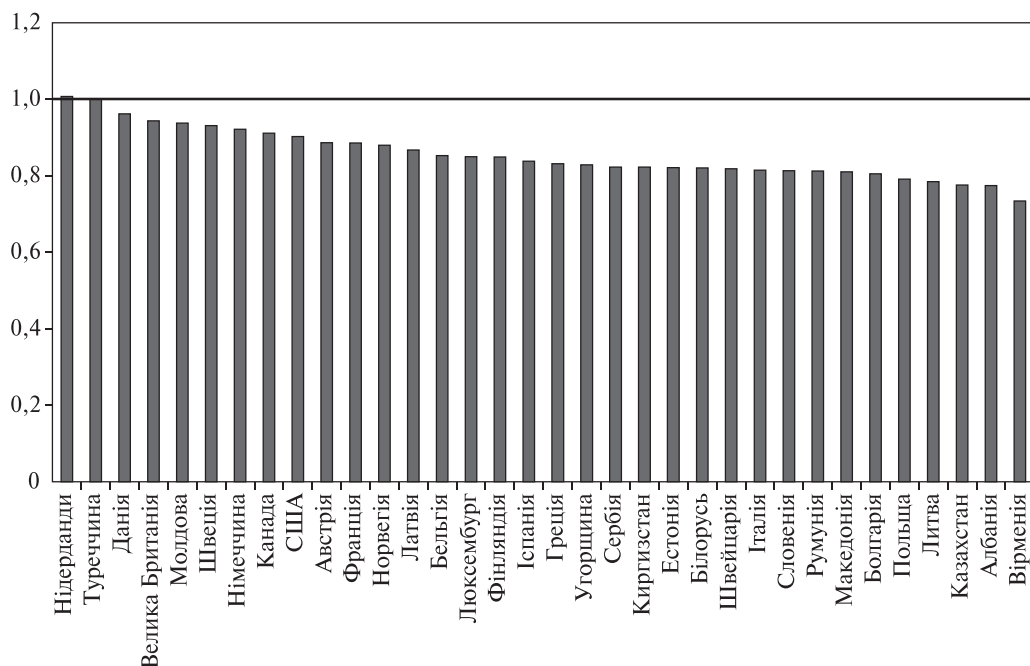

Рис. 3. Відношення добового вільного часу жінок до аналогічного показника для чоловіків

Джерело: побудовано автором за даними бази ЄЕК [19].

оскільки він не дає можливості людині повноцінно задовольняти потреби у відпочинку, відновленні працездатності, реалізації культурних та комунікаційних потреб. Як правило, вільний час приблизно дорівнює загальному добовому часу мінус час, який витрачається на роботу, сон та інші фізіологічні потреби людини. В цілому у жінок вільний час (в середньому на добу) є на одну годину меншим, ніж у чоловіків (4,63 години у жінок і 5,4 години у чоловіків). Тут також є винятки: в Нідерландах і Данії жінки мають дещо більше вільного часу, ніж чоловіки, але ця різниця не є значною (рис. 3).

Важливою у подібних дослідженнях є не лише кількість, а й якість використання вільного часу. Час, що витрачається на навчання та розвиток особистості, освіту, заняття фізичною активністю, оцінюється як інвестиція у людський капітал. На рис. 4 продемонстровано відношення добового часу, який жінки витрачають на заняття фізичною активністю, до такого ж показника для чоловіків. Ми бачимо, що у всіх досліджуваних країнах за цим показником переважають чоловіки. В середньому вони витрачають на фізичну активність у 1,5 рази більше часу на добу, ніж жінки. Найменший гендерний розрив спостерігається знову ж таки у успішніших із точки зору людського розвитку країнах: Німеччині, Швеції, Норвегії, Данії. І цей розрив зростає мірою зменшення показника людського розвитку.

Особливо важливим є збір даних про використання часу дітьми. Адже час, спрямований на навчання та розвиток, є інвестицією у майбутнє. Негативними проявами можуть бути як низька фізична активність дитини, так і надмірне перевантаження роботою, у тому числі у хатньому господарстві, що може свідчити про негативний феномен використання дитячої праці.

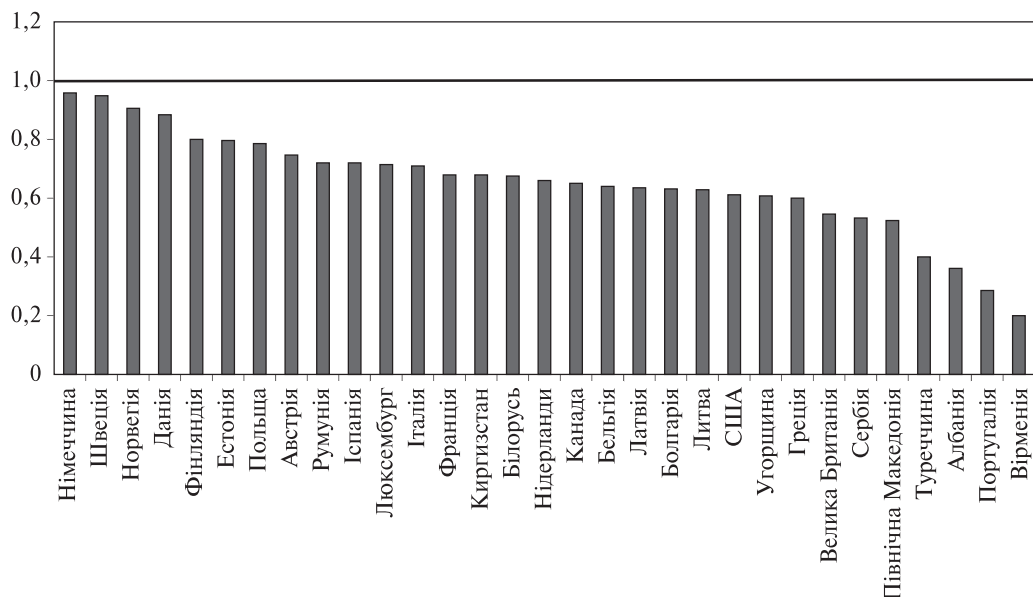

Рис. 4. Відношення добового часу, що витрачають жінки на заняття фізичною активністю, до аналогічного показника чоловіків

Джерело: побудовано автором за даними бази ЄЕК [19].

Отже, очевидним є складний та багатоаспектний характер такого джерела інформації, як обстеження використання часу. Подібні обстеження є доволі трудомісткими та високовартісними. Тому їх планування у національному масштабі в умовах дефіциту ресурсів має бути дуже ретельним для того, щоб досягти балансу між якістю отриманих даних та вартістю їх отримання. Передовсім потрібно вирішити питання щодо форми обстеження. Це може бути спеціалізоване обстеження, що охоплює вузьке коло показників (часто це один компонент використання часу) та спрямоване на отримання інформації з цільової тематики, або багатоцільове обстеження, яке, наприклад, реалізується шляхом підключення спеціального модуля до Обстеження умов життя домогосподарств України.

Складаючи програму, потрібно вирішити низку принципових питань щодо методів збирання даних, складання вибірки, обробки даних, класифікації видів діяльності, а також розробки заходів, спрямованих на економію ресурсів і забезпечення достатньої якості даних.

Сучасні дослідження демонструють, що ідеальним методом збору даних є використання повноцінних «журналів». Проте, на думку експертів, частка респондентів, які ведуть журнали, як правило низька, і проведення самостійних обстежень використання часу є високозатратним та складним завданням. У зв'язку з цим здійснюється пошук нових шляхів збору даних. Деякі країни застосовують електронні щоденники, які респонденти ведуть на спільній вебплатформі. Як доводить практика проведення національного обстеження в Данії (2008–2009), такі щоденники характеризуються вищою якістю заповнення і дають змогу скоротити терміни розробки підсумків та витрати на обстеження.

Для покращання якості даних та збору додаткової інформації у ряді країн почали використовувати спеціальні пристрої. Наприклад, респондентам надають GPS-наві-

гатори (пристрій, який отримує сигнали глобальної системи позиціонування з метою визначення поточного місця розташування), які респонденти мають носити з собою для виміру переміщень. Інформація, отримана таким шляхом, є хорошим доповненням до щоденникових записів. Завдяки таким пристроям можна відстежувати частоту та тривалість переміщень, а також здійснювати моніторинг ефективності роботи певних видів транспорту в різні години протягом доби. Деякі країни (наприклад, Велика Британія) проводять збір інформації з використанням смартфонів, оснащених спеціальними додатками для ведення щоденникових записів та реєстрації маршрутів переміщень. Розвиток цієї технології надасть можливості для збору додаткових видів інформації, яка поки що не є доступною.

Висновки. Отже, обстеження використання часу переслідують принаймні дві основні цілі: 1) забезпечити дані для показників якості та рівня життя з точки зору особливостей використання часу населенням; 2) заповнює прогалини гендерної статистики, зокрема щодо виявлення реального внеску чоловіків і жінок в економіку. У світі накопичений значний досвід виконання досліджень часу, доступні бази даних, за допомогою яких можна визначити особливості використання часу у різних країнах, дослідити взаємозв'язки між показниками якості життя та структурою використання часу, оцінити інвестиційну спрямованість витрат часу для розвитку людського капіталу. Такі дослідження можуть бути корисним підґрунтям для формування та оцінювання соціальної політики. Питання проведення обстежень використання часу є дуже актуальними для України, зокрема, з огляду на необхідність інформаційного забезпечення моніторингу виконання міжнародних та національних зобов'язань щодо досягнення гендерної рівності. Наявні методологічні посібники та рекомендації, розроблені на міжнародному рівні, за умови їх адаптації до умов України, з успіхом можуть бути застосовані у вітчизняній практиці соціальних досліджень. Тим більше, що Україна вже має значний досвід вибірових обстежень, серед яких наймасштабнішими і добре відпрацьованими є «Обстеження умов життя домогосподарств України» та «Обстеження з питань економічної активності», які проводить Державна служба статистики України. Отже, цілком логічним видається уведення до одного з них додаткового модуля з питань використання часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Human Rights. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Vol-1. Chapter IV. Title 8. — New York, 18 December 1979. — 138 p. / UN [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1981/09/19810903%2005-18%20AM/Ch_IV_8p.pdf (дата звернення: 07.10.2019).
2. Beijing Declaration and Platform for Action 1995 / UN Women, 2014. — 277 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://beijing20.unwomen.org/~media/headquarters/attachments/sections/csw/pfa_e_final_web.pdf (дата звернення: 07.10.2019).
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27.06.2014 № 984_011 / Верховна Рада України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 07.10.2019).
4. Цілі сталого розвитку в Україні / UN Ukraine [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sdg.org.ua/ua> (дата звернення: 07.10.2019).
5. Україна та НАТО / Місія України при НАТО [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://nato.mfa.gov.ua/ua/ukraine-nato/Partnership> (дата звернення: 07.10.2019).
6. Gerasymenko G., Libanova E., Makarova O. Analytical Research on Women's Labour Force Participation / UNFPA & UCSR, 2012. — 196 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.>

- un.org.ua/images/documents/4493/Analytical research on women's participation in the labour force in Ukraine (EN).pdf (дата звернення: 09.10.2019).
7. Гендерна проблематика та її актуальність в українському суспільстві Звіт про експертне опитування / Ліга захисту прав жінок «Гармонія Рівних», 2017. — 41 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.slideshare.net/mResearcher/ss-83204209> (дата звернення: 09.10.2019).
8. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда. — М.: Госполитиздат, 1957. — 729 с.
9. Пруденский Г.А. Проблемы рабочего и вне рабочего времени. — М.: Наука, 1972. — 335 с.
10. Sorokin P., Berger C. Time-budgets of Human Behavior. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1939. — 215 с.
11. Andorka R. Time Budgets and Their Uses // *Annual Review of Sociology*. — 1987. — Vol. 13. — P. 149–164.
12. Stewart J. Getting Started with Time-Use Data // *Journal of Time Use Research*. — 2018. — Art. 2. — 10 p. — <https://doi.org/10.32797/jtur-2018-2> [.
13. Hofferth S.L., Lee Y., Flood S.M., Carr D. Physical Activity and Perceived Health: Can Time Diary Measures of Momentary Well-Being Inform the Association? // *Journal of Time Use Research*. — 2018. — Art. 1. — 23 p. — <https://doi.org/10.32797/jtur-2018-1>
14. Roncolato L., Radchenko N. Women's labor in South Africa — Time spent doing simultaneous paid and unpaid work // *Journal of Time Use Research*. — 2016. — Vol. 13, No. 1. — P. 58–90. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://jtur.iatur.org/home/issue/d8683f9d-78e6-452c-ac5f-5aa256e61e46> (дата звернення: 15.10.2019).
15. Papastefanou G., Zajchowski D. Time for shopping — Social change of time use for shopping activities 1990–2012 // *Journal of Time Use Research*. — 2016. — Vol. 13, No. 1. — P. 109–131. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://jtur.iatur.org/home/article/51328206-30da-45b7-a663-15a4673-7e45f> (дата звернення: 15.10.2019).
16. Van Halem S., Hoebe E.M., Bernasco W., Ter Bogt T.F.M. Measuring short and rare activities — Time diaries in criminology // *Journal of Time Use Research*, 2016. — Vol. 13, No. 1. — P. 1–33. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://jtur.iatur.org/home/issue/d8683f9d-78e6-452c-ac5f-5aa256e61e46> (дата звернення: 15.10.2019).
17. Руководство по подготовке статистических данных об использовании времени: для оценки оплачиваемого и неоплачиваемого труда. — UN, Statistical Division, 2007 / WorldCat [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.worldcat.org/title/rukovodstvo-po-podgotovke-statisticheskikh-dannykh-ob-ispolzovanii-vremeni-dlia-otsenki-oplachivaemogo-i-neoplachivaemogo-truda/oclc/849801462> (дата звернення: 21.10.2019).
18. Gunnarsdottir H., Bjereld Y., Hensing G., Petzold M., Povlsen L. Associations between parents' subjective time pressure and mental health problems among children in the Nordic countries: a population based study // *BMC Public Health*. — 2015. — 15. — P. 353. — <https://doi.org/10.1186/s12889-015-1634-4>
19. Statistics / United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/ru/STAT/> (дата звернення: 08.10.2019).
20. The World's Women 2015. Trends and Statistics / UN, Department of Economic and Social Affairs, 2015. — 260 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://unstats.un.org/unsd/gender/downloads/worldswomen2015_report.pdf (дата звернення: 25.10.2019).

REFERENCES

1. Human Rights. (1979). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, Vol-1, Ch. IV*. T. 8. UN. New York, 18 December 1979. Retrieved from https://treaties.un.org/doc/Treaties/1981/09/19810903%2005-18%20AM/Ch_IV_8p.pdf
2. *Beijing Declaration and Platform for Action* 1995 (2014). UN Women. Retrieved from https://beijing20.unwomen.org/~media/headquarters/attachments/sections/csw/pfa_e_final_web.pdf
3. Uhoda pro asociatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropejs'kym Soiuzom, Yevropejs'kym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i ikhnimi derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony: Mizhnarodnyj dokument vid 27.06.2014 № 984_011 [Association Agreement between Ukraine, from one side, that of the European Union, the European Union from atomic energy and the third member states, from the other side: International document of 27/06/2014 № 984_011]. (2014, 27 June). Verkhovna Rada

- Ukrainy - Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 [in Ukrainian].
4. *Tsili staloho rozvytku v Ukraini [Sustainable Development Goals in Ukraine]* (n.d.). UN Ukraine. Retrieved from <http://sdg.org.ua/ua> [in Ukrainian].
5. *Ukraina ta NATO [Ukraine and NATO]* (n.d.). Misiia Ukrainy pry NATO - Mission of Ukraine to the NATO. Retrieved from <https://nato.mfa.gov.ua/ukraine-nato/Partnership> [in Ukrainian].
6. Gerasymenko, G., Libanova, E. & Makarova, O. (2012). *Analytical Research on Women's Labour Force Participation*. UNFPA & UCSR. Retrieved from [http://www.un.org.ua/images/documents/4493/Analytical_research_on_women's_participation_in_the_labour_force_in_Ukraine_\(EN\).pdf](http://www.un.org.ua/images/documents/4493/Analytical_research_on_women's_participation_in_the_labour_force_in_Ukraine_(EN).pdf)
7. *Henderna problematyka ta ii aktual'nist' v ukrains'komu suspil'stvi. Zvit pro ekspertne opytuvannia [Gender issues and current issues in the Ukrainian suspension. Expert survey report]* (2017). Liha zakhystu prav zhynok «Harmonii Rivnykh». Retrieved from <https://www.slideshare.net/mResearcher/ss-83204209> [in Ukrainian].
8. Strumilin, S.G. (1957). *Problemy jekonomiki truda [Labor Economics Issues]*. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
9. Prudenskij, G.A. (1972). *Problemy rabocheho i vnerabocheho vremeni [Problems of working and non-working hours]*. Moscow: Nauka [in Russian].
10. Sorokin, P., & Berger, C. (1939). *Time-budgets of Human Behavior*. Cambridge (Mass.). Harvard University Press.
11. Andorka, R. (1987). Time Budgets and Their Uses. *Annual Review of Sociology*, 13, 149-164.
12. Stewart, J. (2018). Getting Started with Time-Use Data. *Journal of Time Use Research*, Art. 2. - <https://doi.org/10.32797/jtur-2018-2>.
13. Hofferth, S.L., Lee, Y., Flood, S.M. & Carr, D. (2018). Physical Activity and Perceived Health: Can Time Diary Measures of Momentary Well-Being Inform the Association? *Journal of Time Use Research*. Art. 1. - <https://doi.org/10.32797/jtur-2018-1>
14. Roncolato, L., & Radchenko, N. (2016). Women's labor in South Africa – Time spent doing simultaneous paid and unpaid work. *Journal of Time Use Research*. Vol. 13, 1, 58-90. Retrieved from <https://jtur.iatur.org/home/issue/d8683f9d-78e6-452c-ac5f-5aa256e61e46>
15. Papastefanou, G., & Zajchowski, D. (2016). Time for shopping - Social change of time use for shopping activities 1990-2012. *Journal of Time Use Research*, Vol. 13, 1, 109-131. Retrieved from <https://jtur.iatur.org/home/article/51328206-30da-45b7-a663-15a46737e45f>
16. Van Halem, S., Hoeben, E.M., Bernasco, W. & Ter Bogt, T.F.M. (2016). Measuring short and rare activities - Time diaries in criminology. *Journal of Time Use Research*, Vol. 13, 1, 1-33. Retrieved from <https://jtur.iatur.org/home/issue/d8683f9d-78e6-452c-ac5f-5aa256e61e46>
17. *Rukovodstvo po podgotovke statisticheskikh dannykh ob ispol'zovanii vremeni: dlja ochenki oplachivaemogo i neoplachivaemogo truda [Manual for preparation of statistics on the use of time: to assess paid and unpaid work]*. (2007). UN. Statistical Division. WorldCat. Retrieved from <https://www.worldcat.org/title/rukovodstvo-po-podgotovke-statisticheskikh-dannykh-ob-ispolzovanii-vremeni-dlia-otsenki-oplachivaemogo-i-neoplachivaemogo-truda/oclc/849801462> [in Russian].
18. Gunnarsdottir, H., Bjereld, Y., Hensing, G., Petzold, M. & Povlsen, L. (2015). Associations between parents' subjective time pressure and mental health problems among children in the Nordic countries: a population based study. *BMC Public Health*, 15, 353. - <https://doi.org/10.1186/s12889-015-1634-4>.
19. Statistics (n.d.). United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). Retrieved from <https://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/ru/STAT/>
20. *The World's Women 2015. Trends and Statistics* (2015). UN Department of Economic and Social Affairs. Retrieved from https://unstats.un.org/unsd/gender/downloads/worldswomen2015_report.pdf

Стаття надійшла до редакції журналу 04.11.2019.

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04.042>

УДК 331.52:311.21 (477)

JEL CLASSIFICATION J21; J24

Л.М. ІЛЬЧ

д-р екон. наук, доц., зав. кафедри управління
Київський університет ім. Бориса Грінченка
04212, Україна, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б
E-mail: l.ilich@kubg.edu.ua
ORCID 0000-0002-8594-1824

В.Г. САРІОГЛО

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., зав. від.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: sarioglo@idss.org.ua
ORCID 0000-0003-4381-9633

СТАТИСТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ОСВІТНЬО- КВАЛІФІКАЦІЙНОГО ДИСБАЛАНСУ НА РИНКУ ПРАЦІ

Існування суттєвих відмінностей у масштабах попиту та пропозиції кваліфікованої робочої сили на ринку праці зумовлює можливість одночасної наявності дефіциту працівників конкретних професій та / або кваліфікацій і надлишкової пропозиції працівників із неактуальними професійно-кваліфікаційними характеристиками. Така ситуація знижує ефективність зайнятості населення, стримує зростання продуктивності праці, веде до зниження темпів виробництва та свідчить про в цілому низьку (не релевантну) якість робочої сили. У цьому контексті освітньо-кваліфікаційний дисбаланс є серйозним стримувальним чинником ефективності національної економіки, оскільки мова йде про неузгодженість компетенцій робочої сили з потребами робочих місць, про надлишкову (недостатню) освіченість працівника, що характеризується наявністю надлишку (нестачі) рівня спеціальних знань для виконання певного виду робіт. На основі вивчення провідних європейських практик вимірювання освітньо-кваліфікаційних дисбалансів і з урахуванням наявної в Україні інформаційної бази запропоновано методологічні підходи до оцінки вертикальної та горизонтальної невідповідності кваліфікацій із використанням методів статистичного моделювання, що дає змогу визначати рівень невідповідності освітньо-кваліфікаційних характеристик робочої сили за освітою та зайнятістю залежно від її основних характеристик — віку, статі, типу місцевості проживання, виду економічної діяльності, досліджувати стан, тенденції й закономірності у процесах збалансування попиту та пропозиції праці. Побудовано статистичні моделі взаємозв'язку для індексів вертикальної та горизонтальної невідповідності. Досліджено тенденції змін вертикальної та горизонтальної невідповідностей та виявлено їхні розбіжності й основні особливості розвитку. На підставі виконаних розрахунків оцінено індекси вертикальної та горизонтальної невідповідностей за секторами та видами економічної діяльності у часі, визначено причини, що зумовили їх різноспрямовані тенденції розвитку. Отримані результати можуть слугувати інформаційною базою для обґрунтовування секторальних пріоритетів щодо забезпечення гнучкості національної системи освіти та прогресивності структурних змін у зайнятості.

© ІЛЬЧ Л.М., САРІОГЛО В.Г., 2019

Ключові слова: робоча сила, ринок праці, освітньо-кваліфікаційна невідповідність, дисбаланс, статистичне моделювання.

L.M. Ilich

Dr. Sc. (Economics), Associate Prof, Head of the Department of Management
Borys Grinchenko Kyiv University
04212, Ukraine, Kyiv, 13-B, Marshala Tymoshenko Str.
E-mail: l.ilich@kubg.edu.ua
ORCID 0000-0002-8594-1824

V.G. Sarioglo

Doctor of Economics, Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: sarioglo@idss.org.ua
ORCID 0000-0003-4381-9633

STATISTICAL MODELING OF SKILLS MISMATCH IN THE LABOR MARKET

The existence of significant disparities within the scope of labor demand and supply in Ukraine leads to simultaneous shortage of skilled workers for some jobs and / or skills, as well as excessive supply of labor force obtaining irrelevant vocational qualifications and skills. This situation reduces the employment efficiency, restrains labor productivity growth, and confirms low labor force quality. In this context, educational and skill imbalance is an essential deterrent of national economy efficiency as it concerns the mismatch between skills and existing jobs requirements, over-educated as well as undereducated employee which is defined by excess or lack of special knowledge level to accomplish a specific work tasks. Based on studies of leading European practices of educational and skills misbalance measuring and considering existing statistical database in Ukraine, the article suggests methodological approaches to estimate vertical and horizontal skills mismatch with the use of statistical modeling methods. Such an approach promotes evaluating the level of labor force education and skills level depending on their main features (age, gender, type of settlement, economic activity), follow and investigate the condition, trends, and patterns of labor force demand and supply balance processes. Statistical models of interlinks between vertical and horizontal mismatches indices are built. Trends of changes within vertical and horizontal mismatches are investigated; their differences and main distinguishing feature of their developments are highlighted. On the ground of the calculations made the indices of vertical and horizontal mismatches by sectors and economic activities at times are estimated, the reasons for their development trends differentiation in direction are defined. The results obtained may serve as an informational basis to justify sectoral priorities concerning security of national educational system flexibility and employment structural changes advancement.

Keywords: labor force, labor market, skills mismatch, imbalance, statistical modeling.

Л.Н. Ильич

д-р. экон. наук, доц., зав. каф. управления
Киевский университет им. Бориса Гринченко
04212, Украина, м. Киев, ул. Маршала Тимошенко, 13-Б
E-mail: l.ilich@kubg.edu.ua
ORCID 0000-0002-8594-1824

В.Г. Саригло

д-р экон. наук, старш. научн. сотр., зав. отд.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: sarioglo@idss.org.ua
ORCID 0000-0003-4381-9633

СТАТИСТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-КВАЛИФИКАЦИОННОГО ДИСБАЛАНСА НА РЫНКЕ ТРУДА

Существенные различия в масштабах спроса и предложения квалифицированной рабочей силы на рынке труда обуславливают возможность одновременного наличия дефицита работников конкретных профессий и / или квалификаций и избыточного предложения работников с неактуальными профессионально-квалификационными характеристиками. Такая ситуация снижает эффективность занятости населения, сдерживает рост производительности труда, ведет к снижению темпов производства и свидетельствует о в целом низком (не релевантном) качестве рабочей силы. В этом контексте образовательно-квалификационный дисбаланс — серьезный сдерживающий фактор эффективности национальной экономики, поскольку речь идет о несоответствии компетенций рабочей силы потребностям существующих рабочих мест, об избыточной (или недостаточной) квалификации работника, характеризующейся наличием избытка (недостатка) уровня специальных знаний для выполнения определенного вида работ. На основе изучения ведущих европейских практик измерения образовательно-квалификационных дисбалансов и с учетом существующей в Украине информационной базы предложены методологические подходы к оценке вертикального и горизонтального несоответствия квалификации с использованием методов статистического моделирования. Рассматриваемый подход позволяет оценивать уровень несоответствия образовательно-квалификационных характеристик рабочей силы в зависимости от ее основных характеристик — возраста, пола, типа местности проживания, вида экономической деятельности, исследовать состояние, тенденции и закономерности в процессах балансирования спроса и предложения труда. Построены статистические модели взаимосвязи для индексов вертикального и горизонтального несоответствия. Исследованы тенденции изменения вертикального и горизонтального несоответствия, выявлены их различия и основные особенности развития. На основании выполненных расчетов оценены индексы вертикального и горизонтального несоответствия по секторам и видам экономической деятельности во времени, определены причины, обусловившие их разнонаправленные тенденции развития. Полученные результаты могут служить информационной базой для обоснования секторальных приоритетов по обеспечению гибкости национальной системы образования и прорессивности структурных изменений занятости.

Ключевые слова: рабочая сила, рынок труда, образовательно-квалификационное несоответствие, дисбаланс, статистическое моделирование.

Постановка проблеми. Можливості досягнення сталого економічного розвитку та високої якості життя в Україні, як і в інших країнах, суттєво залежать від якості людського капіталу, зокрема від ефективності використання робочої сили. Саме тому актуальності набувають соціально-економічні дослідження кількісно-якісних характеристик робочої сили за освітою і кваліфікацією й адекватне оцінювання їхньої відповідності поточним і майбутнім потребам ринку праці. Таке оцінювання є доволі складним у зв'язку з необхідністю врахування впливу низки детермінант, що визначають попит і пропозицію праці, зокрема, демографічних тенденцій, рівня економічного розвитку країни, технологічних змін, мобільності працівників тощо. Водночас його результати є вкрай важливими для збалансування попиту та пропозиції праці за освітньо-кваліфікаційними характеристиками шляхом покращення якості і посилення гнучкості систем вищої та професійної освіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми недостатньої відповідності кваліфікації робочої сили потребам ринку праці та формування інструментарію оцінювання збалансованості попиту і пропозиції робочої сили наукова спільнота обговорює від кінця 1970-х років. Уперше на існування невідповідності кваліфікацій потребам економіки звернув увагу Р. Фрімен (R. Freeman), який дослідив вплив надлишкової освіченості на продуктивність праці та втрати у заробітній платі висококваліфікованого персоналу внаслідок його неповної реалізації [1]. Г. Беккер (G. Becker) визначав проблеми невідповідності кваліфікацій потребам як тимчасові й рекомендував підприємцям коригувати свої технології так, щоб максимально ви-

користувати наявний людський капітал, а індивідам — розважливо ставитися до інвестицій у вищу освіту, оскільки ринок не потребує значної кількості висококваліфікованої робочої сили [2]. Розвиток ідей Р. Фрімена (R. Freeman) та Г. Беккера (G. Becker) можна простежити в роботах Г. Масена Ван ден Брінка (H. Massen van den Brink) [3], П. Слоуна (P. Sloane) [4], С. Макгінеса (S. McGuinness) [5, 6], де досліджено втрати в доходах висококваліфікованих осіб, які працювали на менш кваліфікованих робочих місцях. Методологічні аспекти оцінювання невідповідності кваліфікацій робочої сили потребам робочих місць в Україні розглянуто в науковій роботі Л. Ільч (L. Ilch), де запропоновано оригінальний авторський підхід до визначення освітньо-кваліфікаційного дисбалансу, який ґрунтується на суб'єктивному оцінюванні та уможливорює виявлення дисбалансу між наявними та необхідними рівнями компетенцій працівників, рівня невідповідності за освітою і кваліфікацією, встановлення взаємозв'язку надлишкової та недостатньої освіченості працівників з продуктивністю праці [7, с. 407–439]. Значний внесок у розробку проблематики регулювання невідповідності кваліфікацій на молодіжному ринку праці України, з огляду на результати дослідження транзиту молоді від навчання до стабільної трудової діяльності, було зроблено науковцями Е. Лібановою (L. Libanova), Л. Лісогор (L. Lisogor), І. Марченко (I. Marchenko), О. Цимбалом (O. Tsymbal), О. Ярошем (O. Yarosh) [8]. Цікавою з точки зору прикладних аспектів оцінювання освітньо-кваліфікаційних дисбалансів робочої сили є робота О. Купець (O. Kupets), де представлено діагностику недостатньої та надлишкової освіченості найманих працівників країн із транзитивною економікою [9]. О. Купець довела, що невідповідність кваліфікацій робочої сили пов'язана з її слабкою сприйнятливістю технологічних ноу-хау, відсутністю систематичного навчання працівників на виробництві, браком навичок персоналу у побудові освітніх траєкторій і ухваленні кар'єрних рішень, слабкою взаємодією роботодавців із закладами освіти. Регіональні відмінності у освітньо-кваліфікаційних дисбалансах робочої сили України досліджують В. Близнюк (V. Blyzniuk), Я. Юрик (Ya. Yuryk), розглядаючи диспропорційність попиту та пропозиції на кваліфіковану робочу силу через призму нерівномірності розподілу зайнятих за професіями та видами економічної діяльності [10].

Останні дослідження з оцінки освітньо-кваліфікаційних дисбалансів на ринку праці у країнах Європейського Союзу (ЄС) засвідчують, що нині кожен третій зайнятий в ЄС надлишково (недостатньо) освічений для роботи, яку він виконує. Зокрема, за даними *Cedefop*, невідповідність кваліфікацій у країнах ЄС за період 2005–2015 рр. зросла на 5 %, а це означає, що 6,4 млн європейців працювали на робочих місцях, для яких вони надлишково освічені. Кожен п'ятий зайнятий віком 25–34 роки з вищою освітою працював на посаді, яка не вимагала високої кваліфікації [11].

Подібні тенденції простежуються і в країнах — членах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). За результатами *Survey of Adult Skills*, кожен п'ятий працівник характеризується надлишковою кваліфікацією для робочого місця, яке займав, і лише кожен десятий вважав себе недостатньо кваліфікованим [12, с. 142].

Проблема надлишкової або недостатньої кваліфікації робочої сили проявляється і в суб'єктивних оцінках роботодавців. Так, за результатами обстеження *Manpower Group*, у якому взяли участь 37 000 роботодавців сорока двох країн світу, практично кожен четвертий респондент відповів, що відчуває складнощі в пошуку претендентів на робочі місця через невідповідність кваліфікацій [13].

Актуальність дослідження. Враховуючи, що існування освітньо-кваліфікаційного дисбалансу на ринку праці негативно позначається на продуктивності праці та галь-

мує нарощення потенційних конкурентних переваг підприємств, як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках, проблеми статистичного вимірювання невідповідності кваліфікацій працівників вимогам робочих місць набувають особливої актуальності, зокрема в частині розробки методичних засад оцінювання освітньо-кваліфікаційних дисбалансів із застосуванням методів статистичного моделювання.

Метою статті є висвітлення результатів розробки та практичного застосування методології статистичного моделювання рівнів невідповідності освітньо-кваліфікаційних характеристик робочої сили залежно від її основних характеристик – віку, статі, типу місцевості проживання, виду економічної діяльності.

У дослідженні використано методи статистичного оцінювання показників за результатами вибірових обстежень, методи побудови статистичних моделей взаємозв'язку на бінарних змінних, графічний і табличний методи аналізу даних тощо.

Наукова новизна. Уперше виконано оцінку індексів горизонтальної та вертикальної невідповідності зайнятих потребам національного ринку праці, що уможливило дослідження стану, тенденцій та закономірностей у процесах збалансування попиту та пропозиції праці.

Методи дослідження. Дане дослідження проведене у два основні етапи. На першому визначені характеристики освітньо-кваліфікаційних дисбалансів на ринку праці. Установлено, що зазначені дисбаланси доцільно вимірювати на основі обчислення показників горизонтальної та вертикальної невідповідності кваліфікацій потребам робочих місць. Інформаційною базою для розрахунку цих показників є дані державного вибіркового обстеження робочої сили. Матеріали цього щомісячного обстеження дають можливість оцінити обсяги попиту і пропозиції на ринку праці за демографічними (стать, вік) та соціально-економічними характеристиками (тип місцевості, рівень освіти, напрям освітньої підготовки, статус зайнятості, професія, вид економічної діяльності тощо) і відстежити тенденції зміни співвідношення попиту і пропозиції у часі.

На другому етапі дослідження із застосуванням моделей лінійної багатофакторної регресії здійснено аналіз основних факторів вертикальної та горизонтальної невідповідності в Україні. При цьому як факторні змінні використано структурні (бінарні) змінні, що відображають такі характеристики робочої сили як місце проживання, стать, рівень освіти, напрям освітньої підготовки, сфера зайнятості тощо.

Під час проведення дослідження певні проблеми були обумовлені обмеженням доступом до даних обстеження робочої сили. Через це фахівці Державної служби статистики України виконали розрахунки за алгоритмами та синтакс-файлами *SPSS*, розробленими авторами.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вертикальна невідповідність (надлишкова освіченість) характеризує відносну чисельність працюючих із надлишковою кваліфікацією на ринку праці. *Індекс вертикальної невідповідності* (ІВН, I^{vert}), який належить до експериментальних показників Євростату [14], розраховується як відношення чисельності зайнятих віком 20–64 рр. із вищою освітою, які працюють за професіями, що не вимагають такого рівня освіти, до зайнятого населення цього віку з вищою освітою. Отже, ІВН оцінює розбіжність між освітніми рівнями та професіями для зайнятих і розраховується за формулою:

$$I^{vert} = \frac{E_{ISCO\ 4-9}^{ISCED\ 5-8}}{E_{ISCED\ 5-8}} \times 100 \%, \quad (1)$$

де $E_{ISCO4-9}^{ISCED5-8}$ — кількість зайнятих 5–8 освітніх рівнів (за першим знаком Міжнародної стандартної класифікації освіти, *ISCED* 2011) та 4–9 професійних груп (за першим знаком Міжнародної стандартної класифікації професій, *ISCO* 2008); $E^{ISCED 5-8}$ — кількість зайнятих із вищою освітою віком 20–64 рр.

Вертикальна невідповідність проявляється у випадку, коли працівники з вищою освітою працюють за професіями, для яких їй не вимагають, зокрема це технічні службовці, працівники сфери торгівлі та послуг, кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства, кваліфіковані робітники з інструментом, робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин, найпростіші професії.

Оцінювання вертикальної невідповідності цікаве з позиції вивчення балансу між попитом та пропозицією праці. Такі оцінки можуть бути використані для вибору управлінських рішень щодо формування вимог до компетенцій робочої сили. Скажімо, за складнощів під час пошуку робочої сили, коли існує об'єктивна потреба перегляду вимог роботодавців щодо зниження освітнього рівня робочої сили, а у зворотному випадку — навпаки. Вертикальна невідповідність одночасно є свідченням як перевищення пропозиції робочої сили з високою кваліфікацією, так і дефіциту попиту на неї.

Горизонтальна невідповідність (недостатня освіченість) характеризує невідповідність між професією та освітнім напрямом. Освітні напрями визначено за Міжнародною стандартною класифікацією освіти (*ISCED F* 1999, яку використовували до 2015 р., *ISCED F* 2013 — з 2016 р. і далі). З метою здійснення переходів від освітніх напрямів до професійних груп, перші були укрупнені (табл. 1).

Таблиця 1. Перелік укрупнених напрямів освітньої підготовки, що використано для обчислення індексу горизонтальної відповідності

Номер з/п	Напрямок освітньої підготовки	Номер з/п	Напрямок освітньої підготовки
1	Освіта	11	Хімічна та біоінженерія
2	Гуманітарні науки. Культура і мистецтво. Журналістика	12	Електроніка та телекомунікації
3	Соціальні та поведінкові науки. Соціальна робота	13	Виробництво та технології
4	Управління та адміністрування	14	Архітектура та будівництво
5	Право	15	Аграрні науки та продовольство. Ветеринарна медицина
6	Біологія. Природничі науки. Математика та статистика	16	Охорона здоров'я
7	Інформаційні технології	17	Сфера обслуговування
8	Механічна інженерія	18	Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону. Цивільна безпека
9	Електрична інженерія		
10	Автоматизація та приладобудування	19	Транспорт

Джерело: складено авторами.

Професії ідентифікуються за Міжнародною стандартною класифікацією професій (ISCO 2008). Розрахунки виконано щодо зайнятих із технічною та професійною підготовкою за групами:

1) віком 15–34 рр., які мають професійно-технічну та вищу освіту (3–8 освітні рівні за ISCED 2011);

2) віком 25–34 рр., які мають вищу освіту (5–8 освітні рівні за ISCED 2011).

Виокремлення таких вікових груп зумовлене тим, що статистична інформація про освіту збирається лише після 15 років, від моменту успішного завершення навчального закладу. Після узгодження напрямів освіти та освітніх рівнів особи, які працюють на робочих місцях, що вимагають вищого рівня освіти, характеризуються горизонтальною невідповідністю, тобто недостатньою кваліфікованістю.

Отже, *індекс горизонтальної невідповідності* (ІГН, I^{hor}) є вимірником кваліфікаційної розбіжності між поточною професією, рівнем освіти та освітнім напрямом для зайнятих віком 15–34 рр. і розраховується як відношення [12]:

$$I^{hor} = 1 - \frac{E^{matchingFo E}}{E} \times 100 \%, \quad (2)$$

де $E^{matchingFo E}$ – зайняті за професіями (ISCO 2008), що співвідносяться з рівнями та напрямками освіти (ISCED F); E – зайняті віком 15–34 рр.

Оцінювання горизонтальної відповідності важливе для аналізу ринку праці, оскільки допомагає визначити, наскільки робоча сила задовольняє потреби робочих місць за напрямками підготовки системи професійної освіти. Як і у випадку вертикальної невідповідності, горизонтальна свідчить про дисбаланс попиту та пропозиції праці, а саме, про нестачу пропозиції робочої сили з певною кваліфікацією і, водночас, надлишок попиту на неї. Крім того, горизонтальна невідповідність може свідчити про незбалансованість системи оплати праці за секторами економіки, неефективність системи професійного навчання тощо.

Для дослідження основних факторів зміни ІВН та ІГН ефективним є застосування статистичних моделей на структурних змінних, оскільки параметри робочої сили мають, головним чином, категоріальний характер.

Аналіз різних наборів факторних змінних, які впливають на вертикальну невідповідність, засвідчив, що найадекватнішим є такий вигляд моделі лінійної багатфакторної регресії:

$$I^{vert} = 39,988 - 12,513x_1 - 11,248x_2 + 13,015x_3 + 2,337x_4 - 4,313x_5 - 5,648x_6 - 2,828x_7, \quad (3)$$

де x_1 – структурна змінна, що відображає тип місцевості, в якій проживає особа ($x_1 = 1$ – особа проживає у місті, $x_1 = 0$ – у сільській місцевості); x_2 – структурна змінна, що відображає стать особи ($x_2 = 1$ – жіноча, $x_2 = 0$ – чоловіча); x_3 – x_7 – структурні змінні, що відображають вікову групу, до якої належить особа: $x_3 = 1$ – вікова група 15–24 рр.; $x_3 = 0$ – інша вікова група; $x_4 = 1$ – вікова група 25–34 рр.; $x_4 = 0$ – інша вікова група; $x_5 = 1$ – вікова група 35–39 рр.; $x_5 = 0$ – інша вікова група; $x_6 = 1$ – вікова група 40–49 рр.; $x_6 = 0$ – інша вікова група; $x_7 = 1$ – вікова група 50–59 рр.; $x_7 = 0$ – інша вікова група. Отже, якщо $x_3 = x_4 = x_5 = x_6 = x_7 = 0$, то вікова група – 60–64 рр.

Адекватність моделі (3) визначається на основі стандартних характеристик: коефіцієнта детермінації (R^2) та критерію Фішера (F). Для моделі (3) зазначені характеристики становлять: $R^2=0,870$; $F = 15,350$ ($F > F_{кр}$), що є свідченням достатнього рівня адекватності моделі.

Таблиця 2. Значення ознак для побудови ІВН

Номер комбінації	Характеристики	ІВН	Номер комбінації	Характеристики	ІВН
1	с. м., чол., в. гр. 15–24	53,00	13	м., чол., в. гр. 15–24	40,49
2	с. м., чол., в. гр. 25–34	42,32	14	м., чол., в. гр. 25–34	29,81
3	с. м., чол., в. гр. 35–39	35,67	15	м., чол., в. гр. 35–39	23,16
4	с. м., чол., в. гр. 40–49	34,34	16	м., чол., в. гр. 40–49	21,83
5	с. м., чол., в. гр. 50–59	37,16	17	м., чол., в. гр. 50–59	24,65
6	с. м., чол., в. гр. 60–70	39,99	18	м., чол., в. гр. 60–70	27,48
7	с. м., жін., в. гр. 15–24	41,75	19	м., жін., в. гр. 15–24	29,24
8	с. м., жін., в. гр. 25–34	31,08	20	м., жін., в. гр. 25–34	18,56
9	с. м., жін., в. гр. 35–39	24,43	21	м., жін., в. гр. 35–39	11,91
10	с. м., жін., в. гр. 40–49	23,09	22	м., жін., в. гр. 40–49	10,58
11	с. м., жін., в. гр. 50–59	25,91	23	м., жін., в. гр. 50–59	13,40
12	с. м., жін., в. гр. 60–70	28,74	24	м., жін., в. гр. 60–70	16,23

Примітки: с. м. — сільська місцевість; м. — місто; чол. — чоловіки; жін. — жінки; в. гр. — вікова група, рр.

Джерело: розраховано за методикою авторів.

Економічна інтерпретація коефіцієнтів моделі відносно проста. Наприклад, константа рівняння (+39,988) свідчить, що ІВН для зайнятих чоловіків віком 60–64 рр., які проживають у селах, складає 39,988 %. Тобто близько 40 % чоловіків із такими характеристиками працюють на робочих місцях, де не потрібна вища освіта. Коефіцієнт регресії при змінній x_1 (–12,513) відображає ефект зменшення ІВН за інших рівних умов приблизно на 13 в. п. для чоловіків, які проживають у містах — $I^{vert} = 39,988 - 12,513 = 27,475$ %.

При визначенні ІВН за моделлю (3) використано 24 можливі комбінації значень факторних змінних (табл. 2).

Результати розрахунків за моделлю (3), представлені на рис. 1, ілюструють вертикальну невідповідність для чоловіків та жінок різних вікових груп населення.

З отриманих результатів бачимо (рис. 2), що найвищі показники вертикальної невідповідності властиві віковим категоріям 15–24 рр. та 25–29 рр. (36,99 і 27,19 % відповідно). Це пов'язано з тим, що особи переважно цих вікових груп характеризуються вищим освітнім рівнем, ніж повна середня освіта (професійно-технічна, вища та післядипломна), а початковий рівень освіти мають лише 0,1 %.

Варто зазначити, що досить типовою для України є ситуація, коли випускники закладів професійної та вищої освіти працюють не за фахом і на робочих місцях, які вимагають нижчої кваліфікації, а тому володіють надлишковою для певного робочого місця формальною кваліфікацією. Наприклад, молодший спеціаліст працює на робітничій посаді, бакалавр виконує функції, характерні для молодшого спеціаліста, магістр або спеціаліст працюють там, де було б достатньо бакалавра, що дає змогу компенсувати брак виробничих навичок за рахунок вищого рівня соціальної адаптації. Отже, високі показники вертикальної невідповідності молоді свідчать про наявність значного потенціалу надлишково освіченої молоді, яка не може бути працевлаштована через брак відповідних робочих місць.

ІВН, %

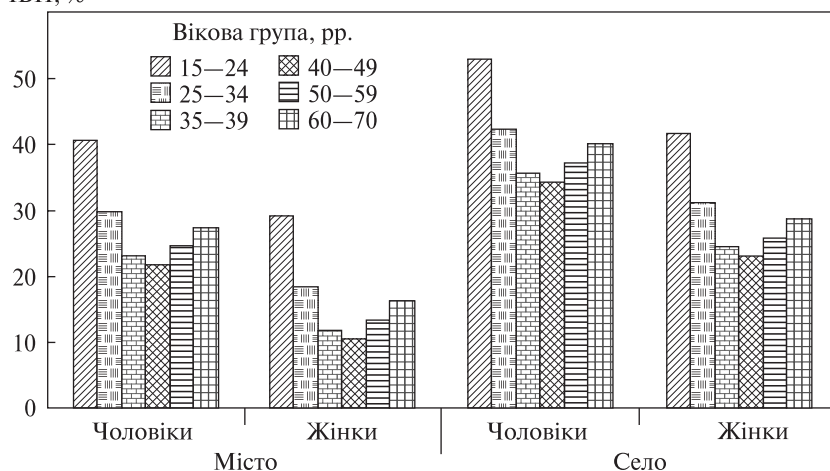

Рис. 1. ІВН за статтю, віковими групами та типом місцевості у 2017 році

Джерело: розраховано за методикою авторів.

Вікова група, рр.

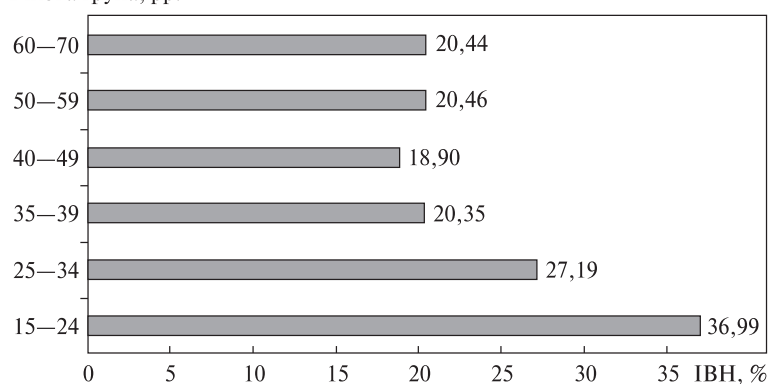

Рис. 2. ІВН за віковими групами у 2017 році

Джерело: розраховано за методикою авторів.

Молоді працівники з вертикальною невідповідністю заробляють менше, ніж могли б. Крім того, відбувається так зване скочування донизу зайнятої молоді з нижчими освітніми рівнями: менш освічені з них опиняються в кінці черги претендентів навіть на ті вакансії, для яких вони краще підходять. Цей факт підтверджують і результати дослідження «Перехід на ринок праці молоді України»: найбільша кваліфікаційна невідповідність за професійними групами у цій віковій категорії характерна для технічних службовців (79,0 %), працівників сфери торгівлі та послуг (52,9 %); близько третини кваліфікованих робітників сільського господарства, кваліфікованих робітників з інструментом, робітників з обслуговування та зайнятих найпростішими професіями (97,8 %) є надмірно кваліфікованими для робіт, які вони виконують. В Україні важко знайти молодих працівників, які мають нижчий рівень освіти, ніж того вимагає робоче місце [8].

З огляду на отримані результати можемо констатувати, що вертикальна невідповідність за віковими групами має спадний характер до 40–49 рр. незалежно від типу поселення та статі. Далі у вікових групах 50–59 рр. і 60–70 рр. спостерігається стійка тенденція до зростання. Така закономірність є свідченням того, що з віком конкурентоспроможність робочої сили за низкою якісних показників, у тому числі освітою, знижується. Особи передпенсійного та пенсійного віку стають уразливішими на ринку праці, оскільки є носіями компетенцій, які зазнали напіврозпаду через появу нових знань. Крім того, вони інертніші у здобутті додаткової освіти, щоб втриматися на робочих місцях, які відповідають рівню їхньої кваліфікації, і охочіше погоджуються працювати за професіями, які вимагають нижчої кваліфікації.

Цікавим є факт, що вертикальна невідповідність робочої сили найвідчутніше проявляється для обох статей у сільській місцевості порівняно з міською (чоловіки в інтервалі 40–53 %, жінки 29–42 %). Це пояснюється тим, що пропозиція робочих місць у селах обмежена більше і це переважно сфери виробництва, які потребують залучення робочої сили з середньою та низькою кваліфікацією. Значна частка зайнятих працюють на сезонних роботах, у домогосподарствах з метою подальшого продажу продукції, допомагають у веденні сімейного бізнесу, вирощують продукцію для власного споживання тощо. Обмеженість високопродуктивних робочих місць у сільській місцевості спонукає працівників із вищою освітою погоджуватися на низькокваліфіковану роботу або шукати кращу альтернативу в місті.

За всіма віковими групами як у містах, так і в селах спостерігається стабільний гендерний розрив на користь чоловіків (близько 11 в. п.).

Дослідження динаміки вертикальної невідповідності в Україні свідчить про її зростання у часі (рис. 3).

Установлено, що за період 2010–2017 рр. ІВН для сільських мешканців незалежно від статі зріс удвічі (для чоловіків – з 21,22 % до 42,43 %, для жінок – з 11,4 % до 23,74 %). У містах таке зростання було менш відчутне і становило близько 4 в. п. для жінок, та близько 5 в. п. для чоловіків.

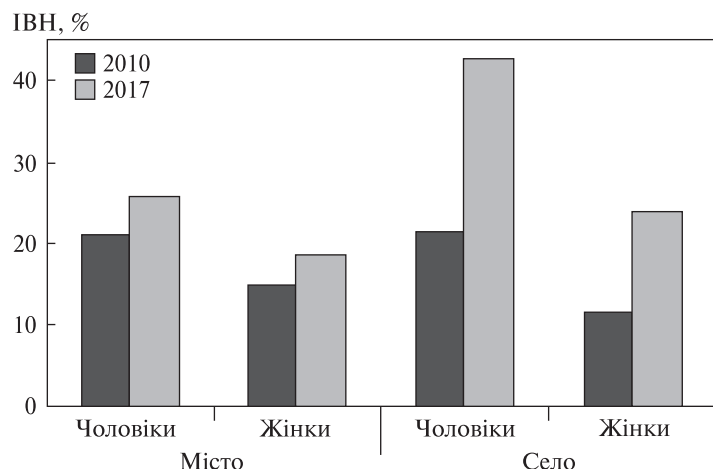

Рис. 3. Динаміка вертикальної невідповідності за типом поселення та статтю, 2010–2017 рр.

Джерело: розраховано за методикою авторів.

Таблиця 3. ІВН за чотирисекторною моделлю економіки у 2010, 2013 та 2017 рр.

Рік	Сектор			
	Первинний	Вторинний	Третинний	Четвертинний
2010	25,32	26,41	31,55	3,51
2013	63,67	27,81	33,80	3,45
2017	50,85	29,18	36,26	3,91

Джерело: розраховано за методикою авторів.

З метою дослідження динаміки освітньо-кваліфікаційних дисбалансів в економіці України види економічної діяльності було згруповано за чотирма основними секторами. До первинного сектору традиційно віднесені сільське господарство, мисливство та лісове господарство, рибальство, рибництво та добувна промисловість. До вторинного – переробна промисловість та будівництво. До третинного – діяльність транспорту та зв'язку, торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, фінансова діяльність, охорона здоров'я, надання комунальних послуг. До четвертинного – галузі, охоплені поняттям «економіка знань»: професійна, наукова та технічна діяльність, освіта, а також інформація та телекомунікація. Результати вертикальної невідповідності за чотирисекторною моделлю економіки наведено у табл. 3.

На підставі отриманих даних можна зробити висновок, що вертикальна невідповідність характеризується розбіжністю за секторами економіки, коливаючись динамікою для первинного і четвертинного секторів, стабільним зростанням у часі для переважної частини вторинного і третинного.

Найвищі показники вертикальної невідповідності властиві для первинного сектору економіки, що пояснюється переважанням у ньому робочих місць, для зайнятості на яких достатньо базової загальної середньої освіти або початкової загальної освіти та мінімальної професійної підготовки на виробництві. За період 2010–2013 рр. індекс вертикальної невідповідності зріс у 2,5 рази за рахунок збільшення зайнятості у сільському, лісовому та рибному господарствах (у 2013 р. – 69,19 %). І хоча до 2017 р. відбулося скорочення відповідного показника (з 63,67 до 50,85 %), все ж первинний сектор характеризується найвищим рівнем надлишкової освіченості робочої сили, яка володіє порівняно різноманітнішими та складнішими компетенціями і відчуває труднощі їх використання, оскільки переважна більшість робочих місць галузі не потребує такого широкого спектра навичок.

У вторинному та третинному секторах ситуація була порівняно стабільною і зростання ІВН за 2010–2017 рр. було незначним (2,77 та 4,71 в. п. відповідно). Зростання надлишкової освіченості з 2013 до 2017 р. для вторинного сектору (з 27,81 до 29,18 %) зумовлене збільшенням вакансій на будівництві, які переважно вимагали професійно-технічної освіти. За період 2010–2017 рр. ІВН галузі коливався в межах від 35,0 % у 2010 р. до 43,48 % у 2017 р.). У третинному секторі найвищі показники вертикальної невідповідності були в галузі тимчасового розміщення та харчування (69,23 % у 2017 р.). У зв'язку з цим побоювання викликає факт, що надлишково освічені працівники всіх трьох секторів економіки не реалізують повністю власний потенціал і поступово втрачають частину компетенцій, не затребуваних їхніми робочими місцями. Ця ситуація спричиняє не лише старіння компетенцій, а й те, що кваліфікованіша робоча сила поступово витісняє з економіки менш кваліфіковану, а це загострює соціальну напругу на ринку праці.

Найменші показники вертикальної невідповідності характерні для четвертинного сектору економіки, який характеризує економіку знань. Незначне зростання індексу вертикальної невідповідності упродовж аналізованого періоду (з 3,51 до 3,91 %) пояснюється відносною стабільністю структури робочих місць у цьому секторі, а найнижчі показники вертикальної невідповідності — переважанням робочих місць, які вимагають високої кваліфікації.

Аналізуючи показники освітньо-кваліфікаційної невідповідності, можна дійти висновку, що структура робочих місць у країні характеризується значною розбалансованістю. Зорієнтованість українців на вищу освіту сприяла підвищенню освітнього рівня робочої сили, що не супроводжувалося достатньою динамікою приросту робочих місць, які вимагали висококваліфікованої робочої сили, і темпами зростання продуктивності праці. Така ситуація посилила проблеми вертикальної невідповідності робочої сили у країні та сприяла відтоку висококваліфікованої робочої сили за кордон.

З метою побудови статистичної моделі горизонтальної невідповідності було проаналізовано різні набори факторних змінних, що спричиняють недостатню освіченість осіб віком 20–34 рр. Виконаний аналіз засвідчив, що найадекватнішим є такий вигляд моделі лінійної багатофакторної регресії:

$$I^{hor} = 94,732 - 11,932x_1 - 8,362x_2 - 20,581x_3 - 22,543x_4 - 22,379x_5, \quad (4)$$

де x_1 — структурна змінна, що відображає тип місцевості, у якій проживає особа ($x_1 = 1$ — особа проживає у місті, $x_1 = 0$ — особа проживає у сільській місцевості); x_2 — структурна змінна, що відображає стать даної особи ($x_2 = 1$ — жіноча, $x_2 = 0$ — чоловіча); x_3 – x_5 — структурні змінні, що відображають вікові групи: $x_3 = 1$ — вікова група 20–24 рр.; $x_3 = 0$ — інша вікова група; $x_4 = 1$ — вікова група 25–29 рр.; $x_4 = 0$ — інша вікова група; $x_5 = 1$ — вікова група 30–34 рр.; $x_5 = 0$ — інша вікова група. Отже, якщо $x_3 = x_4 = x_5 = 0$, то вікова група 15–19 рр.

Коефіцієнт детермінації для моделі (4) становить 0,969, а критерій Фішера — 62,181 ($F > F_{кр}$), що свідчить про достатній рівень адекватності цієї моделі.

Таблиця 4. Значення ознак для побудови ІГН

Номер комбінації	Характеристики	ІГН	Номер комбінації	Характеристики	ІГН
1	с. м., чол., в. гр. 15–19	94,73	9	м, чол., в. гр. 15–19	82,80
2	с. м., чол., в. гр. 20–24	74,15	10	м., чол., в. гр. 20–24	62,22
3	с. м., чол., в. гр. 25–29	72,19	11	м., чол., в. гр. 25–29	60,26
4	с. м., чол., в. гр. 30–34	72,35	12	м., чол., в. гр. 30–34	60,42
5	с. м, жін., в. гр. 15–19	86,37	13	м, жін., в. гр. 15–19	74,44
6	с. м., жін., в. гр. 20–24	65,79	14	м., жін., в. гр. 20–24	53,86
7	с. м., жін., в. гр. 25–29	63,83	15	м., жін., в. гр. 25–29	51,90
8	с. м., жін., в. гр. 30–34	63,99	16	м., жін., в. гр. 30–34	52,06

Примітки: с. м. — сільська місцевість; м. — місто; чол. — чоловіки; жін. — жінки; в. гр. — вікова група, рр.

Джерело: розраховано за методикою авторів.

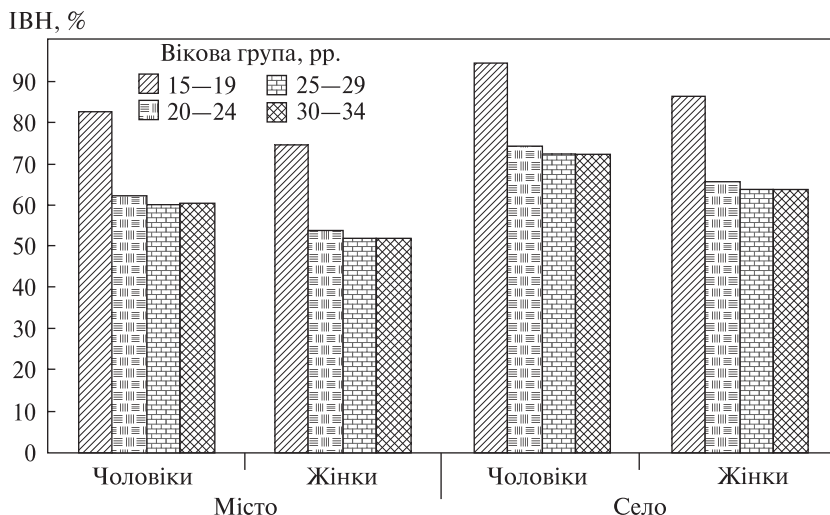

Рис. 4. ІГН за статтю, віковими групами та типом місцевості у 2017 р.

Джерело: розраховано за методикою авторів.

Для визначення індексу горизонтальної невідповідності за моделлю (4) використано 16 можливих комбінацій значень факторних змінних (табл. 4).

Результати розрахунків за моделлю (4), представлені на рис. 5, ілюструють горизонтальну невідповідність для чоловіків та жінок різних вікових груп населення.

Результати моделювання горизонтальної невідповідності засвідчують, чоловіки частіше недостатньо кваліфіковані, ніж жінки, а у сільських поселеннях відповідні показники вищі порівняно з міськими.

Найбільше горизонтальна невідповідність проявляється в наймолодших вікових групах і до 29 р. поступово скорочується незалежно від статі та місця поселення, що пояснюється продовженням набуття освіти молоддю. Проте у віковій групі 30–34 рр. показники горизонтальної невідповідності зростають для обох статей як у місті, так і в селі. Зростання показників недостатньої освіченості у цій віковій групі є свідченням девальвації набутих раніше навичок та потреби перенавчання або підвищення кваліфікації. Варто сказати, що цей процес об'єктивно зумовлений зміною технологічних циклів і зникненням деяких професій. В епіцентрі найвищого ризику перебувають професії, які потребують низькокваліфікованої робочої сили. Отже, потреба оновлення знань упродовж кожних п'яти років є об'єктивною та необхідною умовою для посилення відповідності набутих навичок вимогам ринку праці.

Дослідження динаміки горизонтальної невідповідності в Україні свідчить про її неоднорідність залежно від типу поселень (рис. 5).

Установлено, що за період 2010–2017 рр. ІГН для сільських мешканців незалежно від статі зріс (для чоловіків – з 59,0 до 76,4 %, для жінок – з 47,3 до 64,9 %). У містах відбулося незначне скорочення показника для обох статей (чоловіки – на 3,6, жінки – на 2,6 в. п.).

Аналіз зміни показників горизонтальної невідповідності у часі показав її нерівномірність за секторами (табл. 5). За галузями в секторах ІГН у 2017 р. коливався від 13,38 до 90,91 %. Первинному сектору до 2017 р. було властиве зростання ІГН (в 1,6 рази). Цей сектор з 2012 р. характеризувався стабільно високими показниками недостатньої

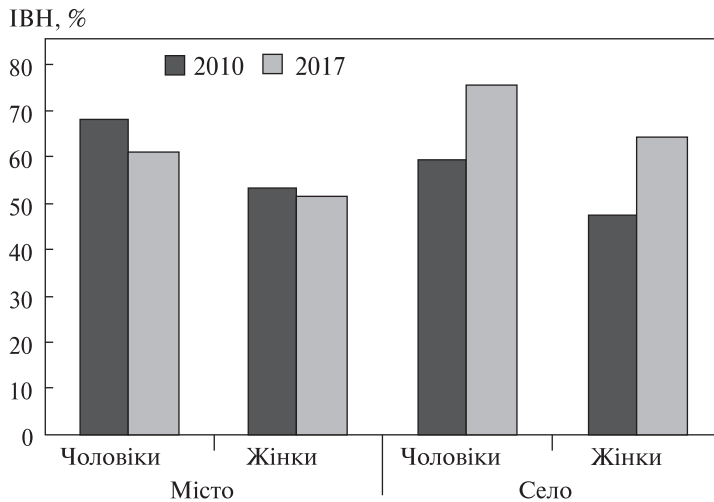

Рис. 5. Динаміка горизонтальної невідповідності за типом поселення та статтю, 2010–2017 рр.

Джерело: розраховано за методикою авторів.

Таблиця 5. ІГН за чотирисекторною моделлю економіки у 2010, 2013, та 2017 рр.

Рік	Сектор			
	Первинний	Вторинний	Третинний	Четвертинний
2010	49,94	68,30	63,72	42,39
2013	52,98	68,51	61,48	37,38
2017	80,22	64,05	65,12	27,07

Джерело: розраховано за методикою авторів.

освіченості як у сільському господарстві, так і в добувній промисловості (у 2017 р. 72,84 та 55,56 % відповідно), що свідчить про загострення протиріч між ринками праці та освіти. З одного боку, існує попит на робочу силу відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня, а з іншого — нема претендентів, які б задовольнили потреби цих робочих місць. Для решти секторів відповідний показник загалом скорочувався упродовж 2010–2017 рр. Водночас варто зазначити, що стабільно високі показники горизонтальної невідповідності характерні для:

- обох галузей вторинного сектору — переробної промисловості та будівництва (59,34 та 62,67 % відповідно);
- деяких галузей третинного сектору — тимчасове розміщення й організація харчування (87,10 %), операції з нерухомим майном (72,73), оптова й роздрібна торгівля (78,28); транспорт та послуги зв'язку (64,13), діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (66,67 %).

Висновки. Дослідження освітньо-кваліфікаційної невідповідності робочої сили потребам робочих місць надзвичайно важливе з позицій моніторингу кон'юнктури ринку праці та розробки і ухвалення управлінських рішень щодо збалансування попиту й пропозиції праці. Оцінювання освітньо-кваліфікаційної невідповідності

робочої сили здійснено з використанням методики обчислення вертикальної та горизонтальної невідповідності, що допомогло виявити розбіжності між освітніми рівнями та професіями для зайнятих, а також визначити невідповідності між професіями та освітніми напрямками.

Феноменом українського ринку праці є одночасне існування високих показників вертикальної та горизонтальної невідповідностей. Це пов'язано з масовістю вищої освіти в Україні та високою часткою високоосвіченої робочої сили. За таких умов роботодавці на менш кваліфіковані робочі місця мають можливість за ту ж саму оплату праці наймати претендентів із вищим рівнем освіти. Високоосвічені працівники у цьому випадку озброєні загальними навичками, але можуть відчувати дефіцит специфічних навичок, яких потребують конкретні робочі місця, що зумовлює потребу проходження додаткового навчання на виробництві. Існування такої ситуації негативно позначається на робочій силі незалежно від освітнього рівня. У випадку висококваліфікованої робочої сили зайнятість на робочих місцях, що вимагають нижчої кваліфікації, зумовлює відтермінування ефективного використання трудового потенціалу та атрофію компетенцій. Водночас для працівників із загальною середньою та професійно-технічною освітою така ситуація посилює ризики соціального відторгнення у сфері праці, оскільки вони поступово витісняються з ринку праці та потребують інституційної підтримки від держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Freeman R.B.* The Over-Educated American. — New York: Academic Press, 1976. — 218 p.
2. *Becker G.* Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. 3 Ed. — Chicago: The University of Chicago Press, 1993. — 413 p.
3. *Massen van den Brink H.* Overeducation in the Labor Market: A Meta-analysis // *Economics of Education Review*. — 2000. — № 19. — P. 149–158.
4. *Sloane P.J.* Much ado about nothing? What does the overeducation literature really tell us? / F.Büchel et al. (Eds). *Overeducation in Europe: current issues in theory and policy*. — Berlin: Max Planck Institute For Human Development, 2003. — 51 p.
5. *McGuinness S., Bennett J.* Overeducation in the graduate labour market: A quantile regression approach // *Economics of Education Review*. — 2007. — Vol. 26, № 5. — P. 521–531.
6. *McGuinness S.* Overskilling in the labour market // *Journal of Economics Surveys*. — 2006. — Vol. 20. I.3. — 387–418. — <https://doi.org/10.1111/j.0950-0804.2006.00284.x>
7. *Ільїч Л.М.* Структурні трансформації транзитивного ринку праці України. — Київ: Алерта, 2017. — 608 с.
8. Labour market transitions of young women and men in Ukraine: Results of the 2013 and 2015 school-to-work transition surveys / E. Libanova et al. — Geneva, International Labour Office, 2014. — 105 с.
9. *Kupets O.* Skills mismatch and overeducation in transition economies // *IZA World of Labor*. — Germany, 2015. — <https://doi.org/10.15185/izawol.224>.
10. *Близнюк В.В., Юрик Я.І.* Освітньо-кваліфікаційні диспропорції регіонального ринку праці України // *Економіка і прогнозування*. — 2019. — № 2. — С. 101–119.
11. Skills, qualifications and jobs in the EU: the making of a perfect match? Evidence from Cedefop's European skills and jobs survey. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015. — 122 p.
12. Skills Outlook 2013: First Results from the Survey of Adult Skills. — Paris: OECD Publishing, 2013. — 466 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://www.oecd.org/skills/piaac/Skills%20volume%201%20\(eng\)--full%20v12--eBook%20\(04%2011%202013\).pdf](https://www.oecd.org/skills/piaac/Skills%20volume%201%20(eng)--full%20v12--eBook%20(04%2011%202013).pdf) (дата звернення: 28.02.2019).
13. Global Talent Shortage Hits Seven-Year High / Manpower Group. — Режим доступу: <https://www.manpowergroup.com/media-center/news-releases/Global+Talent+Shortage+Hits+Seven-Year+High> (дата звернення: 28.02.2019).

14. Official website of Eurostat. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ec.europa.eu/eurostat>. (дата звернення: 22.02.2019).

REFERENCES

1. Freeman, R.B. (1976). *The Over-Educated American*. New York: Academic Press.
2. Becker, G. (1993). *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. 3 Ed. Chicago: The University of Chicago Press.
3. Massen van den Brink, H. (2000). Overeducation in the Labor Market: A Meta-analysis. *Economics of Education Review*, 19, 149-158.
4. Sloane, P.J. (2002). *Much ado about nothing? What does the overeducation literature really tell us?* Berlin: Max Planck Institute For Human Development.
5. McGuinness, S., & Bennett, J. (2007). Overeducation in the graduate labour market: A quantile regression approach. *Economics of Education Review*, 26, 5, 521-531.
6. McGuinness S. (2006). Overskilling in the labour market. *Journal of Economics Surveys*, Vol. 20, 3, 387-418. - <https://doi.org/10.1111/j.0950-0804.2006.00284.x>
7. Ilich, L.M. (2017). *Structural Transformations in the transitional Labor Market of Ukraine. [Strukturni transformatsii tranzityvnoho rynku pratsi Ukrainy]*. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
8. Libanova, E. (2014). *Labour market transitions of young women and men in Ukraine: Results of the 2013 and 2015 school-to-work transition surveys*. Geneva, International Labour Office.
9. Kupets, O. (2015). Skills mismatch and overeducation in transition economies. IZA World of Labor. Germany. Retrieved from <https://doi.org/10.15185/izawol.224>.
10. Blyzniuk, V.V., & Yuryk, Ya.I. (2019). *Osvitno-kvalifikatsiini dysproportsii rehionalnoho rynku pratsi Ukrainy [Educational and qualification disproportions of Ukraine's regional labor market]*. *Ekonomika i prohozuvannia*, 2, 101-119.
11. *Skills, qualifications and jobs in the EU: the making of a perfect match? Evidence from Cedefop's European skills and jobs survey*. (2015). CEDEFOP. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
12. *Skills Outlook 2013: First Results from the Survey of Adult Skills* (2013). Paris: OECD Publishing.
13. Manpower Group (2014). *Global Talent Shortage Hits Seven-Year High*. Retrieved from <https://www.manpowergroup.com/media-center/news-releases/Global+Talent+Shortage+Hits+Seven-Year+High>.
14. *Official website of Eurostat*. (n.d.) Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat>.

Стаття надійшла до редакції журналу 05.09.2019.

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04.058>

УДК 314.14 (478)

JEL CLASSIFICATION: I14; I18

V.V. STIRBA

Scientific researcher

Centre for Demographic Research

National Institute for Economic Research, Republic of Moldova

MD-2064, Republic of Moldova, Chisinau, Ion Creanga, 45

E-mail: vitalie.stirba@gmail.com

ORCID 0000-0001-5948-6509

I.V. PAHOMII

Scientific researcher, PhD student

Centre for Demographic Research

National Institute for Economic Research, Republic of Moldova

MD-2064, Republic of Moldova, Chisinau, Ion Creanga, 45

E-mail: bragairina92@mail.ru

ORCID 0000-0002-6595-9146

THE CONTRIBUTION OF AVOIDABLE MORTALITY TO THE LIFE EXPECTANCY CHANGE IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA

During the last decades, life expectancy in the Republic of Moldova has shown slow and fluctuating growth, which has been largely due to high mortality caused by degenerative diseases (cardiovascular diseases and neoplasms) in adult and elderly population. A potential reduction in mortality can be achieved by reducing preventable deaths, which accentuates the necessity for studying this phenomenon in the current conditions of the Republic of Moldova. The purpose of the paper is to analyze avoidable mortality in the Republic of Moldova and its contribution to the life expectancy at birth change during the years 2000–2014. Given the contested quality of the official denominator, the alternative data on population exposure is used for more accurate calculations. In order to compare the life expectancy at birth components, the method of decomposition of mortality is used. In the period 2000–2014 life expectancy increased by 1.21 years for males and 2.45 years for females. It is substantiated that in 2000–2014 avoidable mortality decreased. In 2014 the share of deaths that could be avoided of the total registered number of deaths was 56.6 % for males and 34.1 % for females compared to 61.5 % for males and 43.9 % for females in 2000. It is revealed that reductions in avoidable mortality determine the substantial part of gains in life expectancy

© STIRBA V.V., PAHOMII I.V., 2019

at birth — 1.17 years for males and 1.99 years for females. The highest share of avoidable deaths in total observed deaths is recorded at age 0 and above 50. In the 2000–2014 period, numerical reduction of the avoidable deaths led to a structural change in the causes of death in total mortality. The most considerable part of preventable and amenable deaths is caused by circulatory system diseases, neoplasms, respiratory system diseases and external causes of death. The excess of deaths among the young population is the most disadvantageous factor in the life expectancy changes and highlights a solid number of potential years of life lost. An excess of deaths among the middle of the young population, the most unpleasant factor in the growth of life's triviality, and the reduction in the number of potential life losses. Further studies will be focused on the identification of the most vulnerable age groups exposed to the risk and calculations of the potential resources for increasing the life expectancy.

Keywords: mortality, avoidable causes of death, life expectancy, method of decomposition, structural changes in mortality.

B.B. Штірба

наук. співроб.

Центр демографічних досліджень

Національний інститут економічних досліджень, Республіки Молдова

MD-2064, Республіка Молдова, Кишинів, Іон Крянге, 45

E-mail: vitalie.stirba@gmail.com

ORCID 0000-0001-5948-6509

I.B. Пахомій

наук. співроб., асп.

Центр демографічних досліджень

Національний інститут економічних досліджень, Республіки Молдова

MD-2064, Республіка Молдова, Кишинів, Іон Крянге, 45

E-mail: bragairina92@mail.ru

ORCID 0000-0002-6595-9146

ВНЕСОК СМЕРТНОСТІ, ЯКОЇ МОЖНА УНИКНУТИ, У ЗМІНУ ОЧІКУВАНОЇ ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ В РЕСПУБЛІЦІ МОЛДОВА

Протягом останніх десятиліть тривалість життя при народженні в Республіці Молдова демонструє повільне і нерівномірне зростання, що значною мірою пояснюється високою смертністю, викликаною дегенеративними захворюваннями населення дорослого та літнього віку. Потенційне зниження смертності може бути досягнуто за рахунок скорочення уникненої смертності, що потребує ретельнішої уваги до цього явища. Мета статті — проаналізувати еволюцію уникненої смертності в Республіці Молдова, та її внесок у зміну очікуваної тривалості життя протягом 2000–2014 років. Для точнішої оцінки були використані альтернативні дані щодо впливу населення. Для порівняння тривалості життя за компонентами народження застосовано метод декомпозиції тривалості життя (метод Андрєєва). Протягом 2000–2014 рр. тривалість життя при народженні збільшилася на 1,21 року для чоловіків і 2,45 років для жінок. Обґрунтовано, що у 2000–2014 роках уникнення смертність зменшилась. У 2014 році частка уникнених смертей від загальної зареєстрованої кількості смертей становила 56,6 % для чоловіків та 34,1 % для жінок, а у 2000 році — 61,5 % та 43,9 % відповідно. Виявлено, що зниження уникненої смертності обумовлює значну частину приросту тривалості життя при народженні — 1,17 рр. для чоловіків та 1,99 для жінок. Більшість випадків уникнених смертей зафіксовані у населення віком до року і понад 50 років. У 2000–2014 рр. кількісне скорочення уникненої смертності призвело до структурної зміни причин загальної смертності. Найбільше уникнених смертей спричиняють захворювання кровоносної системи, новоутворення, захворювання органів дихання та зовнішні причини. Надлишок смертей серед молодого населення є найбільш несприятливим фактором росту очікуваної тривалості життя, що перешкоджає зниженню числа потенційних утрачених років життя. Постійне скорочення уникненої смертності створить передумови для збільшення довголіття.

Ключові слова: причини смертності, уникнення смертність, неуникнення смертність, тривалість життя при народженні, метод декомпозиції, структурні зміни.

В.В. Штырба

науч. сотр.

Центр демографических исследований

Национальный институт экономических исследований Республики Молдова

MD-2064, Республика Молдова, Кишинев, Ион Крянгэ, 45

E-mail: vitalie.stirba@gmail.com

ORCID 0000-0001-5948-6509

И.В. Пахомий

науч. сотр., асп.

Центр демографических исследований

Национальный институт экономических исследований Республики Молдова

MD-2064, Республика Молдова, Кишинев, Ион Крянгэ, 45

E-mail: bragairina92@mail.ru

ORCID 0000-0002-6595-9146

ВКЛАД ПРЕДОТВРАТИМОЙ СМЕРТНОСТИ В ИЗМЕНЕНИЕ ОЖИДАЕМОЙ ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ ЖИЗНИ В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА

Ожидаемая продолжительность жизни в Республике Молдова демонстрирует медленный и неравномерный рост. Во многом это связано с высокой регистрируемой смертностью от дегенеративных заболеваний у взрослого и пожилого населения. Потенциальное снижение смертности может быть достигнуто за счет сокращения предотвратимых смертей, что подчеркивает необходимость изучения данного феномена в нынешних условиях Республики Молдова. Основная цель данной статьи — проанализировать эволюцию предотвратимой смертности в Республике Молдова и ее влияние на изменение ожидаемой продолжительности жизни в 2000–2014 гг. Учитывая оспариваемое качество официального знаменателя, в расчетах были использованы альтернативные данные о половозрастном распределении населения. Для сопоставимости компонентов ожидаемой продолжительности жизни использован метод декомпозиции продолжительности жизни (метод Андреева). В 2000–2014 гг. установлен прирост ожидаемой продолжительности жизни — 1,21 года для мужчин и 2,45 года для женщин. В 2000 году доля предотвратимых смертей составила 61,5 % для мужчин и 43,9 % для женщин от общего зарегистрированного числа смертей; в 2014 году они составили 56,6 % и 34,1 % соответственно. Большинство предотвратимых смертей регистрируются у населения в возрасте до года и старше 50 лет. Наиболее значительная часть предотвратимых смертей вызвана болезнями системы кровообращения, новообразованиями, заболеваниями дыхательной системы и внешними причинами смерти. Избыток смертей среди молодого населения, представляющий собой наиболее неблагоприятный фактор роста ожидаемой продолжительности жизни, препятствующий снижению числа потенциальных потерянных лет жизни. Непрерывное снижение предотвратимой смертности создаст предпосылки для увеличения продолжительности жизни.

Ключевые слова: смертность, предотвратимая смертность, ожидаемая продолжительность жизни, метод декомпозиции, структурные изменения смертности.

Introduction. During the last decades, life expectancy in the Republic of Moldova has shown slow and fluctuating growth, which is largely due to high mortality caused by degenerative diseases (cardiovascular diseases and neoplasms) in adult and elderly population [1]. Beside this, high intensity of out-migration may have tangential or direct reflection on the health of the population through such phenomena as healthy workers or salmon bias effect [2]. The cumulative impact of these problems (high mortality and emigration of the population) challenges the demographic situation in the Republic of Moldova and influences the stagnation of the life expectancy [3].

The reduction of mortality can be an important factor in diminishing the demographic problems in the Republic of Moldova. Moreover, extensive actions in population's health

improvement are needed in order to reduce the risk exposure and to increase the longevity of the population; for better efficiency, measures may be oriented to certain structural or casual segments.

In view of the above, a potential mortality decline can be achieved by reducing of the avoidable causes of death, which could assure the maintenance of the number of the population, especially in the young and working ages.

Table 1. Total avoidable deaths by type

Amenable deaths			Preventable deaths		
Group of cause	ICD–10 codes	Age	Group of cause	ICD–10 codes	Age
Tuberculosis	A15–A19, B90	0–74	Tuberculosis	A15–A19, B90	0–74
Selected invasive bacterial and protozoal infections	A38–A41, A49, B50–B54, G00, G03, J02, L03	0–74	Alcohol-related diseases, excluding external causes	F10, K70, K73	0–74
HIV/AIDS	B20–B24	TOTAL	HIV/AIDS	B20–B24	TOTAL
Neoplasm	C18–C21, C43, C50, C53, C67, C73, C81, D10–D36	0–74	Neoplasm	C15–C16, C18–C22, C33–C34, C43, C45, C50, C53	0–74
Leukaemia	C91	0–44	Diabetes mellitus	E40–G41	0–49
Diabetes mellitus	E40–G41	0–49	Transport accidents	V01–V99	TOTAL
Diseases of the circulatory system	I01–I25, I60–I69	0–74	Diseases of the circulatory system	I20–I26, I71	0–74
Diseases of the respiratory system	J09–J18, J45–J46	0–74	Diseases of the respiratory system	J09–J18, J40–J44	0–74
Diseases of the digestive system	K25–K28, K35–K46, K80–K85	0–74	Illicit drug use disorders	F11–F16, F18–F19	0–74
Diseases of the genitourinary system	N00–N07, N13, N17–N21, N25–N27, N35, N40	0–74	Accidental injury	W00–X59	TOTAL
Complications of the perinatal period	P00–P96, A33	TOTAL	Suicide and self-inflicted injuries	X60–X84, Y10–Y34	TOTAL
Congenital malformations, deformations and chromosomal anomalies	Q00–Q99	0–74	Homicide/ Assault	X85–Y09	TOTAL
Misadventures to patients during surgical and medical care	Y60–Y69, Y83–Y84	TOTAL	Misadventures to patients during surgical and medical care	Y60–Y69, Y83–Y84	TOTAL

Source: [3].

The notion of avoidable mortality descends from the methodological concept as a tool for measuring the quality of the medical system, on the basis of a number of diseases, disabilities and deaths that can be treated or prevented. **Avoidable** deaths are those defined as preventable, amenable, or both, where: a) a death is amenable if, in the light of medical knowledge and technology at the time of death, all or most deaths from that cause (subject to age limits if appropriate) could be avoided through good quality healthcare; b) a death is preventable if, in the light of understanding of the determinants of health at the time of death, all or most deaths from that cause (subject to age limits if appropriate) could be avoided by public health interventions in the broadest sense [4].

Table 1 shows the range of deaths that are amenable and preventable according to the Office for National Statistics (ONS) classifier and distribution on age groups from which these deaths could be avoided. These deaths can be avoided through a range of government policy interventions (improving socio-economic conditions of the population, implementing health programs, improving infrastructure, etc.), as well as by providing health services at an individual level or direct interventions within medical institutions.

Literature overview. E. Nolte and M. McKee found that improvements in mortality from amenable conditions made a positive contribution to life expectancy in observed countries [5]. In the context of some post-soviet countries, E. Andreev et.al show a potential gain in years as a result of avoidable causes of death elimination [6]. From the perspective of the amenable diseases intervention, A. Velkova and co-authors highlighted a different life expectancy evolution in Eastern and Western Europe [7]. A conclusion that an increase in health system expenditure correlates with avoidable mortality improvement was formulated by R. Heijink & X. Koolman [8].

Literature in the field accentuate that in the Republic of Moldova a significant contribution to the mortality is due to cardiovascular diseases [9], transport accidents [10], external causes of death [11], respiratory diseases and diseases of the digestive system. In this context, the working age population is more exposed to risk of death compared to population in developed countries [1]. Behavioural diseases also have a significant impact on mortality [12]. During the period 2006–2013, there was a positive dynamics of the evolution of life expectancy, which emphasized the compression of morbidity in advanced ages, which in turn contributed to the increase of the healthy life expectancy [13].

Relevance of the paper. Taking into account that the gap in the intensity of mortality between the Republic of Moldova and other developed countries is quite pronounced [3], especially in the early years of life and the working age, we can mention that studying avoidable mortality as a demographic phenomenon is absolutely necessary.

The aim of the article and innovation character. Most of the studies, focused on mortality reduction and population health improvement in the Republic of Moldova, were based mostly on comparison with regional (Eastern European) and developed (OECD) countries. In this context 'ONS avoidable mortality cause list' was not used before.

The aim of the paper is to analyse avoidable mortality in the Republic of Moldova and its impact on changes in life expectancy at birth in the period 2000–2014.

Data and methods. WHO (World Health Organization) data were used for the classification of deaths by avoidable and non-avoidable categories, which shows the aggregate number of deaths (according to ICD 10) at a very detailed level according to the causes of death. WHO mortality database obtains aggregate data on the distribution of deaths by causes from the Ministry of Health of the Republic of Moldova, specifically National Centre for Health Management (NCHM) that deals with centralized death coding based on death certificates.

As a population exposure, alternative data were used [14, 15]; thereby, the NBS data on stable population were ignored [16], in which age-distribution is statistically deteriorated and the denominator considering some methodological factors is overestimated. NBS operates with residents and ignores high intensity of out-migration, in which mostly is involved young and working age population. The HCD (Human Cause-of-Death Database) data, where international migrants are excluded, is highlighted by high accuracy and it is comparable in time. To verify the correctness of the denominator used in the calculations, the age distribution of the population was compared with the data of the 2004 and 2014 censuses [17, 18].

The method of direct standardization was used to measure total mortality, for which New European Standard Population (NESP) [19] was used with the last open-ended age interval of 85+. Avoidable causes of death exclusion was performed according 'ONS avoidable mortality cause list'.

Cause-specific death rates (Table 2) included only avoidable causes of death, which were selected by appropriate age groups. In the calculations presented, multiple causes of death were grouped into the main groups, such as: tuberculosis (A15–A19, B90), HIV/AIDS (B20–B24), neoplasms (C00–C16, C18–C22, C33–C34, C43, C45, C50, C53, C67, C73, C81, C91, D10–D36), diseases of the circulatory system (I01–I26, I60–I69, I71), diseases of the respiratory system (J09–J18, J40–J46), transport accidents (V01–V99), homicide/assault (X85–Y09), other avoidable causes of death (A33, A38–A41, A46, B50–B54, G00–G03, G40–G41, J02–J03, K35–K46, K80–K85, N00–N07, N13, N17–N21, N25–N27, N35, N40, P00–P96, Q00–Q99, W00–X84, Y10–Y34, Y60–Y69, Y83–Y84).

Calculation of life expectancy was performed based on period life tables (abridged) with the last opened age-group interval of 85+. For the comparability of life expectancy components, the method of decomposition of mortality was used (Andreev's method of mortality decomposition) [20]. The same population was compared in different calendar years, where the components were divided into avoidable and non-avoidable causes of death.

Main results of the research. Between 2000 and 2010 (Fig. 1), slight fluctuations in life expectancy were observed which lead to a small decrease from 67.6 to 67.0 years; the next four years (2010–2014) subsequently showed a more pronounced growth, reaching 69.3 years. The pattern of the evolution in life expectancy for males and females had some deviations, which created a balancing effect. Respectively, during 2000–2010 male's life expectancy had a levelling effect but declined for the years 2005–2010 from 63.8 years to 62.4 years and in the next five years raised to 64.9 years. For females, the increase in life expectancy, with some exceptions, has been characterized solely by growth rates, from 71.2 years in 2000 to 71.9 years in 2010, followed by an accelerated increase to 73.7 years in 2014. The general rhythm of life expectancy growth in the years 2000–2014 can be characterized as a slow pace with an increase of 0.18 years for females and 0.03 years for males, which is slightly lower than the Western European countries, where the annual growth is about 0.25 years [21].

Observed changes are largely due to the reduction of infant mortality; according to NBS data, it declined from 18.3 ‰ in 2000 to 9.7 ‰ by 2014 [16]. At the same time, it is observed that in the working age population mortality reduction have not been remarked [3].

The main factor that affected changes in life expectancy was the evolution of general mortality, where particular causes of death had a different impact, of growth and reduction. Each cause of death is the result of various circumstances, dependent on or independent from the quality of specific implemented policies, postponing some particular causes of death by improving the health system and disease prevention. It is a fact that the evolution of general mortality has a close connection with the economic situation, which is also reflected in the quality of social services.

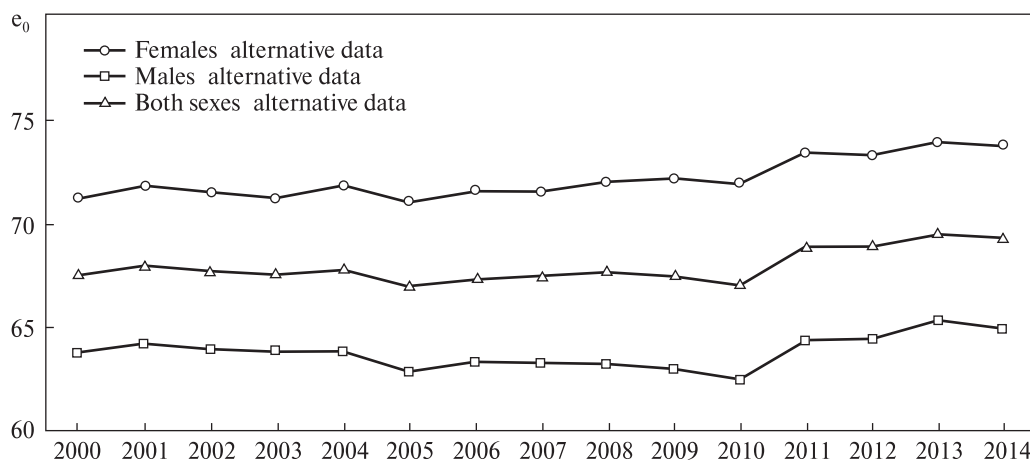

Fig. 1. Life expectancy in the Republic of Moldova, 2000–2014

Source: [15].

The evolution of standardized mortality presented in Figure 2 is similar to changes in life expectancy for the same time segment, accentuating some fluctuations and rhythm of mortality change in different years.

Since 2000, the standardized mortality rate has had similar fluctuations for both sexes. Consequently, for males the changes were more pronounced, highlighting three critical periods, where SDR rose to 29.9 ‰ in 2003, to 30.9 ‰ in 2005 and dropped to 30.4 ‰ in 2010. In this period, the recorded SDR slightly decreases; starting in 2011 and reached 27 ‰ in 2014.

Changes in SDR for females, as well as for males, have been closely related to some segments of time in which there have been some variations in the socio-economic situation. Here, two peaks of mortality increase can be highlighted, 21.0 ‰ in 2003 and 20.9 ‰ in 2005, followed by a smooth decrease, reaching 17.8 ‰ in 2014.

It should be noted that for both sexes, there was a significant gap between the number of de facto deaths and those that could be avoided. Consequently, the difference for males is between 10.7 ‰ and 12.9 ‰, with a worsened mortality between 2005–2010, and with a gap reduction between 2011–2014. For females, the differentiation is not as pronounced as for males, but it can also be considered as a noticeable one, given the initial difference in risk exposure, such as car driving, life-threatening occupational activities, predisposition to alcohol and tobacco consumption, violence, and others. Compared with males, the SDR gap between de facto mortality and avoidable causes of death exclusion, for females has reduced from 6.3 ‰ in 2000 to 4.9 ‰ in 2014.

In the 2000–2014 period, numerical reduction of the certain avoidable causes of death led to a structural change in the overall avoidable mortality. Thus, the decrease in the probability of certain causes of death has increased it for other causes, the risk of which increases with age or other circumstances.

During the analysed period, the highest contribution, out of the number of deaths categorised as avoidable, was attributed to diseases of the circulatory system, which in time registered a diminishing trend from 55 % in 2000 to 52 % in 2014 (Fig. 3). It is necessary to note that mortality from cardiovascular disease determine a considerable loses in number of potential years of life [23]. Consecutively, SDR for circulatory diseases has increased from

678 per 100 thousand in 2000 to 725 deaths per 100 thousand in 2005, followed by a decrease until 2014 to 625 deaths per 100 thousand (Table 2). In turn, the reduction in the number of deaths caused by diseases of the circulatory system could influence later the increase in the number of deaths caused by neoplasms, which represented 13 % in 2000–2005, 16 % in 2010 and 18 % in 2014.

Deaths from tuberculosis have steadily declined from about 3 % of the total deaths that can be avoided since 2000 to nearly 2 % in 2014. Although the mortality caused by tuberculosis is partially localized, the incidence and prevalence of this disease are clearly larger compared to the central and western European countries.

Due to the high mortality rate caused by tuberculosis, which was recorded in 2000 (about 39 deaths per 100 thousand for males and 5 deaths per 100 thousand for females) (Table2), the Moldovan government has gradually implemented a national program to alleviate this problem [24]. These actions, as well as the increase in the level of awareness of the population, have reduced the death rates due to tuberculosis by 2014 to 22 deaths per 100 thousand for males and 4 deaths per 100 thousand for females.

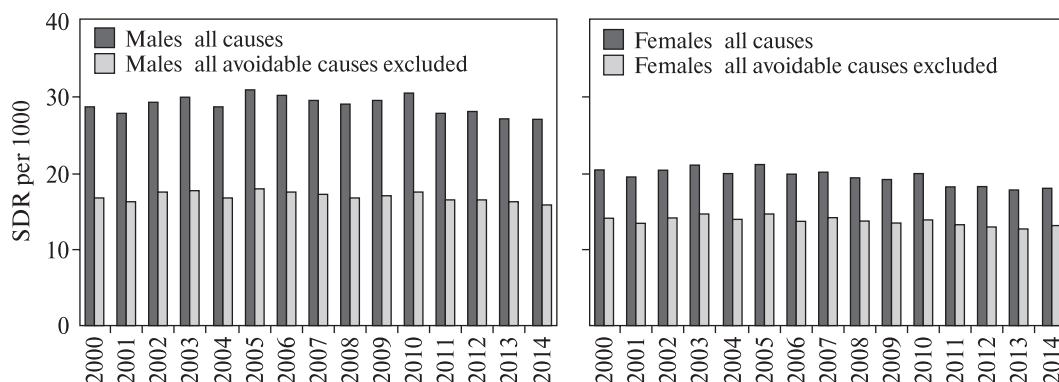

Fig. 2. Standardized death rate in Moldova per 1000 males and females, 2000–2014

Source: Own calculations based on the data from [22].

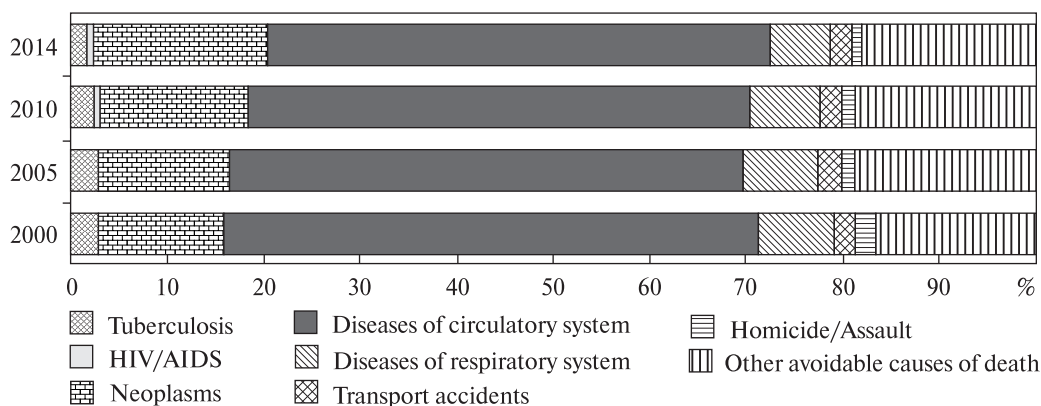

Fig. 3. Share of major causes of death in the total number of avoidable deaths, both sexes, 2000–2014

Source: Own calculations based on the data from [22].

Table 2. The cause-specific avoidable mortality dynamics, 2000–2014 (per 100 thousand), Moldova, by sex

Causes of death	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Male															
Tuberculosis	39	34	35	35	40	43	40	41	38	40	38	33	31	24	22
HIV/AIDS	0	0	1	1	1	2	3	3	4	3	4	4	3	3	5
Neoplasms	167	169	167	170	176	182	192	192	204	203	202	196	204	195	204
Diseases of the circulatory system	678	659	674	691	691	725	691	694	672	707	719	645	658	619	625
Diseases of the respiratory system	114	106	120	121	110	128	116	119	117	111	112	88	88	80	85
Transport accidents	27	29	28	28	31	27	27	31	33	26	27	26	27	24	23
Homicides / Assaults	21	20	19	16	13	13	13	11	14	12	15	11	11	14	11
Other avoidable causes	184	190	201	215	217	238	232	218	220	217	232	202	193	174	198
Female															
Tuberculosis	5	6	6	6	7	6	7	8	7	8	5	4	4	3	4
HIV/AIDS	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	2	1	2	2	2
Neoplasms	88	90	95	94	92	96	103	103	103	107	103	103	101	102	102
Diseases of the circulatory system	456	437	451	470	432	464	441	421	403	402	407	358	361	336	332
Diseases of the respiratory system	40	31	39	39	32	38	33	30	26	29	31	21	18	19	20
Transport accidents	6	8	7	9	7	8	8	10	7	8	6	8	8	5	5
Homicides / Assaults	8	8	8	8	6	8	5	6	5	6	6	4	5	4	4
Other avoidable causes	64	65	68	71	71	73	73	66	65	66	68	51	60	55	55

Source: Own calculations based on the data from [22].

In the years 2000–2014, the number of deaths caused by transport accidents accounted for about 2–3 % of the total number of avoidable causes of death (Fig. 3). Deaths caused by transport accidents make a significant contribution to mortality by external causes, with a strong impact in young and working age population. Since 2000, SDR by transport accidents increased for males (Table 2) from 27 to 33 deaths per 100 thousand in 2008, then decreased to 23 deaths per 100 thousand in 2014. The same trend was observed for females, with an increase from 6 deaths per 100 thousand in 2000 to 10 deaths per 100 thousand in 2007, and registering 5 deaths per 100 thousand in 2014.

Overall, during the years 2000–2014 the number of deaths caused by homicides and assaults had a downward trend from 2 % to about 1 % (Fig. 3), compared to the total number of deaths that can be avoided. The level of crime in Moldova also had a downward trend during the period 2000–2014, which was reflected in the standardized mortality rate due to homicides and assaults. Mortality caused by violence was reduced by half for both sexes, from 21 deaths per 100 thousand in 2000 to 11 deaths per 100 thousand in 2014 for males, and from 8 deaths per 100 thousand in 2000 to 4 deaths per 100 thousand in 2014 for females (Table 2). These changes were determined by a decrease in the total number of offences related to violence [16].

A significant increase of mortality caused by HIV/AIDS was observed in the analysed period, from practically 0.2–0.4 deaths per 100 thousand for males and females in 2000 to about 5 deaths per 100 thousand for males and 2 deaths per 100 thousand for females in 2014.

Mortality caused by neoplasms in the analysed period increased by about 22 %, which also reflects an increase of longevity, as a result of reduced proportion of deaths caused by cardiovascular diseases. Consequently, with aging the risk of death caused by neoplasm is steadily rising; the most affected ages of deaths due to neoplasms are 45–79 years. To a large extent, according ONS classifier, a very wide range of deaths caused by neoplasms in the age groups 0–74 can be prevented or avoided (C00–C16, C18–C22, C33–C34, C43, C45, C50, C53, C67, C73, C81, D10–D36).

Figure 4 shows the contribution of components to the avoidable and non-avoidable causes of death in life expectancy for males and females. The years 2000 with 2007 and 2000 with 2014 were compared. As mentioned, for males, the period 2000–2007 registered a stagnation, where life expectancy decreased by about 0.5 years. A significant improvement has been noted in reducing infant mortality, which guaranteed an increase of 0.62 years, of which 0.5 years have returned to deaths that can be avoided and only 0.12 years for non-avoidable causes of death. In the ages between 1 and 24, the increase in life expectancy was less significant and provided a total addition of about 0.3 years, most of which being avoidable causes of death. Age groups above age of 25, on the contrary, experienced a decrease in life expectancy, which covered the improvements that took place in the age groups below 25 years.

Compared with 2000, in 2014 the same differentiation was recorded in the first year of life for males, which means that during the years 2007–2014, there were no significant changes in the infant mortality. Ages between 1 and 34 years experienced consistent reductions in avoidable mortality, resulting in a cumulative increase of about 0.6 years in life expectancy; in these age groups, there are also improvements for non-avoidable causes of death, which contributed an increase of 0.14 years in life expectancy. Some improvements in avoidable mortality reduction can also be seen in age groups 55–69, which increased life expectancy by about 0.2 years. Concerning non-avoidable mortality among age groups 30–74, a slight increase was noted, which reduced life expectancy by 0.35 years. Overall, in the period 2000–2014, life expectancy for males increased by 1.2 years; this trend can be considered not so significant given the slow growth of annual increase, with less than 0.1 years.

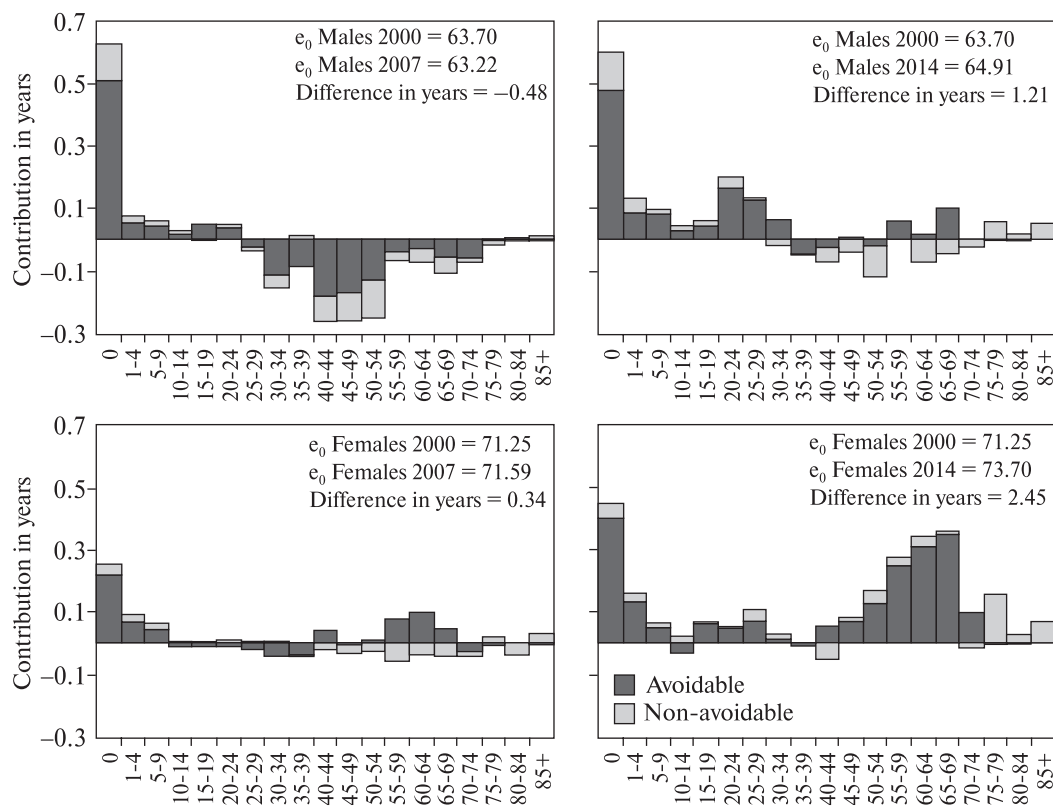

Fig. 4. Age and cause-specific components of the life expectancy changes in Moldova, 2000 to 2007 and 2000 to 2014, by sex

Source: Own calculations based on the data from [22].

Life expectancy for females increased by 0.34 years in 2007 and by 2.45 years in 2014 when compared with 2000. In 2007, the main source of life expectancy growth was the reduction of avoidable mortality, with sharp changes in the age groups 0–9, 40–44 and 55–69. Non-avoidable mortality in the age groups 40–74 reduced life expectancy by about 0.24 years.

In the period 2000–2014, an increase in life expectancy for females had been recorded almost in all age groups, accentuating an increase in the first year of life by 0.45 years and in the 50–69 age group, with a cumulative increase of almost 1.2 years. Consequently, during the analysed period, the average annual growth rate of life expectancy was around 0.18 years for females.

Conclusion. In the 2000–2014 period, increase in the life expectancy registered 1.21 years for males and 2.45 years for females, which is more associated with a reduction of infant mortality than with reduction of all causes mortality in another age groups. The annual growth rate of life expectancy can be considered low, about 0.18 years for females and 0.03 years for males.

The results suggest that the reductions in avoidable mortality represented an important source in gain in years of life expectancy, with an increase of 1.17 years for males and 1.99 years for female, which have played the main role in the change in the dynamics of life expectancy during the period 2000–2014. The most considerable part of preventable and

amenable deaths is caused by circulatory system diseases, neoplasms, respiratory system diseases and external causes of death.

During the analysed period, the changes of avoidable mortality registered some fluctuations, with the general trend showing a decrease at the same time. Consequently, if in 2000 the share of deaths that could be avoided was 61.5 % for males and 43.9 % for females of the total number of deaths, then in 2014 they accounted 56.6 % for males and 34.1 % for females. Despite the positive trend, the share of avoidable mortality is high, which requires implementation of programs that will focus on different sectors, such as health care system, socioeconomic areas, infrastructure, and policies which are oriented in risk-factors reduction.

In the case of the Republic of Moldova, a considerable number of deaths can be avoided through the implementation of policies focusing on public health and preventive medicine. A strong contributor to the incidence of cardiovascular disease deaths for the population in the risk group is unhealthy lifestyle (inadequate nutrition, exposure to alcohol and tobacco consumption, sedentary lifestyle, etc.). In order to decrease the number of deaths caused by malignant tumours and identify the presence of the disease at the initiation stage it is necessary to improve the technical capacity of screening and treatment infrastructure, but also to increasingly inform the population. It is important to consider that patients with chronic diseases, depending on the place of residence, have a different degree of access to the medical infrastructure, which can be improved by diversifying the spectrum of medical services at regional level and a better diagnosis of the population in the risk group.

The decrease in tuberculosis deaths is due to the national programs implemented during the analysed period, including the socio-economic improvements. At the same time, even though persons with HIV / AIDS benefit from a wide range of services in the healthcare segment, the number of deaths caused by HIV / AIDS is increasing slightly, which may partly be due to improvements in the segment of patient diagnosis and death coding.

The improvement of the situation regarding the mortality caused by road accidents must be looked at from different perspectives. On the one hand, the authorities are focused on improving the infrastructure and implementing policies to increase traffic safety. At the same time, the number of registered cars and the time spent in traffic rises causing an increase in risk exposure. Despite this, pedestrians continue to be the most involved in road accidents.

Each avoidable cause of death corresponds to a distinct risk exposure contribution across different age groups and requires varied policy approaches. The cost of implementing the reduction of avoidable mortality increases with the longevity of the population, and with increase in the number of people in the risk group of the total population. Consequently, avoided deaths at early ages have a relatively low cost in terms of implementing health policies, and they make a significant contribution to the potential number of years in life expectancy.

In the context of our avoidable mortality analysis, further studies will be focused on the identification of the most vulnerable age groups exposed to the risk and calculations of the potential resources for increasing in life expectancy.

REFERENCES

1. Penina, O. (2013). Smertnost vzrosloho naseleniya v Respublyke Moldova [Mortality of the adult population in the Republic of Moldova]. *Creșterea economică în condițiile globalizării, VIII*, 72-79. Chișinău: National Institute for Economic Research.
2. Lu, Y., & Qin, L. (2014). Healthy migrant and salmon bias hypotheses: A study of health and internal migration in China. *Social Science & Medicine*, 102, 41-48.
3. Gagauz, O., Stratan, A., Buciuceanu-Vrabie, M., Penina, O., Ciubotaru, V., & Cheianu-Andrei, D. (2016). *Population situation analysis in the Republic Of Moldova*. Chișinău: National Institute for Economic Research.

4. ONS. (2011). Definition of avoidable mortality. Office for National Statistics. Retrieved from <http://www.ons.gov.uk/ons/about-ons/get-involved/consultations/archived-consultations/2011/definitions-of-avoidable-mortality/definition-of-avoidable-mortality.pdf>
5. Nolte, E., & McKee, M. (2004). *Does health care save lives?* Avoidable mortality revisited. The Nuffield Trust, p. 139.
6. Andreev, E.M., Nolte, E., Shkolnikov, V.M., Varavikova, E., & McKee, M. (2003). The evolving pattern of avoidable mortality in Russia. *International Journal of Epidemiology*, 32, 437-446.
7. Velkova, A., Wolleswinkel-van den Bosch, J. H., & Mackenbach, J. P. (1997). The East-West life expectancy gap: differences in mortality from conditions amenable to medical intervention. *International Journal of Epidemiology*, 26(1), 75-84.
8. Heijink, R., Koolman, X., & Westert, G. P. (2012). Spending more money, saving more lives? The relationship between avoidable mortality and healthcare spending in 14 countries. *The European Journal of Health Economics*, 14(3), 527-538.
9. Raevschi, E., & Vataman, E. (2016). Evaluarea prin maladii cardiovasculare de contribuție majoră în Republica Moldova. Sănătatea Publică, *Economie și Management în medicină*, 1 (65), 20-27.
10. Barga, N. (2016). *Mortalitatea cauzată de accidentele rutiere în Republica Moldova*. Analele Institutului Național de Cercetări Economice, VI(I), 99-104.
11. Pahomii, I., & Știrba, V. (2018). Mortality from external causes of death in the Republic of Moldova. *Economy and sociology*, 2, 95-103.
12. Penina, O. (2017). Alcohol-Related Causes of Death and Drinking Patterns in Moldova as Compared to Russia and Ukraine. *European Journal of Population*, 33(5), 679-700.
13. Gagauz, O., & Avram, C. (2015). Speranța de viață sănătoasă a populației din Republica Moldova. *Creșterea economică în condițiile globalizării*, X, 66-73. Chișinău: National Institute for Economic Research.
14. *The Human Cause-of-Death Database* (n.d.). Retrieved from <https://www.causesofdeath.org/cgi-bin/country.php?country=MDA>
15. Penina, O., Jdanov, D., & Grigoriev, P. (2015, November). *Producing reliable mortality estimates in the context of distorted population statistics: the case of Moldova*. MPIDR Working Paper, WP-2015-011, 35.
16. *NBS Database*. (n.d.). Retrieved from <http://www.statistica.md/pageview.php?l=en&idc=407>
17. *Population census database*. (2004). Retrieved from <http://statistica.gov.md/pageview.php?l=en&idc=295&>
18. *Population census database*. (2014). Retrieved from <http://recensamant.statistica.md/en>
19. Eurostat. (2013). *Revision of the European Standard Population*. Luxembourg: Publication Office of the European Union. - doi: 10.2785/11470
20. Andreev, E. (1982). Metod komponent v analize prodolzhytel'nosti zhyznyi [Component method in life expectancy analysis]. *Vestnyk statistyky - Bulletin of statistics*, 9, 42-48.
21. *Global Health Observatory data, Life expectancy* (n.d.). Retrieved from https://www.who.int/gho/mortality_burden_disease/life_tables/situation_trends_text/en/
22. *WHO Mortality Database*. (n.d.). From WHO Mortality Database. Retrieved from https://www.who.int/healthinfo/mortality_data/en/
23. Raevschi, E. (2017). Overview of evolution of premature mortality from major cardiovascular diseases in The Republic of Moldova, 2003-2015. *Moldovan Medical Journal*, 46-49. Retrieved from https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/46_49_Overview%20of%20evolution%20of%20premature%20mortality%20from%20major%20cardiovascular.pdf
24. NCHM, & ORC-Marco. (2006). *Studiul Demografic și de Sănătate din Republica Moldova*. Calverton: National Centre for Health Management and ORC Marco. Retrieved from <https://dhsprogram.com/pubs/pdf/FR178/FR178-Romanian.pdf>

Article submitted on 05.09.2019

Стаття надійшла до редакції 05.09.2019

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04.071>

УДК 330.59(477)

JEL CLASSIFICATION: J88

В.П. АНТОНЮК

д-р екон. наук, проф., голов. наук. співроб.
Інститут економіки промисловості НАН України
03057, Україна, м. Київ, вул. Марії Капніст, 2
E-mail: antonukvp@gmail.com
ORCID 0000-0003-2100-7343

Л.В. ЩЕТИНІНА

канд. екон. наук, доц., старш. наук. співроб.
Інститут економіки промисловості НАН України
03057, Україна, м. Київ, вул. Марії Капніст, 2
E-mail: sludval@ukr.net
ORCID 0000-0003-1519-0647

ОЦІНКА І ПРІОРИТЕТИ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

На основі статистичної інформації здійснено аналіз основних параметрів рівня добробуту населення в Україні за останні п'ять років. Охарактеризовано особливості аналізу добробуту населення України, які полягають у відсутності повної достовірної інформації щодо доходів населення. На основі аналізу низки показників доведено, що найбільше зниження рівня добробуту населення відбулося в 2014 і 2015 роках, у 2017 році були досягнуті певні позитивні зрушення. Метою статті є виявлення найгостріших проблем у забезпеченні гідного рівня життя українського населення та розробка адекватних напрямів соціальної політики у сфері підвищення його добробуту. Вагомими результатами дослідження є такі: встановлено головні тенденції зміни показників добробуту населення, зокрема: відновлено зростання реальних доходів населення, але їх обсяг не відновився до рівня 2013 року; динамічно зростає заробітна плата, однак зростає також заборгованість із заробітної плати; зростають пенсії, але менше за зростання заробітної плати, не відбулося суттєвого зменшення заощаджень на депозитах домашніх господарств, зростає роздрібний товарооборот та попит на послуги. Виконано аналіз стану добробуту населення за показниками частки витрат домогосподарств, які спрямовуються на продовольчі товари; частки працівників, у яких заробітна плата є низькою; частки населення з доходами нижче від фактичного прожиткового мінімуму. Зроблено висновок, що, не зважаючи на складне економічне становище, соціальну політику уряду можна характеризувати як задовільну, оскільки вдалося переломити негативну тенденцію та досягти певних успіхів у подоланні бідності. На основі макроекономічних показників здійснено оцінку соціально-економічної політики, яка свідчить про позитивні зрушення в динаміці факторних доходів населення, однак вказує на звуження соціальної спрямованості державного бюджету. У сфері добробуту українців є багато невирішених проблем, для подолання яких обґрунтовано пріоритетні завдання соціально-економічної політики в контексті Цілей сталого розвитку. Встановлено, що неоднозначність оцінювання процесів у матеріальному становищі населення спричинена відсутністю повної інформації за статистичними даними, даними обстеження домогосподарств; відсутністю інформації про тіньові доходи. Оцінено соціально-економічну політику в Україні за роз-

робленою авторами причинно-наслідковою моделлю. Розроблено та обґрунтовано напрями соціальної політики у сфері підвищення добробуту населення.

Ключові слова: соціальна політика, рівень життя населення, добробут населення, матеріальне становище населення.

V.P. Antoniuk

Doctor of Economics, prof., Chief Researcher
Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine
03057, Ukraine, Kyiv, st. Mary Kapnist, 2
E-mail: antonukvp@gmail.com
ORCID 0000-0003-2100-7343

L.V. Shchetinina

PhD (Economics), associate professor, Senior Researcher
Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine
03057, Ukraine, Kyiv, st. Mary Kapnist, 2
E-mail: sludval@ukr.net
ORCID 0000-0003-1519-0647

ASSESSMENT AND PRIORITIES OF WELFARE OF THE POPULATION OF UKRAINE

An analysis of the basic parameters of living standards in Ukraine in the last five years is carried out in the article on the basis of statistical information. The peculiarities of analysis of the welfare of the population of Ukraine, consisting of the absence of complete reliable information on incomes of the population, are characterized. Based on the analysis of a number of indicators, it is proved that the greatest decline in living standards occurred in 2014 and 2015, with some positive changes in 2017. The purpose of the article is to identify the most acute problems in the living standards of the Ukrainian population and to develop adequate social policy directions in the field of improving its welfare. The most significant results of the study are the following: the main tendencies of changes in the indicators of the living standard of the population are established, in particular: the growth of real incomes has been restored, but their volume has not recovered to the level of 2013; wages are growing dynamically, but wage arrears are also increasing; pensions are rising, but to a lesser extent than wages; there has not been a significant reduction in savings on household deposits; retail sales and demand for services are increasing. The analysis of the living standard of the population is carried out on the indicators of the share of expenses of households, which are directed to foodstuffs; the proportion of workers who have low wages; the share of the population with incomes below the actual living wage. It is concluded that, despite the difficult economic situation, the government social policy can be characterized as satisfactory, because it reversed the negative trend and achieved some success in overcoming poverty. On the basis of macroeconomic indicators, an assessment of socioeconomic policy is made, which indicates positive changes in the dynamics of factor incomes, but indicates a narrowing of the social orientation of the state budget. There are many unresolved issues in the welfare of Ukrainians, for which the priority tasks of socio-economic policy in the context of the goals of sustainable development are substantiated. It is established that ambiguity of assessment processes in the financial situation of the population is caused by the lack of complete information on the statistical data, household survey data; lack of information about shadow revenues. The socio-economic policy in Ukraine is estimated by the author's causative and consequential model. The directions of social policy in the field of increasing the population well-being are developed and substantiated.

Keywords: social policy, population living standard, population welfare, financial situation of the population.

В.П. Антонюк

д-р екон. наук, проф., глав. науч. сотр.
Институт экономики промышленности НАН Украины
03057, Украина, г. Киев, ул. Марии Капнист, 2
E-mail: antonukvp@gmail.com
ORCID 0000-0003-2100-7343

Л.В. Щетинина

канд. экон. наук, доц., старш. науч. сотр.

Институт экономики промышленности НАН Украины

03057, Украина, г. Киев, ул. Марии Капнист, 2

E-mail: sludval@ukr.net

ORCID 0000-0003-1519-0647

ОЦЕНКА И ПРИОРИТЕТЫ БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

На основе статистической информации осуществлен анализ основных параметров благосостояния населения в Украине за последнее пять лет. Охарактеризованы особенности анализа благосостояния населения Украины, состоящие в отсутствии полной достоверной информации о доходах населения. На основе анализа ряда показателей доказано, что наибольшее снижение уровня благосостояния произошло в 2014 и 2015 годах, в 2017 году были достигнуты определенные положительные сдвиги. Цель статьи — выявление наиболее острых проблем в обеспечении необходимого уровня жизни украинского населения и разработка адекватных направлений социальной политики в сфере повышения его благосостояния. Значимые результаты исследования таковы: восстановлен рост реальных доходов населения, но их объем не восстановился до уровня 2013 года; динамично растет заработная плата, однако растет также задолженность по заработной плате; растут пенсии, но в меньшей степени, чем размер заработной платы, не произошло существенного уменьшения сбережений на депозитах домашних хозяйств, растет розничный товарооборот и спрос на услуги. Выполнен анализ уровня жизни населения по показателям доли расходов домохозяйств, направляемых на продовольственные товары; доли работников, у которых заработная плата низкая; доли населения с доходами ниже фактического прожиточного минимума. Сделан вывод, что, несмотря на сложное экономическое положение, социальную политику правительства можно охарактеризовать как удовлетворительную, поскольку удалось переломить негативную тенденцию и достичь определенных успехов в преодолении бедности. На основе макроэкономических показателей осуществлена оценка социально-экономической политики, которая свидетельствует о позитивных сдвигах в динамике факторных доходов, однако наблюдается сужение социальной направленности государственного бюджета. В сфере благосостояния украинцев есть много нерешенных проблем, для преодоления которых обоснованы приоритетные задания социально-экономической политики в контексте Целей устойчивого развития. Установлено, что неоднозначность оценки процессов в материальном положении населения вызвана отсутствием полной информации о статистических данных, данных обследования домохозяйств; отсутствием информации о теневых доходах. Социально-экономическая политика в Украине оценена согласно разработанной авторами причинно-следственной модели. Разработаны и обоснованы направления социальной политики в сфере повышения благосостояния населения.

Ключевые слова: социальная политика, уровень жизни населения, благосостояние населения, материальное положение населения.

Постановка проблеми та актуальність. Науковці та практики, як правило, оцінюють соціальну політику в країні дуже узагальнено, без належної оцінки панівних тенденцій та / або проблем у соціальній сфері. Крім того, заклики приділяти більше уваги соціальним питанням дуже часто є популістськими і не підкріплені економічними можливостями країни, тобто станом її економіки. Тому автори статті вважають, що необхідно оцінити стан добробуту українського населення та обґрунтувати напрями соціальної політики для його покращення.

Під поняттям «добробут населення» автори розуміють забезпеченість населення необхідними для життя матеріальними та духовними благами. Матеріальний добробут українського населення, якщо порівнювати його з показниками інших країн, на думку авторів, є одним із пріоритетних напрямів соціальної політики. Так, валовий внутрішній продукт на душу населення в Україні у 2018 році становить 2,82 тис. дол. При цьому середній показник у країнах, що розвиваються, — 5,49 тис. дол., а у світі — 11,73 тис. дол. Такі результати розвитку країни є алогічними з огляду на наявний

в Україні соціальний і трудовий потенціал. Оцінювання матеріального добробуту українського населення можливе за наявними статистичними даними та даними статистичних спостережень. Оцінювати забезпеченість населення духовними благами можна або за даними соціологічних опитувань, що вимагає спеціальних досліджень, або ж узагальнено за даними видатків державного бюджету на соціальну сферу.

Питання забезпечення добробуту населення та подолання бідності у будь-якій країні належать до пріоритетних сфер соціальної політики. Саме позитивна динаміка його показників визначає успішність соціально-економічного розвитку країни та ефективність діяльності уряду. Україна після здобуття незалежності зіштовхнулася з проблемами недофінансування соціальної сфери, зниження доходів у більшості населення та поширення бідності, обумовлених надзвичайно глибокою та тривалою трансформаційною кризою 90-х років ХХ сторіччя. Лише від 2000 року почалося поступове зростання добробуту, яке перервала чергова фінансово-економічна криза (2008–2009 рр.). Нового удару добробуту населення завдала агресія Росії у 2014 році. У складних умовах втрати частини територій та економічного потенціалу і збройного конфлікту на Донбасі, в яких перебуває країна останні п'ять років, проблеми низького рівня життя в Україні загострилися. Реагуючи на ці виклики, Уряд докладав зусилля для підвищення добробуту населення. Нині є певні позитивні зрушення за цими напрямками соціальної політики — зростають обсяги фінансування соціальної сфери, збільшуються доходи населення, але в той же час проблеми низької якості соціальних послуг, бідності і малозабезпеченості залишаються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Високо розвинуті країни світу мають свої «рецепти» соціальної політики, які закріпилися, як правило, у певних її моделях. Використання «готових рецептів» у соціально-економічних умовах нашої країни ускладнено, оскільки формування соціальної політики залежить від історичної спадщини, національної ментальності, соціально-економічних здобутків, суб'єктивних характеристик представників владних структур тощо. Тому, на нашу думку, доцільно аналізувати наявні в соціальній сфері проблеми, економічні можливості їх вирішення, а також стратегічні орієнтири розвитку суспільства.

Л. Підпригора (L. Pidprugora) у статті «Соціальна політика держави як чинник прискорення євроінтеграційних процесів» (2015 р.) [1] відзначає, що Україна стратегічно зорієнтована на євроінтеграцію, тому варто за взірці брати німецьку та шведську моделі соціальної політики. На нашу думку, можна взяти до уваги інструментарій соціальної політики цих країн, але визначальним у формуванні вітчизняної моделі соціальної політики має бути соціально-економічний стан країни.

Серед останніх наукових робіт щодо питань соціальної політики та добробуту населення варто звернути увагу на монографію О. Макарової (O. Makarova) «Соціальна політика в Україні» (2015) [2], де системно проаналізовано напрями, складові, фактори та інструментарій соціальної політики. В роботі детально розглянуто такі питання: взаємозв'язок між динамікою валового внутрішнього продукту (ВВП) та зайнятості — порівняно розмір заробітної плати в Україні та інших країнах світу; проаналізовано обсяг ВВП, видатки зведеного бюджету та видатки зведеного бюджету на соціально-культурну сферу; проаналізовано податкове навантаження на доходи домогосподарств; особливості реалізації соціальної політики в Україні, зокрема житлової та освітньої політики, політики щодо внутрішньо переміщених осіб тощо. Водночас, стан добробуту населення України вимагає детальнішої оцінки, а дослідження взаємозв'язку соціальної та економічної політики — використання статистичного моделювання.

Також останнім часом стан добробуту населення та напрями його поліпшення досліджував Д. Маховський (D. Mahnovskiy) (2017) [3], зокрема він проаналізував збільшення розміру допомоги сім'ям з дітьми, пенсійного забезпечення, прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати. Можемо погодитися із науковцем щодо неефективності багатозадачності соціальної політики, але вважаємо, що вона буде ефективною у випадку забезпечення взаємозв'язку соціальної та економічної складових.

Крім наукових публікацій, присвячених стану соціальної політики в країні, розглянемо наукові напрацювання з проблематики добробуту населення в Україні.

О.О. Тимошенко (O. Tymoshenko) (2016), оцінюючи стан добробуту населення та можливості його забезпечення в Україні, акцентує увагу на активізації працездатного населення для самозабезпечення власного добробуту. Також на підставі зарубіжного досвіду науковець робить висновки про необхідність підвищення мінімальної заробітної плати до 2–2,5 прожиткових мінімумів, зменшення частки трансфертів у заробітній платі до 0,15–0,23, зменшення частки комунальних послуг у середній заробітній платі та пенсії до 0,08–0,14. На його думку, не можна визначати або обґрунтовувати напрями підвищення добробуту населення без прив'язки до економічних можливостей. Повністю згодні зі змістом публікації, але О.О. Тимошенко не дає відповіді на запитання, як ув'язати заходи підвищення добробуту із економічними реаліями.

В.В. Дружиніна (V.V. Drujinina), А.І. Макаров (A.I. Makarov) (2016), пропонуючи підхід до оцінювання добробуту населення на місцевому рівні, ототожнюють поняття «добробут населення» із поняттям «рівень та якість життя» і розмежовують у його структурі такі складові: виробнича, доходна, економічна, демографічна, освітня та майнова. На нашу думку, такий підхід ускладнює пошук заходів та можливостей підвищення добробуту населення в Україні, а поняття «добробут населення» має цілком відчутні межі — фінансове забезпечення матеріальних і духовних потреб як людини, так і населення в країні.

С.А. Дразниця (S.A. Drazhnysya) (2013), досліджуючи проблеми добробуту населення України та шляхи їх вирішення, приділяє увагу тлумаченню поняття «добробут населення» та його складових. Він вважає добробут населення індикатором якості життя як окремих індивідів, так і держави в цілому, а фінансове забезпечення матеріальних потреб — економічним добробутом. Також результатом досліджень науковця є виокремлення трьох напрямів, за якими виміряно добробут населення, а саме: вимірювання суспільного добробуту (обсяг ВВП, індикатори нерівності розподілу доходів), вимірювання якості розвитку (індикатори людського та соціального капіталу), вимірювання рівня та якості життя (індикатори доступності благ та забезпеченості ними індивідів). Підтримуючи його позицію щодо необхідності оцінювання добробуту населення на державному й індивідуальному рівнях, маємо вказати на відсутність конкретизованих індикаторів добробуту населення на різних рівнях. Отже, за результатами аналізу останніх публікацій, присвячених соціальній політиці та добробуту населення в Україні, можна виявити найактуальніші проблеми дослідження, зокрема розгляд головних індикаторів добробуту населення як на державному рівні, так і на рівні окремого індивіда, проблем їх точного визначення, а також установлення залежностей або можливостей зв'язку між добробутом населення та економічними реаліями.

Новизна роботи. Уперше визначено особливості аналізу добробуту населення в Україні, серед яких неповнота статистичних даних і даних обстеження домогоспо-

дарств, можливість населення робити заощадження та обсяги роздрібного товарообігу як об'єктивні критерії добробуту населення.

Уперше для оцінювання успішності взаємозв'язку соціальної та економічної політики запропоновано причинно-наслідкову модель, яка охоплює: ВВП на душу населення, рівень зайнятості населення, доходність від зайнятості населення, відношення ВВП до факторних доходів, відношення податкових надходжень до державного бюджету, частка видатків на соціальну сферу у податкових надходженнях, відношення державного бюджету до соціальних видатків.

Мета статті. Метою статті є розгляд та оцінювання стану добробуту населення в Україні на рівні держави і на рівні окремого індивіда, оцінювання не тільки «упущень» держави у цій сфері, але й її здобутків, приділення уваги кількісним пропорціям взаємозв'язку соціальної та економічної політики в країні та визначення головних векторів соціальної політики у сфері підвищення добробуту населення. На нашу думку, така постановка мети відрізняється від попередніх спроб розробки соціальної політики, які були зорієнтовані на охоплення всіх її напрямів без глибокого аналізу наявних у них проблем. Кожний із напрямів соціальної політики, на нашу думку, потребує фахового підходу. Саме тому в статті ми надаємо тільки оцінку стану добробуту населення за головними його індикаторами, а також пропонуємо причинно-наслідкову модель взаємозв'язку ВВП на душу населення з певними соціально-економічними індикаторами.

Об'єкт досліджень – добробут населення в Україні.

Методи досліджень. Для аналізу добробуту використано загальнонаукові методи дослідження (аналіз, синтез, дедукція, індукція тощо), спостереження, а також статистичного аналізу та моделювання (індексно-факторний метод).

Логіка виконаного дослідження така: 1) проаналізовано рівень життя населення у 2014–2018 рр.; 2) визначено особливості аналізу добробуту населення в Україні; 3) дано узагальнену оцінку нинішньої соціально-економічної політики України в контексті забезпечення добробуту населення. У результаті оцінювання стану добробуту населення запропоновано пріоритетні напрями цієї політики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для оцінки рівня життя населення України проаналізовано вартісні показники доходів і витрат населення, рівня матеріального забезпечення а також можливостей задоволення різноманітних потреб (табл. 1).

Різке падіння рівня життя населення України відбулося у 2014 році внаслідок збройного конфлікту, розв'язаного РФ, та обумовленого ним економічного спаду. Воно поглибилося у 2015 році, про що свідчить негативна динаміка індексу реальних доходів населення (складав 70,5 % від рівня 2013 р.), реальної заробітної плати (74,6 % від рівня 2013 р.), а також частки населення з доходами нижче за фактичний прожитковий мінімум, яка зросла майже до 52 %.

Поступовий вихід із глибокої прірви падіння добробуту населення почався у 2016 році завдяки динамічному зростанню *заробітної плати* – у 2,5 рази. Розрахунки показують, що рівень реальної заробітної плати (у цінах 2013 р.) в 2018 р. перевищив докризовий рівень і становив 109 % рівня 2013 р. У той же час у сфері оплати праці залишилося багато невирішених проблем, які знижують рівень життя працюючого населення. Серед них найгострішими є: 1) зростання заборгованості невиплаченої своєчасно заробітної плати – на початок 2015 р. заборгованість складала 1320,1 млн грн, на початок 2019 р. – 2645,1 млн грн [4], зросла удвічі. І хоч її частка у фонді оплати праці була не дуже високою – 3,4 %, для багатьох працівників невиплачена заробітна плата залишає їх без засобів існування; 2) наявність значних груп працівників,

Таблиця 1. Динаміка основних показників життя матеріального добробуту населення в Україні у 2014–2018 рр.

Показник	2014	2015	2016	2017	2018	2017(18) / 2014,%
Наявні доходи на 1 особу, грн / рік	26782	318093	37080	45763	—	170,8
Індекс реальних наявних доходів, % до попереднього року	88,51	79,61	102,01	107,4	—	X
Витрати на 1 особу, грн / рік	34557	40464	47776	61102	—	176,8
Середньомісячна заробітна плата, грн	3480	4195	5183	7104	8865	254,7
Індекс реальної заробітної плати, % до попереднього року	93,5	79,8	109,0	119,1	112,5	X
Середній розмір пенсії, грн на 31 грудня відповідного року	1581,5	1699,5	1828,3	2479,2	2648	167,4
Частка населення з середньодушовими доходами нижче ПМф, %	16,7	51,9	51,1	34,9	29,3*	X
Частка витрат домогосподарств на продовари у сукупних витратах, %	57,1	57,9	54,3	52,7	48,0*	X

Джерело: складено авторами за даними Державної служби статистики України; прочерк — дані відсутні; * за 9 місяців 2018 р.; ПМф — прожитковий мінімум фактичний.

у яких заробітна плата є низькою, а також тих, у кого вона не перевищує мінімальну заробітну плату. Так, у січні 2019 р. середня заробітна плата в економіці становила 9223 грн, що у 2,2 рази вище за рівень мінімальної заробітної плати (Мін. ЗП — 4173 грн), однак в освіті вона складала 7104 грн (1,7 раз до Мін. ЗП), в охороні здоров'я — 6203 грн (1,48 від Мін. ЗП) [5]. В цілому в економіці близько 6 % працюючих отримували заробітну плату в межах мінімального рівня.

Зростали також і пенсії, однак менше за заробітну плату. За 2014–2018 р. середній розмір пенсії збільшився у 1,7 раза. При цьому погіршилося співвідношення між середньою пенсією та заробітною платою: у 2014 р. розмір пенсії складав 45 % від середньої заробітної плати, у 2018 р. — знизився до 30 %. Отже, відносно зайнятих, позитивні зрушення у рівні життя пенсіонерів були значно меншими, що сприяло поширенню відносної бідності. Тому проблема бідності була найгострішою саме для осіб пенсійного віку, яких нараховувалося понад 11 млн осіб. Саме на її вирішення була спрямована в останній період пріоритетна увага Уряду, що проявилось у індексації пенсій. За даними Пенсійного фонду України (ПФУ), на 1 березня 2019 р. середній розмір пенсії за віком складав 3158 грн, її отримувало 8637,5 тис. пенсіонерів. Але у більшості їх частки пенсія не перевищувала 3000 тис. грн, тому подальше підвищення пенсій є актуальним завданням.

Хоч реальні наявні доходи населення і не відновилися до рівня 2013 р., певне зростання добробуту у 2016–2017 рр. відбулося, про що свідчить суттєве зниження

частки населення з доходами нижче за прожитковий мінімум – з 52 % у 2015 р. до 35 % у 2017 р. і до 29 % в I–III кв. 2018 року.

Важливим показником оцінки рівня життя є частка витрат домогосподарств, які спрямовуються на продовольчі товари. Чим вищою є ця частка, тим біднішим вважається населення. В країнах Європейського Союзу частка витрат на харчування коливається в межах 15–25 %. Дані табл. 1 свідчать, що в Україні у 2014 р. витрати на продукти харчування перевищили 57 % усіх сукупних витрат, що вказує на низький життєвий рівень населення. У 2015 р. цей показник зріс, після чого почав знижуватися і за дев'ять місяців 2018 р. становив 48 %. Це ще раз підтверджує, що відбувається хоч і повільне, але неухильне підвищення добробуту.

Зроблений вище аналіз засвідчує роботу органів влади, спрямовану на підвищення життєвого рівня. В той же час частка населення з доходами нижче за фактичний прожитковий мінімум, який розраховує Міністерство соціальної політики, залишається високою, що засвідчує наявність значної проблеми бідності. Це обумовлено багатьма причинами, у першу чергу – низьким рівнем економічного розвитку, підсумковим показником якого є динаміка ВВП (табл. 2).

За досліджуваний період у поточних цінах ВВП на душу населення зріс у 1,9 раза, у цінах попереднього року – в 1,8, однак з урахуванням інфляції за весь період (кумулятивний індекс споживчих цін за досліджуваний період склав 1,85) його обсяг у 2017 р. лише на 3 % перевищив рівень 2014 р. За паритетом купівельної спроможності спостерігається падіння ВВП і лише у 2017 р. мало місце невелике зростання. Отже, можна зробити висновок про те, що у 2014–2016 роках Україна не мала економічних можливостей для зростання доходів населення, вони з'явилися лише у 2017 та у 2018 роках.

Аналізуючи проблему рівня життя та бідності в Україні, потрібно зробити декілька зауважень, які обґрунтовують неоднозначність процесів і висновків щодо матеріального становища населення України:

1. Статистичні дані і обстеження домогосподарств не надають повної інформації про доходи населення. Основними джерелами доходів домогосподарств є заробітна плата та інші трудові доходи, підприємницький дохід і пенсії. Найповнішою інформація є щодо пенсій, які офіційно виплачуються із пенсійного фонду держави.

Таблиця 2. Динаміка валового внутрішнього продукту у 2014–2018 рр.

Показник	2014	2015	2016	2017	2017 до 2014, %
Валовий внутрішній продукт на 1 особу, грн у фактичних цінах	36904	46413	55899	70210	190,3
Індекс споживчих цін, % до попереднього року	112,1	148,7	113,9	114,4	X
Кумулятивний індекс споживчих цін, раз відносно 2014 року	1	1,487	1,656	1,846	X
Валовий внутрішній продукт на 1 особу, грн у цінах 2014 року	36904	31212	33755	38043	103,1
ВВП у розрахунку на 1 особу, тис дол США, за ПКС 2010 року	17,3	16,6	15,5	15,9	91,9

Джерело: розраховано та складено авторами за даними Державної служби статистики України.

Статистика заробітної плати, яка надається підприємствами й установами, охоплює лише частину зайнятих, оскільки у 2017 р. на підприємствах працювало 9,1 млн осіб із 16,2 млн зайнятих [6]. Значна кількість українців працюють у неформальному секторі економіки (3,7 млн осіб), їхні трудові доходи не обліковують державні статистичні органи. Щорічні обстеження домогосподарств (у 2017 р. було обстежено 7958 господарств) [7] також не висвітлюють усіх доходів, оскільки: не охоплюють найбільш заможні верстви населення; значна частка відібраних для обстеження домогосподарств відмовляється від участі у проекті (у 2017 р. їх було 17,8 %); населення в ході обстежень не надає повної інформації про доходи.

2. Статистика доходів населення не враховує наявність значних тіньових доходів. За даними Міністерства економічного розвитку, рівень тіньової економіки у січні–вересні 2018 року склав 32 % від обсягу офіційного ВВП, а в попередні роки був ще вищим. Отже, наявні доходи населення фактично мінімум на 1/3 були вищими від оприлюднених даних. Про значні тіньові доходи населення свідчить розбіжність між доходами та витратами домогосподарств, у 2017 р. витрати перевищували доходи на 33 %. Тому можна дійти висновку, що фактичне падіння життєвого рівня було дещо меншим, ніж це впливає зі статистичних даних.

3. Одним із об'єктивних критеріїв добробуту є можливість робити заощадження. Динаміка заощаджень на депозитах домашніх господарств мала різновекторну спрямованість, однак при цьому не відбулося суттєвого зменшення їх розміру. У 2014 р. на депозитах зберігалось 418 133 млн грн заощаджень, їхній обсяг дещо зменшився у 2015 р. (410 895 млн), однак потім зростав і в 2017 р. склав 495 313 млн грн [8], тобто зріс на 18,5 %, при цьому зростали як гривневі, так і валютні депозити. Отже, частка населення, незважаючи на зниження рівня життя, мала змогу заощаджувати, однак темпи зростання депозитних вкладів були нижчими за темпи зростання номінальних доходів. При цьому внаслідок інфляції відбулося часткове знецінення заощаджень, що негативно позначилось на можливостях підвищення добробуту.

4. Про позитивні зрушення в добробуті населення за останні три роки свідчить також зростання роздрібного товарообігу та попиту на послуги. Якщо у порівняльних цінах товарообіг у 2014 і 2015 рр. знизився відповідно на 10 % та 20 %, то починаючи з 2016 до 2018 року зріс на 16 %. Про певне зростання добробуту також свідчить динамічне зростання попиту на туристичні послуги. Якщо у 2015 р. виїздили за кордон 23,2 млн українців, то у 2018 р. — 27,8 млн, на 20 % більше. В тому числі не до сусідніх країн, а до країн переважно культурного та рекреаційного туризму (Італії, Туреччини, Єгипту тощо) кількість туристичних поїздок зросла з 2,1 до 4,3 млн, більш ніж удвічі. У Туреччині в 2018 р. побувало 1,19 млн осіб, у Єгипті — 1,13 млн, у Німеччині — 0,53 млн [9].

Вирішення проблеми підвищення добробуту населення та подолання бідності є одним із ключових завдань держави. Відповідно до Цілей сталого розвитку (2015–2030), схвалених на саміті ООН у вересні 2015 року, розв'язання проблем подолання бідності та зменшення нерівності, підвищення рівня життя в Україні у 2016 році було затверджено Стратегією подолання бідності [10] та відповідні програми на 2016–2017 і 2018 рр. Рахункова палата України у 2018 році детально проаналізувала виконання заходів з реалізації Стратегії, та виявила здобутки і значні недоліки в діяльності усіх державних інституцій щодо виконання запланованих заходів, однак дійшла висновку, що 2017 рік став переломним у ситуації з бідністю в Україні. Вперше з 2013 року вдалося досягти зниження масштабів бідності. Про це насамперед свідчить зменшення рівня абсолютної бідності. Водночас підвищення рівня відносної бідності вказує, що

бідніші верстви мали менший зиск від результатів економічного зростання порівняно з рештою населення [11]. Це стосується таких верств населення як: непрацюючі пенсіонери; родини з дітьми, особливо ті, в яких троє і більше дітей; соціально уразливі члени суспільства (інваліди, особи з низьким рівнем кваліфікації тощо); безробітні; в останні роки – внутрішньо переміщені особи.

Механізм формування та реалізації соціальної політики тісно пов'язаний з економічною складовою, формуванням та перерозподілом національного доходу і ВВП. Чим більшим є ВВП країни, тим більшими є можливості для фінансування соціального розвитку та забезпечення соціальних потреб населення. Пропонуємо для оцінювання успішності взаємозв'язку соціальної та економічної політики України використати таку причинно-наслідкову модель:

$$\frac{\text{ВВП}}{\text{Ч}_\text{н}} = \frac{\text{Ч}_\text{з}}{\text{Ч}_\text{н}} \times \frac{\text{Д}}{\text{Ч}_\text{з}} \times \frac{\text{ВВП}}{\text{Д}} \times \frac{\text{В}_\text{сс}}{\text{ПН}} \times \frac{\text{ПН}}{\text{ДБ}} \times \frac{\text{ДБ}}{\text{В}_\text{сс}}, \quad (1)$$

де: ВВП – валовий внутрішній продукт; Ч_н – чисельність постійного населення; Ч_з – чисельність зайнятого населення (за методологією МОП); Д – доходи від економічної діяльності, тобто обсяги оплати праці та прибутку (змішаного доходу), за даними національних рахунків; В_{сс} – видатки на соціальну сферу (охорона природного середовища, ЖКГ, охорона здоров'я, духовний та фізичний розвиток, освіта, соціальний захист і соціальне забезпечення); ПН – податкові надходження; ДБ – зведений державний бюджет.

Логіка запропонованої моделі оцінки. Стан розвитку економіки країни у міжнародних розрахунках прийнято вимірювати обсягом ВВП на душу населення, який є показником ефективності соціально-економічної політики. Збільшення ВВП забезпечує зростання сукупного попиту і створює підґрунтя для економічного зростання.

На його величину впливає рівень зайнятості населення, що відображається показником співвідношення зайнятого та постійного населення – Ч_з/Ч_н. Підвищення рівня зайнятості сприятиме зростанню ВВП на душу населення, оскільки зайняте населення, по-перше, створює товари та надає послуги, які задовольняють особисті та суспільні потреби в них; по-друге, є головним суб'єктом формування платоспроможного попиту на товари і послуги в економіці країни; по-третє, є платником податків до Державного бюджету та обов'язкових внесків у Фонди соціального страхування.

Наступна складова відображає *доходність від зайнятості в усіх видах економічної діяльності* – Д/Ч_з, які по суті є факторними доходами. Зростання доходів від економічної діяльності на кожного зайнятого свідчить про підвищення ефективності економічної та соціальної політики.

Показник *співвідношення ВВП до доходів від економічної діяльності (факторних доходів)* – ВВП/Д – характеризує перевищення ВВП над факторними доходами, що свідчить про перерозподіл частини ВВП через систему непрямих податків. З одного боку, непрямі податки складають вагомую частину державного бюджету і можуть бути використані на соціальні та інші потреби, тобто формувати частину сукупного попиту. З іншого, – це додатковий податковий тягар на бізнес і населення, що може гальмувати економічну діяльність.

Соціальний розвиток країни, відповідний соціальний захист та забезпечення населення країни значною мірою залежить від податкових надходжень до бюджету країни, визначених встановленими в країні ставками податків та «дисципліною» їх сплати, обсягом «тіньової економіки». Тому показник *співвідношення податкових*

надходжень до державного бюджету (ПН/ДБ) за визначених ставок податків характеризує ефективність урядування, спроможність держави акумулювати доходи для виконання своїх функцій, зокрема і в сфері забезпечення соціального розвитку. Зниження податкових надходжень до бюджету обумовлює зростання потреби зовнішніх і внутрішніх державних запозичень та скорочення державних видатків.

Традиційно напрямками видатків державного бюджету для соціального розвитку країни є охорона навколишнього середовища, житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, освіта, духовний і фізичний розвиток, соціальний захист та забезпечення. Належне фінансування цих соціальних сфер формує гідний рівень життя населення. Тому показники частки видатків на соціальні сферу у податкових надходженнях (ВСС/ПН), а також співвідношення державного бюджету до соціальних видатків (ДБ/Всс) можна розглядати як індикатори соціальної орієнтації розвитку країни.

У табл. 3 наведено статистичні дані обраних для аналізу показників, які свідчать, що в поточних цінах ВВП зростав найбільш динамічно у 2017 році. При цьому зменшення чисельності зайнятих було більш динамічним, ніж зменшення всього населення, що гальмувало темп зростання. Динаміка ВВП та видатків на соціальну сферу була майже однаковою, однак спостерігається повільне підвищення частки соціальних видатків відносно ВВП: у 2014 р. вона складала 20,82 %, у 2016 р. – 21,13 %. Невисокий їх рівень обумовлений тим, що в Україні рівень централізації ВВП через державний бюджет є значно нижчим, ніж у країнах ЄС. Доходи від економічної діяльності зросли менше ніж ВВП – на 6 в. п. Відбулося динамічніше зростання державного бюджету і податкових надходжень, що вказує на підвищення рівня перерозподілу національного доходу через фіскальну і бюджетну систему. Обсяги податкових надходжень зросли у 2,25 раза, що перевищило темп зростання ВВП.

Таблиця 3. Динаміка показників соціально-економічного розвитку України за 2014–2017 рр.

Показник	Рік				Індекс	
	2014	2015	2016	2017	2016/ 2014	2017/ 2014
Валовий внутрішній продукт, млрд грн	1586,9	1988,5	2385,4	2982,9	1,5	1,88
Чисельність постійного населення, осіб	42759661	42590879	42414905	42216766	0,991	0,987
Чисельність зайнятого населення, осіб	18073300	16443200	16276900	16156400	0,9	0,893
Доходи від економічної діяльності (заробітна плата та прибуток), млн грн	1382189,9	1672328,5	2015663,0	2516610	1,458	1,821
Розмір Зведеного державного бюджету, млн грн	456067,3	652031,0	782859,5	1016969,5	1,716	2,230
Обсяги податкових надходжень, млн грн	367511,9	507635,9	650781,7	828158,8	1,77	2,25
Видатки на соціальну сферу, млн грн	330412,2	398992,1	503967,9	624949	1,525	1,891

Джерело: складено авторами за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 4. Динаміка показників формування та реалізації соціальної політики в Україні у 2014–2016 рр.

Показник	Рік				Індекс	
	2013	2014	2016	2017	2017/2013	2017/2014
ВВП/Чн, грн	33651,67	37112,08	56239,66	70656,76	2,09	1,9
Чз/Чн	45,09	42,26	38,37	38,27	0,85	0,905
Д/Чз	65147,66	76476,89	123835,8	155765,5	2,39	2,04
ВВП/Д	1,145	1,148	1,183	1,185	1,03	1,03
ПН/ДБ	0,799	0,806	0,814	0,814	1,02	1,01
Всс/ПН	0,959	0,899	0,754	0,755	0,79	0,84
ДБ/ Всс	1,305	1,38	1,627	1,627	1,24	1,18

Джерело: розраховано авторами.

Це обумовлено як збільшенням ставок податків, так і введенням нових податкових платежів, що забезпечило майже аналогічне зростання зведеного державного бюджету держави.

У табл. 4 представлені розраховані показники для запропонованої моделі оцінки соціально-економічної політики. Ці індекси показують, що зростання ВВП на душу населення забезпечено переважно за рахунок зростання віддачі від економічної діяльності на кожного зайнятого, враховуючи найманих працівників, самозайнятих і роботодавців.

На основі аналізу динаміки розрахованих показників можна зробити такі висновки щодо економічної та соціальної політики.

1. Незважаючи на складну економічну і політичну ситуацію в країні, тривалий збройний конфлікт на Сході, вдалося забезпечити зростання номінального ВВП на душу населення в поточних цінах у 2017 році відносно 2013 р. більш ніж удвічі. У 2017 р. цей показник зростав і в порівняльних цінах, що є економічною основою підвищення добробуту.

2. Забезпечено більш динамічне зростання факторних доходів на одного зайнятого в економіці, що вказує як на розширення можливостей для зростання рівня життя за рахунок економічної діяльності, так і на певне підвищення ефективності економіки.

3. Позитивна динаміка співвідношення ПН/ДБ показує, що в структурі державного бюджету повільно зростала частка податкових надходжень, що може свідчити про ефективніше адміністрування податків, певне звуження тіньового сектору економіки та зменшення залежності державних фінансів від зовнішніх запозичень. Усе це позитивно впливає на можливості фінансування соціального розвитку.

4. Динаміка показника співвідношення соціальних видатків до податкових надходжень ($V_{cc}/ПН$) показує зниження соціальної орієнтації податків: у 2014 р. 90 % податків спрямовувалася на соціальні потреби, а у 2017 – 75 %. Це обумовлено необхідністю фінансового забезпечення інших сфер державного управління, передусім оборони країни, модернізації інфраструктури, інвестицій в економіку.

5. Показник співвідношення державного бюджету до соціальних видатків ($ДБ/V_{cc}$) зростав, що також вказує на зменшення соціальної складової у бюджетних витратах: у 2014 р. – на соціальні потреби направлено 72 % зведеного бюджету, у

2017 – 61 %. Однак при цьому соціальні видатки держави на душу населення зростали: у 2014 році вони становили 7727 грн, у 2017 – 14803 грн, тобто підвищилися майже удвічі. В той же час в умовах наявності значних невирішених соціальних проблем цих коштів недостатньо для забезпечення суттєвих зрушень у добробуті населення.

Можна зробити висновок, що в силу об'єктивних причин (зростання витрат на оборону країни) відбулося певне зниження соціальної орієнтації державного бюджету. Водночас соціальне навантаження на бюджет в Україні є значним. Як відзначають фахівці, в структурі державних видатків країн світу соціальні видатки становлять понад 50 % [12]. В Україні вони значно перевищують цей рівень, тому зростання добробуту населення має досягатися не за рахунок збільшення частки соціальних видатків, а за рахунок економічного зростання і більшого наповнення державного бюджету податковими платежами фізичних і юридичних осіб.

Висновки. На основі виконаного дослідження можна дійти висновку, що хоч у сфері підвищення добробуту і відбулись позитивні зміни, завдання подолання бідності та малозабезпеченості населення має залишатися одним із основних пріоритетів соціальної політики держави. Навіть із урахуванням тіньової складової, Україна значно відстає від більшості європейських країн за рівнем оплати праці та пенсійного забезпечення. Тому підвищення добробуту населення та його наближення до європейських стандартів є найважливішим завданням держави, що відповідає Цілям сталого розвитку. Реалізація цих завдань потребує зусиль у таких напрямках: забезпечення високих темпів економічного зростання; розширення можливостей зайнятості і гідної праці; забезпечення своєчасної виплати заробітної плати; підвищення рівня кваліфікації вітчизняних працівників; забезпечення масштабної детінізації економіки; формування ефективної системи перерозподілу національного доходу; забезпечення динамічнішого зростання доходів пенсіонерів, поширення дії такої соціальної гарантії як мінімальна заробітна плата на певні категорії населення поза наймом.

Перспективи подальших досліджень. Виходячи з гостроти проблеми добробуту в Україні та її соціальної значущості, перспективи подальших досліджень у цій сфері, на нашу думку, мають стосуватися таких аспектів: підвищення повноти й достовірності інформації щодо оцінки рівня життя різних верств населення України, оскільки на сучасному етапі така оцінка є певною мірою викривленою внаслідок значної тінізації економіки та приховування доходів; оцінки впливу темпів економічного зростання на параметри добробуту зайнятого і незайнятого населення, передусім пенсіонерів, рівень життя яких суттєво погіршується після припинення трудової діяльності, розробка механізмів забезпечення рівномірніших зисків від економічного зростання для усіх верств населення; визначення умов та шляхів підвищення рівня економічної активності і зайнятості населення, забезпечення гідної оплати праці як економічної основи зростання добробуту. Поглиблення досліджень у цих напрямках сприятиме розробці ефективнішої соціальної політики у сфері добробуту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Підпригора Л.А. Соціальна політика держави як чинник прискорення євроінтеграційних процесів // Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. – 2015. – № 27. – С. 41–48.
2. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2015. – 244 с.

3. Маховський Д. Соціальна політика України: стан та перспективи розвитку // Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. — 2017. — № 2. — С. 31–37.
4. Тимошенко О.О. Оцінка стану і можливостей забезпечення добробуту населення в Україні на основі стандартів розвинені країн // Вісник Дніпровського університету. Серія «Світове господарство і міжнародні економічні відносини». — 2016. — Вип. 8. — С. 77–85.
5. Дружиніна В.В. Результативність оцінки добробуту населення на місцевому рівні // Ефективна економіка. — 2016. — № 5 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua> (дата звернення: 04.03.2019).
6. Дразниця С.А. Добробут населення України: проблеми та шляхи їх вирішення // Університетські наукові записки. — 2013. — № 2 (46). — С. 303–309.
7. Заборгованість із виплати заробітної плати. Статистична інформація [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 04.03.2019).
8. Заробітна плата у січні 2019 року. Експрес Випуск [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 04.03.2019).
9. Економічна активність населення України у 2017 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 04.03.2019).
10. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2017 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 04.03.2019).
11. Статистичний щорічник України за 2017 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 04.03.2019).
12. Інформація щодо відвідування України іноземцями та виїзду громадян України за кордон (2015–2018 роки) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.me.gov.ua> (дата звернення: 04.03.2019).
13. Про схвалення Стратегії подолання бідності: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 № 161-р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rada.gov.ua> (дата звернення: 04.03.2019).
14. Звіт про результати аналізу виконання заходів з реалізації Стратегії подолання бідності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua> (дата звернення: 04.03.2019).
15. Боярко І., Дехтяр Н., Дейнека О. Аналіз бюджетної політики країн ЄС та України у сфері формування та використання державних видатків // Вісник НБУ. — 2013. — Верес. — С. 18.

REFERENCES

1. Pidopryhora, L.A. (2015). Sotsialna polityka derzhavy yak chynnyk pryskorennia yevrointehratsiinykh protsesiv [Social policy of the state as a factor of acceleration of European integration processes]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova - Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov*, 27, 41-48 [in Ukrainian].
2. Makarova, O.V. (2015). Sotsialna polityka v Ukraine [Social policy in Ukraine]. Kyiv: Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [in Ukrainian].
3. Makhovskyi, D. (2017). Sotsialna polityka Ukrainy: stan ta perspektyvy rozvytku [Social policy of Ukraine: the state and prospects of development]. *Ekonomichniy chasopys Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky - Economic Journal of Lesya Ukrainka East-European National University*, 2, 31-37 [in Ukrainian].
4. Tymoshenko, O.O. (2016). Otsinka stanu i mozhlyvosti zabezpechennia dobrobutu naselennia v Ukraini na osnovi standartiv rozvynenyi krain [Assessment of the status and providing welfare opportunities of the population in Ukraine on the basis of developed countries' standards]. *Visnyk Dniprovskoho universytetu. Seriya «Svitove hospodarstvo i mizhnarodni ekonomichni vidnosyny» - Bulletin of the Dnipro University. Series "World Economy and International Economic Relations"*, 8, 77-85 [in Ukrainian].
5. Druzhynina, V.V. (2016). Rezultatyvnist otsinky dobrobutu naselennia na mistsevomu rivni [The resultant is looking for a dobrobut to naselennia na mistsevomu rivni]. *Efektivna ekonomika - Effective economy*. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua> [in Ukrainian].
6. Drazhnytsia, S.A. (2013) Dobrobut naselennia Ukrainy: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia [The welfare of the Ukrainian population: the problems and ways of their solution]. *Universytets'ki naukovy zapysky - University Scientific Notes*, 2(46), 303-309 [in Ukrainian].

7. *Zaborhovanist iz vyplaty zarobitnoi platy [Arrears of wages]*. (n.d.). State Statistics Service. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
8. *Zarobitna plata u sichni 2019 roku [Wages in January 2019]* (2019). State Statistics Service. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
9. *Ekonomichna aktivnist naselennia Ukrainy u 2017 r. [Economic activity of the population of Ukraine in 2017]*. (2018). State Statistics Service. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
10. *Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy u 2017 rotsi [Costs and resources of Ukrainian households in 2017]* (2018). State Statistics Service. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
11. *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2017 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2017]* (2018). State Statistics Service. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
12. *Informatsiia shchodo vidviduvannia Ukrainy inozemtsiamy ta vyizdu hromadian Ukrainy za kordon (2015-2018 roky) [Information on visiting Ukraine by foreigners and departure of Ukrainian citizens abroad (2015-2018)]* (n.d.). Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. Retrieved from <http://www.me.gov.ua> [in Ukrainian].
13. *Pro skhvalennia Stratehii podolannia bidnosti: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.03.2016 № 161-r [On Approval of the Strategy for Overcoming Poverty: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 16, 2016 No. 161-p]* (2016, 16 March). Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from <https://rada.gov.ua> [in Ukrainian].
14. *Zvit pro rezultaty analizu vykonannia zakhodiv z realizatsii Stratehii podolannia bidnosti [Report on the results of the analysis of fulfillment action of implementating the Strategy for Overcoming Poverty]*. (n.d.). Accounting Chamber. Retrieved from <http://www.ac-rada.gov.ua> [in Ukrainian].
15. Boiarko, I., Dekhtiar, N., & Deineka, O. (2013). Analiz biudzhetnoi polityky krain YeS ta Ukrainy u sferi formuvannia ta vykorystannia derzhavnykh vydatkiv [Analysis of fiscal policy of the countries of the European Union and Ukraine in the sphere of formation and use of state expenditures]. *Visnyk natsionalnoho banku Ukrainy - Bulletin of the Ukrainian National Bank, September, 18* [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.05.2019.

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04.086>

УДК 332.82(477)

JEL CLASSIFICATION: R21

Ю.Л. КОГАТЬКО

канд. геогр. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

E-mail: kogatko@gmail.com

ORCID 0000-0003-3392-9783

ПОЛІПШЕННЯ ЖИТЛОВИХ УМОВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ОЦІНКА, ПОТРЕБИ

Метою статті є дослідження потреб населення України у покращенні житлових умов. Виявлено, що оцінити житлові умови за всіма індикаторами, за якими досліджують житлові умови, практично неможливо через відсутність даних щодо багатьох із них, тому для оцінки краще обрати найважливіші показники: забезпечення кількістю кімнат, житловою площею і необхідними зручностями. Як індикатор введено і проаналізовано мінімально необхідні житлові умови, а саме: наявність житлової площі понад 13,65 м² на особу, кількість кімнат на одну менше, ніж за нормами European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC), наявність водогону та каналізації. Також уведено як індикатор і проаналізовано нормальні житлові умови, визначені за такими характеристиками: наявність кількості кімнат відповідно до норми EU-SILC, наявність ванни чи душі. Визначено, що найгірша ситуація із житловими умовами пов'язана із забезпеченням кімнатами відповідно до визначеного мінімально допустимого нормативу (EU-SILC мінус одна кімната, що є наближенням до українських реалій). При цьому в найгіршій ситуації перебувають багатодітні родини. Якщо розглядати позбавлення домогосподарств мінімально необхідними житловими умовами у дрібнішому розрізі, то найбільшою буде кількість сімей, яким бракує загальної житлової площі, однак вони мають достатню кількість кімнат, а їхнє житло обладнане водогonom та каналізацією. Визначено, що забезпеченість мінімально необхідними житловими умовами у розрізі регіонів повністю залежить від частки сільського населення. Всі однокімнатні квартири не є нормальними житловими умовами за європейськими стандартами, однак є визнаною українським суспільством нормою для життя самотньої людини. Доведено, що більшість домогосподарств, які складаються з осіб пенсійного віку, мешкають у житлі, кількість кімнат якого є вищою за мінімально необхідну норму. Розраховано вартість задоволення потреби в мінімальній кількості кімнат, а також вартість підведення води в будинки без водогону. Показано нерівномірність цін на буріння свердловин для водопостачання у різних регіонах залежно від глибини залягання ґрунтових вод, особливостей геологічної будови, рівня економічного розвитку.

Ключові слова: житло, житлові умови, мінімально необхідні житлові умови, нормальні житлові умови, оснащення житла.

Yu. Kogatko

PhD (Geography), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: kogatko@gmail.com
ORCID 0000-0003-3392-9783

IMPROVING THE LIVING CONDITIONS OF THE UKRAINIAN POPULATION: ASSESSMENT, NEEDS

The purpose of the article is to study the needs of the population of Ukraine to improve their living conditions. It is found that it is almost impossible to evaluate the housing conditions for all indicators for which housing conditions are studied due to the lack of data, therefore, it is better to select the most important indicators for the assessment: number of rooms, living space and necessary amenities. We introduce and analyze as an indicator the minimum necessary living conditions, which we took as living space of more than 13.65 m² per person, number of rooms one less than in the European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC) standards, presence of running water and sewerage. As indicators of normal living conditions we introduce and analyze such characteristics as the presence of the number of rooms in accordance with the EU-SILC standard, bath or shower. It is determined that the worst housing situation is related to the availability of rooms in accordance with the minimum EU-SILC-1 standard. Since the indicator that most determines the absence of the minimum necessary living conditions is room availability, large families are in the worst situation. It is shown that if we consider the deprivation of households with the minimum necessary living conditions in a smaller section, then most families have a shortage of total living space, but they have a sufficient number of rooms and have running water and sewerage. It is determined that the provision of the minimum necessary living conditions in the context of regions depends entirely on the proportion of the rural population. It is shown that all one-room apartments are not normal living conditions according to European standards, but they are the recognized in Ukraine as a norm for the life of a single person. It is proved that the majority of households that consist of persons of retirement age live in housing with a number of rooms above the minimum necessary standard. We calculate the cost of satisfying the need for a minimum number of SILC-1 rooms, as well as the price for supplying water to houses without running water. The prices for drilling water wells in the regions are shown to be uneven, depending on the depth of groundwater, differences in geological structure, and level of economic development.

Keywords: housing, housing conditions, minimum necessary living conditions, normal living conditions, housing equipment.

Когатько Ю.Л.

канд. геогр. наук, стар. науч. сотр., стар. науч. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Тараса Шевченка, 60
E-mail: kogatko@gmail.com
ORCID 0000-0003-3392-9783

УЛУЧШЕНИЕ ЖИЛИЩНЫХ УСЛОВИЙ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ: ОЦЕНКА, ПОТРЕБНОСТИ

Цель статьи — исследование потребностей населения Украины в улучшении жилищных условий. Выявлено, что оценить жилищные условия по всем индикаторам, по которым исследуют жилищные условия, практически невозможно из-за отсутствия данных о многих из них, поэтому для оценки лучше выбрать наиболее важные показатели: обеспечение количеством комнат, жилой площадью и необходимыми удобствами. В качестве индикатора введены и проанализированы минимально необходимые жилищные условия: наличие жилой площади более 13,65 м² на человека, количество комнат на одну меньше, чем по нормам European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC), наличие водопровода и канализации. Также введены в качестве индикатора и проанализированы нормальные жилищные условия, для чего выбраны такие характеристики: наличие количества комнат в соответствии с нормой EU-SILC, наличие ванны или душа. Определено, что наихудшая ситуация с жилищными

умовляється забезпеченням житловими умовами в відповідності з мінімально допустимим нормативом (EU-SILC мінус одна кімната). При цьому в найгіршій ситуації знаходяться багатодітні сім'ї. Якщо розглядати позбавлення домогосподарств мінімально необхідних житлових умов в більшій частині країни, то виявиться, що більшість сімей має недостатню загальну житлову площу, однак з достатнім числом кімнат і забезпеченням водопроводом і каналізацією. Визначено, що забезпеченість мінімально необхідними житловими умовами в частині регіонів повністю залежить від частки сільського населення. Всі однокімнатні квартири не є нормальними житловими умовами за європейськими стандартами, однак це визнано українським суспільством нормою для життя самотнього громадянина. Доведено, що більшість домогосподарств, що складаються з осіб пенсійного віку, проживають в житлі, кількість кімнат якого вище мінімально необхідної норми. Визначено вартість задоволення потреб в мінімальному кількості кімнат, а також вартість підведення води в будинок без водопроводу. Показано нерівномірність цін на буріння скважин для водопостачання в різних регіонах в залежності від глибини залягання ґрунтових вод, особливостей геологічного будови, рівня економічного розвитку.

Ключові слова: житло, житлові умови, мінімально необхідні житлові умови, нормальні житлові умови, обладнання житла.

Постановка проблеми та актуальність. Забезпеченість прийнятними житловими умовами є важливим показником життєвого рівня населення в будь-якій країні. Житлова проблема існувала в усі часи, так само і сьогодні наявність житла і базових зручностей є мрією для значної частини населення світу, і України зокрема. Специфіка житла як товару тривалого користування робить дуже актуальною проблему його доступності з точки зору купівельної спроможності сімей і обумовлює необхідність ефективної державної житлової політики. З огляду на високу вартість житла, для більшості українців вирішити житлову проблему і поліпшити житлові умови самостійно є непосильним завданням.

Наявність можливості поліпшення житлових умов – важливий показник підвищення добробуту населення, передумова соціальної та економічної стабільності держави. Відповідно, оцінка потреб населення у покращенні житлових умов дасть змогу прогнозувати житлову політику держави і майбутню якість життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські вчені та дослідники з інших країн чимало зробили для дослідження особливостей житла і житлових умов. Значний внесок у дослідження проблем житлових умов населення здійснили відомі вітчизняні та зарубіжні науковці В.М. Новіков (V.M. Novikov) [1], О.П. Тищенко (O.P. Tyshchenko) [2], Ю.М. Манцевич (Yu.M. Mantsevych) [3], В.С. Шишкін (V.S. Shyshkin) [4], Д. Конлі (D. Conley) [5], Р.Е. Дваєр (R.E. Dwyer) [9] і П. Брейссе (P. Breysse) [7]. Однак більшість їхніх праць присвячена дослідженню кількісних характеристик соціальної інфраструктури і житлових умов зокрема. Так, роботи В.М. Новікова – науково-аналітичні дослідження, в тому числі на міжрегіональному та регіональному рівнях, у сфері функціонування та фінансування установ освіти, охорони здоров'я, культури, рекреації та туризму, житлово-комунального господарства. Житло в ієрархії потреб людства описано в працях С.В. Полякової (S.V. Poliakova) [8]. В.С. Шишкін значну частину свого наукового доробку присвятив сучасному стану житла і житлових умов в Україні [4]. За значної кількості праць залишається чимало невирішених проблем у даній галузі, серед яких і оцінка потреби щодо покращення житлових умов населення України.

Новизна роботи. Здійснено аналіз забезпечення населення України житлом за європейською методикою *European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC)* і оцінено житлові умови населення з точки зору сучасних вимог до фізичного і культурного розвитку особи, гармонізації сімейних відносин.

Мета статті — оцінювання потреби населення України в забезпеченні комфортними умовами житла відповідно до практики європейських країн.

Методи дослідження. Для дослідження потреби у покращенні житлових умов населення України застосовано спеціальні і загальнонаукові методи. Для попереднього вивчення проблеми було використано монографічний метод і бібліометрію. У ході дослідження потреби у покращенні житлових умов населення України за регіонами, типами поселень і типами сімей використано методи якісного, порівняльного аналізу, статистичний і розрахунковий методи. Для визначення глибини залягання найближчих до денної поверхні горизонтів ґрунтових вод, придатних для забезпечення водопостачання, застосовано картографічний метод і методи районування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Житлова проблема в Україні є однією з найважливіших і найгостріших. Середня забезпеченість населення житлом залишається на порівняно низькому рівні, якісні характеристики житла багатьох родин не відповідають мінімальним стандартам. Проблема посилюється через зношеність житла: темпи вибуття з експлуатації застарілого житлового фонду випереджають темпи введення нового в 2,5 рази, що не забезпечує навіть простого відтворення житлового фонду. У зв'язку з низьким рівнем доходів основної маси населення придбання нового житла за рахунок власних коштів для більшості громадян є неможливим [9].

Слід додати, що проблема полягає не тільки у відсутності житла як такого у значної кількості населення, а ще й у тому, що житлові умови будинків і квартир, які вже перебувають у власності, є незадовільними. Умови проживання є важливим показником життєвого рівня населення в будь-якій країні і всюди важливу роль відіграють не лише наявність власного житла, а і його стан та якість. Нині в Україні наявність належного за розміром житла та житлові умови, що відповідають європейським стандартам, асоціюються не з необхідністю, а із заможністю.

На нашу думку, найприйнятнішою методикою оцінювання перенаселеності житла є вже згадана методика Статистичної організації Європейської Комісії (*EU-SILC*). За методикою *EU-SILC* особа вважається такою, що живе в перенаселеному житлі, якщо домогосподарство, членом якого вона є, не має у своєму розпорядженні мінімум необхідних кімнат відповідно до таких параметрів: одна кімната для домогосподарства; одна кімната для пари в домогосподарстві; одна кімната для кожної особи віком 18 років і більше; одна кімната для пари осіб однієї статі у віці від 12 до 17 років; одна кімната для кожної особи у віці 12–17 років, яка не включена до попередньої категорії; одна кімната для пари дітей віком до 12 років. Тобто навіть домогосподарство, яке складається з самотньої людини, за європейськими нормами повинно мати не лише спальну кімнату, а й ще одну загального використання. Дані стосовно перенаселеності житла збирають у всіх країнах ЄС з 2008 року. Вони свідчать про суттєві відмінності в забезпеченні кімнатами сімей Західної та Східної Європи. Наприклад у Великій Британії показник перенаселеності житла становить лише 3,4 % (2017), у Франції — 7,7 % (2017), а в Румунії — 46,3 % (2018), в Болгарії — 41,6 % (2018) [10]. В Україні ж суспільно прийнятним вважається, що самотній людині чи молодій родині без дітей достатньо й одної кімнати. При цьому в Україні за європейською методикою рівень перенаселеності в 2013 році становив 63,4 % (у Болгарії на той самий рік — 44,2 %).

Як показує практика, оцінити житлові умови за всіма індикаторами, згаданими вище, практично неможливо через відсутність даних щодо багатьох із них. Тому для оцінки було обрано найважливіші показники: забезпечення кількістю кімнат, житловою площею і необхідними зручностями. При цьому мінімально необхідними

Таблиця 1. Забезпеченість домогосподарств мінімально необхідними житловими умовами, за даними 2013 року

Характеристика домогосподарства	Частка домогосподарств з відсутністю мінімально необхідних житлових умов, %
Кількість кімнат на одну менша площа за норму <i>EU-SILC</i> ; менша за 13,65 м ² на особу; відсутні водогін чи каналізація	51,7
Кількість кімнат менша за <i>EU-SILC</i> мінус 1	32,9
Площа менша ніж 13,65 м ² на особу	13,2
Відсутні водогін або каналізація	24,9

Джерело: розраховано за даними опитування умов життя домогосподарств.

Таблиця 2. Забезпеченість домогосподарств нормальними житловими умовами, за даними 2013 року

Характеристика домогосподарства	Частка домогосподарств з відсутністю нормальних житлових умов, %
Кімнат менше ніж за норму <i>EU-SILC</i> , відсутні душ чи ванна	77,5
Кімнат менше за норму <i>EU-SILC</i>	63,4
Відсутні душ чи ванна	28,8

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

житловими умовами вважаємо: наявність житлової площі понад 13,65 м² на особу; кількість кімнат на одну менше, ніж за нормами (*EU-SILC* мінус 1), наявність водогону та каналізації. А нормальними житловими умовами вважаємо: наявність кількості кімнат відповідно до норми *EU-SILC*; наявність ванни чи душу.

В Україні 51,7 % сімей позбавлені мінімально необхідних житлових умов, що становить понад 8,8 млн родин. При цьому найгірша ситуація із забезпечення кімнатами відповідно до визначеного мінімально допустимого нормативу *EU-SILC* мінус 1. У 5,6 млн сімей (32,9 %) кількість кімнат менша за цю норму, 13,2 % родин мешкає в житлі, де на кожного члена родини припадає менше ніж 13,65 м² площі. Водночас у кожному четвертому домогосподарстві України (24,9 %) відсутні водогін або каналізація (табл. 1). При цьому і за наявності водогону теж не все просто, адже навіть у Києві спостерігаються постійні порушення водопостачання. Стан системи централізованих водогонів і мереж водовідведення в Україні є критичним і потребує переоснащення та виконання відновлюваних робіт.

Тільки 22,5 % українських сімей забезпечені нормальними житловими умовами. Основним моментом є відсутність у домогосподарств потрібної кількості кімнат за нормами *EU-SILC* (63,7 % жител домогосподарств України їм не відповідають). Душ чи ванна відсутні в 4,9 млн сімей, що становить 28,8 % — це ненабагато більше, ніж сумарна частка позбавлень водогону і каналізації (табл. 2).

Детальніший розгляд позбавлення домогосподарств мінімально необхідними житловими умовами свідчить, що найбільше є сімей, яким бракує загальної житлової площі, але вони мають достатню кількість кімнат і забезпечені водогонем і каналізацією (таких 18,4 %). Сімей, які мають достатню загальну житлову площу, але у них бракує кімнат і водогону чи каналізації — 16,7 % (рис. 1).

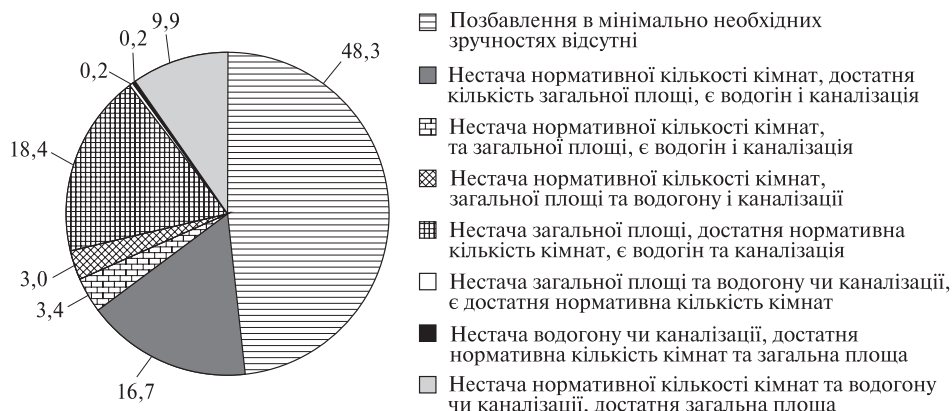

Рис. 1. Позбавлення домогосподарств мінімально необхідними житловими умовами

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Рис. 2. Позбавлення домогосподарств нормальними житловими умовами

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

У позбавленні домогосподарств нормальними житловими умовами основну роль відіграє нестача кімнат за європейськими нормативами (таких сімей 48,7 %). У той же час родин, в яких кімнат достатньо, проте відсутні ванна чи душ, 14,1 %, відсутні нормативна кількість кімнат і ванна та душ у 14,7 % домогосподарств (рис. 2).

Оскільки найважливішим показником, який визначає відсутність мінімально необхідних житлових умов, є забезпеченість кімнатами, то в найгіршій ситуації перебувають багатодітні родини. Загалом сім'ї з дітьми характеризуються в 1,8 раза гіршими умовами, ніж сім'ї без дітей. Найкращою є ситуація в родинах, які складаються з осіб непрацездатного віку – позбавлені мінімально необхідних житлових умов тільки 37,9 % домогосподарств. Але наявність навіть однієї дитини погіршує ситуацію на 16,6 % порівняно з середньоукраїнським рівнем (табл. 3).

Забезпеченість нормальними житловими умовами в Україні загалом становить лише 22,5 %. Домогосподарства з дітьми перебувають взагалі у складній ситуації, адже позбавленими є 93,2 % сімей, при цьому в багатодітних родин нормальні житлові умови наявні лише у 2,4 %, що знову ж таки визначається переважно нестачею нормативної кількості кімнат. У 60,8 % сімей без дітей, де всі непрацездатного віку, немає нормальних житлових умов (табл. 4). Таке високе значення цього показника визначено переважно міськими жителями.

Таблиця 3. Забезпеченість домогосподарств мінімально необхідними житловими умовами у розрізі типів сімей, за даними 2013 року

Тип домогосподарства	Частка домогосподарств, в яких відсутні мінімально необхідні житлові умови, %
Сім'я з дітьми	71,4
З однією дитиною	68,3
З двома дітьми	79,7
З трьома дітьми та більше дітьми	92,7
Сім'я без дітей	39,6
Без дітей, де всі непрацездатного віку (пенсіонери)	37,9
Тільки з осіб 75 років та старше	52,7
Україна	51,7

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Таблиця 4. Забезпеченість домогосподарств нормальними житловими умовами, за даними 2013 року

Тип домогосподарства	Частка домогосподарств з відсутністю нормальних житлових умов, %
Сім'я з дітьми	93,2
З однією дитиною	92,4
З двома дітьми	95,6
З трьома та більше дітьми	97,6
Сім'я без дітей	67,9
Без дітей, де всі непрацездатного віку (пенсіонери)	60,8
Тільки з осіб 75 років та старше	70,0
Україна	77,5

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Через відсутність водогону і каналізації сільські родини перебувають у суттєво гірших умовах оснащення житла – мінімально необхідні житлові умови відсутні в 74,1 % (табл. 5). Проте варто зазначити, що дані про забезпеченість водогonom і каналізацією не відображають реальної ситуації в селах, оскільки певна частка родин, які мають власні свердловини для води і, відповідно, каналізацію, не завжди вказують це в опитувальниках. У сільській місцевості приватні криниці та колонки залишаються переважними джерелами як питної, так і технічної води, що в умовах забруднення ґрунтових вод спричиняє проблеми зі здоров'ям населення. У малих і великих містах ситуація є подібною: оснащення житла в задовільному стані, проблему становить брак житлової площі та нормативної кількості кімнат.

Таблиця 5. Забезпеченість домогосподарств мінімально необхідними житловими умовами за типом місцевості, за даними 2013 року

Тип місцевості	Частка домогосподарств, в яких відсутні мінімально необхідні житлові умови, %
Велике місто	40,9
Мале місто	43,2
Сільська місцевість	74,1
Україна	51,7

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Таблиця 6. Забезпеченість домогосподарств нормальними житловими умовами за типами населених пунктів, за даними 2013 року

Тип місцевості	Частка домогосподарств з відсутністю нормальних житлових умов, %
Велике місто	75,2
Мале місто	72,1
Сільська місцевість	85,3
Україна	77,5

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Нормальні житлові умови відсутні аж у 85,3 % сільських домогосподарств (табл. 6). У містах ситуація краща за середньоукраїнський рівень, проте відсутність у родин потрібної кількості кімнат за нормами *EU-SILK* одразу погіршує значення показника. Важливо, що всі однокімнатні квартири не є нормальними житловими умовами за європейськими стандартами, однак є визнаною українською нормою для життя самотньої людини. Ситуація при цьому тільки погіршується, адже половина квартир, зданих в експлуатацію у січні-березні 2018 року – однокімнатні, про що свідчать дані Головного управління статистики м. Київ. Частка двокімнатних квартир – 29 %, трикімнатних – 18 %. Ще 3 % новобудов припадає на чотири- і п'ятикімнатні квартири. Для порівняння, в СРСР у 1980-і роки частка однокімнатних квартир становила 23 %, двокімнатних – 41 %, трикімнатних – 29 %. Ця пропорція була пов'язана з даними про чисельний склад сімей. У США та Канаді одно-двокімнатних квартир на ринку не більше 3 %, а в більшості країн Західної Європи поширені три – шестикімнатні апартаменти [6].

Порівняно недавно з'явилися квартири-студії. Спочатку вони були порятунком для тих, хто хотів жити в своїй квартирі, але не мав грошей на повноцінне житло, адже метраж перших студій можна порівняти з однокімнатною квартирою. Зараз забудовники, прагнучи продати більше квартир, зменшують площу студій. Крім того, квартири-студії спочатку були задумані, як транзитне житло. Передбачалося, що молоді сім'ї через деякий час назбирають грошей і змінять помешкання. Сусідам від цього, звичайно, тільки мінуси, адже господарі у таких студіях будуть невпинно змінюватися. При цьому дані квартири іноді не відповідають навіть мінімально необхідним житловим умовам, не говорячи про нормальні.

Забезпеченість мінімально необхідними житловими умовами у розрізі регіонів повністю залежить від частки сільського населення. Чим вища частка сільських меш-

канців в регіоні, тим гірші житлові умови, що випливає з аналізу за типами поселень. Західна і Центральна Україна мають гірші житлові умови ніж Східна і Південна, бо в них більша частка селян. Наприклад, в Івано-Франківській області сільського населення 57 %, а домогосподарств, в яких бракує мінімально необхідних зручностей – 69,9 %; в Дніпропетровській – 16,6 і 42,5 % відповідно (табл. 7).

Така сама ситуація і з забезпеченням нормальними житловими умовами. Тільки у регіонах з переважанням сільського населення ситуація взагалі є катастрофічною, адже нормальними житловими умовами в деяких регіонах (Івано-Франківська,

Таблиця 7. Забезпеченість домогосподарств мінімально необхідними житловими умовами за регіонами, за даними 2013 року

Регіон	Частка сільських жителів на 1 січня 2013 року	Частка домогосподарств, в яких відсутні мінімально необхідні житлові умови, %
Автономна Республіка Крим	37,7	43,3
Вінницька	50,2	68
Волинська	48,4	55,5
Дніпропетровська	16,6	42,5
Донецька	9,5	39
Житомирська	41,8	66,6
Закарпатська	63,1	55
Запорізька	23,1	43
Івано-Франківська	57	69,9
Київська (без м. Київ)	38,6	53,6
Кіровоградська	37,9	59,5
Луганська	13,3	41
Львівська	39,6	62,3
Миколаївська	32,4	49,8
Одеська	33,6	51,1
Полтавська	39	51,5
Рівненська	52,6	62,5
Сумська	32,4	57,4
Тернопільська	56,2	66
Харківська	19,9	43,2
Херсонська	39,1	51
Хмельницька	44,8	72,8
Черкаська	43,9	58,5
Чернівецька	57,9	60,3
Чернігівська	36,9	57
м. Київ	0	46,4
м. Севастополь	6,2	41,9
Україна	31,4	51,7

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Хмельницька, Житомирська області) забезпечені не більше 15 % жителів. Найкращими є житлові умови в східних регіонах, навіть порівняно з м. Київ і м. Севастополь (табл. 8).

Різниця в забезпеченні житла мінімально необхідними зручностями між бідним населенням і середньоукраїнським значенням показника складає 17 %. У злиднених ситуація гірша на понад 5 %, але між бідним і злидненим населенням відмінності невеликі (табл. 9).

Таблиця 8. Забезпеченість домогосподарств нормальними житловими умовами за регіонами, за даними 2013 року

Регіони	Частка сільських жителів на 1 січня 2013 року	Частка домогосподарств з відсутністю нормальних житлових умов, %
Автономна Республіка Крим	37,7	75,2
Вінницька	50,2	85,1
Волинська	48,4	82,0
Дніпропетровська	16,6	72,7
Донецька	9,5	69,6
Житомирська	41,8	85,7
Закарпатська	63,1	78,3
Запорізька	23,1	74,2
Івано-Франківська	57,0	88,9
Київська (без м. Київ)	38,6	77,6
Кіровоградська	37,9	79,3
Луганська	13,3	69,3
Львівська	39,6	83,1
Миколаївська	32,4	77,7
Одеська	33,6	79,3
Полтавська	39,0	74,3
Рівненська	52,6	83,1
Сумська	32,4	81,8
Тернопільська	56,2	81,9
Харківська	19,9	74,8
Херсонська	39,1	74,5
Хмельницька	44,8	88,8
Черкаська	43,9	76,6
Чернівецька	57,9	80,6
Чернігівська	36,9	79,4
м. Київ	0,0	79,2
м. Севастополь	6,2	76,6
Україна	31,4	77,5

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Таблиця 9. Забезпеченість бідних і злидених домогосподарств мінімально необхідними житловими умовами, за даними 2013 року

Домогосподарство	Частка домогосподарств, в яких відсутні мінімально необхідні житлові умови, %
Бідне	68,7
Злиденне	73,9
Україна	51,7

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Таблиця 10. Забезпеченість бідних і злидених домогосподарств нормальними житловими умовами, за даними 2013 року

Домогосподарство	Частка домогосподарств з відсутністю нормальних житлових умов, %
Бідне	87,7
Злиденне	91,1
Україна	77,5

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Тільки 12,3 % бідного населення України має нормальні житлові умови, що на 10,2 % менше від середнього в Україні значення. Серед злидених тільки 8,9 % мають нормативну за європейськими мірками кількість кімнат на родину і душ чи ванну (табл. 10).

32,9 % домогосподарств України потребують збільшення кількості кімнат, щоб їхнє житло почало відповідати хоча би мінімально необхідним житловим умовам, а це понад 5,5 млн сімей. При цьому поширенішим випадком є коли родина, що проживає в двокімнатній квартирі, потребує трикімнатної. Таких в Україні 10,5 % (1,8 млн родин). Дещо менше сімей, що проживають у трикімнатній, а потребують чотирикімнатної квартири – 4,6 % (табл. 11).

Для оцінки вартості задоволення потреби в мінімальній кількості кімнат було взято ціну оренди житла в обласних центрах України і екстрапольовано на регіон. Вартість оренди житла в малих містах і, тим більше, у селах, невелика, але дані про це відсутні. У більшості населених пунктів ринку орендного житла немає взагалі, тому за основу було взято вартість в обласних центрах. Відповідно до виконаних розрахунків, для того, щоб вирішити питання щодо забезпечення населення мінімальною необхідною кількістю кімнат за європейськими нормами мінус одна кімната, необхідно 255,7 млрд грн на рік. При цьому слід зазначити, що найбільше потребують сім'ї з одною дитиною – 126,6 млрд грн. А для забезпечення багатодітних родин потрібно всього 5,4 млрд грн (табл. 12).

Найбільше коштів для задоволення потреби в мінімальній кількості кімнат за *EU-SILC-1* треба жителям великих міст – 138,8 млрд грн. Домогосподарствам у сільській місцевості і малих містах потрібно 61,4 і 55,4 млрд грн відповідно, проте насправді ці суми менші, адже для них за основу взято ціни оренди житла в обласних центрах (дані з порталу нерухомості <http://domik.ua>) (табл. 13).

Таблиця 11. Потреби домогосподарств у збільшенні кількості кімнат

Забезпечення домогосподарства кімнатами	Кількість домогосподарств	Частка домогосподарств, %
Не потребує збільшення кількості кімнат	11372966	67,1
Живе в однокімнатній квартирі, потребує двокімнатної	602358	3,6
Живе в однокімнатній квартирі, потребує трикімнатної	613924	3,6
Живе в однокімнатній квартирі, потребує чотирікімнатної	72539	0,4
Живе в однокімнатній квартирі, потребує п'ятикімнатної або більше	16409	0,1
Живе в двокімнатній квартирі, потребує трикімнатної	1784468	10,5
Живе в двокімнатній квартирі, потребує чотирікімнатної	650497	3,8
Живе в двокімнатній квартирі, потребує п'ятикімнатної або більше	186756	1,1
Живе в трикімнатній квартирі, потребує чотирікімнатної	780444	4,6
Живе в трикімнатній квартирі, потребує п'ятикімнатної або більше	485553	2,9
Сім'я живе в чотирікімнатній квартирі, а потребує п'ятикімнатної або більше	364573	2,1
Живе в п'ятикімнатній або більше квартирі, а потребує ще більше	28322	0,2
Потребує збільшення кількості кімнат	5585843	32,9
Загалом	16958809	100

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Таблиця 12. Вартість задоволення потреби в мінімальній кількості кімнат EU-SILC мінус 1 за типами сімей, млрд грн

Тип домогосподарства	Кошти, потрібні для забезпечення норми EU-SILC мінус 1
З дітьми, з них:	186,5
З однією дитиною	126,6
З двома дітьми	54,5
З трьома та більше дітьми	5,4
Без дітей	69,2
Україна	255,7

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Таблиця 13. Вартість задоволення потреби в мінімальній кількості кімнат EU-SILC мінус 1 типами поселень, млрд грн

Тип поселення	Кошти, потрібні для забезпечення норми EU-SILC мінус 1
Велике місто	138,8
Мале місто	55,4
Сільська місцевість	61,4
Україна	255,7

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Таблиця 14. Вартість задоволення потреби в мінімальній кількості кімнат EU-SILC мінус 1 за регіонами, млрд грн

Регіон	Кошти, потрібні для забезпечення норми EU-SILC мінус 1
Вінницька	7,2
Волинська	4,6
Дніпропетровська	20,2
Житомирська	5,3
Закарпатська	6,2
Запорізька	5,2
Івано-Франківська	7,6
Київська (без м. Київ)	22,2
Кіровоградська	3,7
Львівська	25,1
Миколаївська	5,0
Одеська	22,4
Полтавська	6,6
Рівненська	5,4
Сумська	4,1
Тернопільська	5,9
Харківська	18,8
Херсонська	3,6
Хмельницька	5,2
Черкаська	4,7
Чернівецька	4,6
Чернігівська	4,3
м. Київ	58,1
Україна	255,7

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Найбільше ресурсів для збільшення кількості кімнат потребують регіони з великими містами (Київська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська, Львівська). Відповідно і житло в центрах даних регіонів найдорожче. Мешканці депресивних регіонів із високою часткою сільського населення, яке загалом має вищий середній вік (Чернігівська, Сумська, Херсонська області) мають найменші потреби в збільшенні житлової площі (табл. 14).

Важливо, що більшість домогосподарств, які складаються з осіб пенсійного віку, мешкають у житлі, кількість кімнат якого є вищою за мінімально необхідну норму. У сільській місцевості таких родин понад 80 %, хоча навіть у великих містах їх також більше половини. Це свідчить, що в Україні не є характерним проживання кількох поколінь в одному житлі, проте родинам, що складаються з осіб пенсійного віку, доводиться утримувати житло, розміри якого перевищують їхні потреби, що призводить до надмірних, а часто й непосильних витрат на комунальні послуги (табл. 15).

На нашу думку, найпершою базовою зручністю житла є забезпечення водою. Найпростішим шляхом підведення води в будинок за відсутності водогону є буріння свердловини. Враховуючи нерівномірність цін на буріння свердловин на воду в регіонах (глибина залягання ґрунтових вод, особливості геологічної будови, рівень економічного розвитку регіону), за однакової ціни електронасоса вартість забезпечення водою всіх домогосподарств, в яких відсутній водогін, складає 40,3 млрд грн. Переважно ця проблема стосується сільської місцевості (31 млрд грн необхідно для підведення води в будинки усім жителям сіл, що нині мають таку потребу). Сім'ям із дітьми необхідно 12,7 млрд грн, а сім'ям із пенсіонерів – 14,6 млрд грн (табл. 16).

Залежно від кількості позбавлених водогону домогосподарств і вартості буріння свердловини для води, ціна забезпечення відповідною зручністю є різною у різних регіонах України. Найбільше коштів (понад 3 млрд грн) потребують Вінницька та Хмельницька області (табл. 17).

В Україні понад половина родин позбавлені мінімально необхідних житлових умов, при цьому найгіршою є ситуація із забезпечення кімнатами відповідно до визначеного мінімально допустимого нормативу *EU-SILC* мінус 1. Забезпеченість водою більше становить проблему сільських населених пунктів. За забезпеченістю населення кімнатами чи площею кращі умови мають родини, які складаються

Таблиця 15. Домогосподарства, що складаються з осіб пенсійного віку і осіб віком понад 75, які живуть у житлі з кількістю кімнат більше за мінімальну

Тип поселення	Тип домогосподарства	Частка домогосподарств, %
Велике місто	Без дітей, всі непрацездатного віку (пенсіонери)	59,1
	Тільки особи віком 75 років і старше	63,3
Мале місто	Без дітей, всі непрацездатного віку (пенсіонери)	73,6
	Тільки особи віком 75 років та старше	80,4
Сільська місцевість	Без дітей, всі непрацездатного віку (пенсіонери)	80,9
	Тільки особи віком 75 років та старше	86,2

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

Таблиця 16. Вартість буріння власної свердловини для домогосподарств, які не мають водогону, за типами населених пунктів, млрд грн

Тип населеного пункту	Вартість проведення води
Велике місто	2,0
Мале місто	7,4
Сільська місцевість	31,0
Україна	40,3

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств, а також даними з сайтів оголошень про буріння свердловин.

Таблиця 17. Вартість буріння власної свердловини на воду для домогосподарств, які не мають водогону, за регіонами, млрд грн

Регіон	Вартість проведення води
Вінницька	3,5
Волинська	0,4
Дніпропетровська	1,8
Донецька	2,1
Житомирська	2,8
Закарпатська	0,6
Запорізька	1,7
Івано-Франківська	2,7
Київська (без м. Київ)	1,5
Кіровоградська	1,8
Луганська	1,5
Львівська	1,6
Миколаївська	0,9
Одеська	2,0
Полтавська	1,6
Рівненська	1,1
Сумська	1,1
Тернопільська	1,8
Харківська	1,2
Херсонська	1,1
Хмельницька	3,0
Черкаська	2,4
Чернівецька	1,4
Чернігівська	0,8
м. Київ	0,0
Україна	40,3

Джерело: розраховано за даними Опитування умов життя домогосподарств.

з осіб пенсійного віку, і у містах, і у селах. Нормальні житлові умови має тільки п'ята частина населення. В містах ситуація краща за середній український рівень, проте відсутність у родин потрібної кількості кімнат за нормами *EU-SILC* одразу погіршує значення показника. Найгіршою є ситуація у багатодітних сімей. Щоб вирішити питання забезпечення населення мінімальною кількістю кімнат за нормою *EU-SILC* мінус 1, необхідно 255,7 млрд грн на рік. Для забезпечення водою всіх домогосподарств, в яких відсутній водогін, потрібно 40,3 млрд грн.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В Україні понад половина домогосподарств позбавлені мінімально необхідних житлових умов, при цьому найгіршою є ситуація із забезпеченням кімнатами відповідно до визначеного мінімально допустимого нормативу *EU-SILC* мінус 1, тобто на одну кімнату менше за європейську норму. Оскільки саме забезпеченість кімнатами є найкращим показником відсутності мінімально необхідних житлових умов, то в найгіршій ситуації перебувають багатодітні родини. Наявність навіть однієї дитини погіршує рівень на 16,6 % порівняно з середньоукраїнським.

Забезпеченість водою частіше є проблемою сільських населених пунктів. За рівнем забезпечення населення кількістю і площею кімнат, у кращих умовах опиняються родини з осіб пенсійного віку незалежно від типу поселення.

Нормальні житлові умови має тільки п'ята частина населення. В містах ситуація краща за середньоукраїнський рівень, але відсутність у родин потрібної кількості кімнат за нормами *EU-SILC* одразу погіршує значення показника. Найгірша ситуація у багатодітних сімей. Для забезпечення населення мінімальною кількістю кімнат із розрахунку на одну кімнату менше за європейську норму, необхідно 255,7 млрд грн на рік, а для забезпечення водою всіх домогосподарств, де відсутній водогін, потрібно 40,3 млрд грн.

Викладені результати дослідження можуть бути використані у процесі розробки нових законів про оренду житла (враховуючи величезні потреби населення), для планування будівництва загалом у країні, а також в її регіонах, для укладання й запровадження нових програм забезпечення житлом сімей, які з різних причин не можуть зробити це за власний рахунок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новіков В.М. Удосконалення фінансування житлового будівництва // Демографія та соціальна економіка. — 2018. — № 3. — С. 86–99. — <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.086>
2. Тищенко О.П. Європейський підхід до розвитку житлового господарства: орієнтири для України // Актуальні проблеми економіки. — 2015. — 3 (165). — С. 301–309.
3. Манцевич Ю.М. Соціально-економічні проблеми розвитку житлового господарства України і стратегія його удосконалення: — Київ: Профі, 2007. — 388 с.
4. Шишкін В.С. Статистична оцінка нерівності житлових умов домогосподарств // Прикладна статистика: проблеми теорії та практики. — 2012. — Вып. 11. — С. 245–253.
5. Conley D. A room with a view or a room of one's own? Housing and social stratification // Sociological forum. — 2001. — Vol. 16., 2. — P. 263–280.
6. Dwyer R.E. Expanding homes and increasing inequalities: U.S. housing development and the residential segregation of the affluent // Social problem. — 2007. — Vol. 54, № 1. — P. 23–46.
7. Breyse P., Farr N., Galke W., Lanphear B., Morley R., Bergofsky L. The relationship between housing and health: children at risk // Environmental health perspectives. 2004. — Vol. 112, № 15. — 2004. — P. 1583–1588.
8. Полякова С.В., Когатко Ю.Л. Житлові умови в ієрархії потреб населення // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2017. — № 20. — С. 742–746.

9. Кравчуновська Т.С., Броневицький С.П., Михайлова І.О., Мартенс О.О. Проблеми і перспективи будівництва доступного житла в Україні // *Строительство, материаловедение, машиностроение*. – Днепропетровск: ПГАСА, 2013. – Вып. 69. – С. 242–246.
10. Overcrowding rate by age, sex, and poverty status – total population – EU-SILC survey / EUROSTAT [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvho05a (дата звернення: 20.05.2019).
11. Когатько Ю.Л., Полякова С.В. Детермінанти зміни житлових умов // *Інфраструктура ринку*. – 2017. – №12. – С. 129–134.
12. Куліш І.М. Особливості вирішення житлового питання в Україні // *Регіональна економіка*. – 2013. – № 1. – С. 138–145.
13. Новобудови Києва безперспективні і свідчать про бідність українців // *ETCETERA.MEDIA* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.etcetera.media/novobudovi-kiyeva-bezperspektivni-i-svidchat-pro-bidnist-ukrayintsiv.html> (дата звернення: 20.05.2019).

REFERENCES

1. Novikov, V.M. (2018). Udoskonalennia finansuvannia zhytloвого budivnytstva [Improving housing finance]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika – Demography and social economy*, 3, 86–99. – <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.086> [in Ukrainian].
2. Tyshchenko, O.P. (2015). Yevropeyskyi pidkhid do rozvytku zhytloвого hospodarstva: oriientyry dlia Ukrainy [European approach to housing development: benchmarks for Ukraine]. *Aktualni problemy ekonomiky – Current problems of the economy*, 3(165), 301–309 [in Ukrainian].
3. Mantsevykh, Yu.M. (2007). *Sotsialno-ekonomichni problemy rozvytku zhytloвого hospodarstva Ukrainy i stratehiia yoho udoskonalennia* [Socio-economic problems of housing development in Ukraine and strategy for its improvement]. Kyiv: Profi [in Ukrainian].
4. Shyshkin, V.S. (2012). Statystychna otsinka nerivnosti zhytlovykh umov domohospodarstv Ukrainy [Statistical estimation of inequality of housing conditions of households]. *Prykladna statystyka: problemy teorii ta praktyky – Applied statistics: problems of theory and practice*, 11, 245–253 [in Ukrainian].
5. Conley, D. (2001). A room with a view or a room of one's own? Housing and social stratification. *Sociological forum*, Vol. 16, 2, 263–280.
6. Dwyer, R.E. (2007). Expanding homes and increasing inequalities: U.S. housing development and the residential segregation of the affluent. *Social problem*, Vol. 54, 1, 23–46.
7. Breyse, P., Farr, N., Galke, W., Lanphear, B., Morley, R. & Bergofsky L. (2004). The relationship between housing and health: children at risk. *Environmental health perspectives*, Vol. 112, 15, 1583–1588.
8. Poliakova, S.V. & Kogatchko, Yu.L. (2017). Zhytlovi umovy v iierarkhii potreb naseleennia [Housing conditions in the hierarchy of the needs of the population]. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky – Global and national problems of the economy*, 20, 742–746 [in Ukrainian].
9. Kravchunovska, T.S., Bronevyskyi, S.P., Mykhailova, I.O. & Martens O.O. (2013). Problemy i perspektyvy budivnytstva dostupnogo zhytla v Ukraini [Problems and prospects of construction of affordable housing in Ukraine]. *Stroitelstvo, materialovedenie, mashynostroenie – Construction, materials science, engineering*, 69, 242–246 [in Ukrainian].
10. Overcrowding rate by age, sex, and poverty status – total population – EU-SILC survey (n.d.). EUROSTAT. Retrieved from: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvho05a
11. Kohatko, Yu.L. & Poliakova, S.V. (2017) Determinanty zminy zhytlovykh umov [Determinants of changing living conditions]. *Infrastruktura rynku – Market infrastructure*, 12, 129–134 [in Ukrainian].
12. Kulish, I.M. (2013) Osoblyvosti vyrishennia zhytloвого pytannia v Ukraini [Features of solving the housing problem in Ukraine]. *Rehionalna ekonomika – Regional economy*, 1, 138–145 [in Ukrainian].
13. Novobudovy Kyieva bezperspektyvni i svidchat' pro bidnist' ukrayintsiv [Kiev's new buildings are futile and testify to the poverty of Ukrainians] (2018). *ETCETERA.MEDIA*. Retrieved from <https://uk.etcetera.media/novobudovi-kiyeva-bezperspektivni-i-svidchat-pro-bidnist-ukrayintsiv.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 27.06.2019.

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04.103>

УДК 316.334.55 : 316.42 (477)

JEL CLASSIFICATION: J11, J19

Л.В. ГОЛОВКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

ORCID 0000-0002-3372-764X

МОДЕРНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ЖИТЛОВОГО ФОНДУ В УКРАЇНІ

Метою статті є визначення сучасних тенденцій і нових підходів до покращення якості комунальних благ житла сільських поселень і використання полишеного мешканцями житлового фонду залежно від його стану та потреб населення. Визначено характерні особливості та сучасний стан сільського житлового фонду України. Означена асиметричність якості житлового фонду у міській та сільській місцевості. Обґрунтовано, що рівень забезпеченості житлом у сільській місцевості вищий ніж у міській, значну частину фонду складають будинки старої забудови, які потребують реконструкції та модернізації. Виявлено взаємозв'язок демографічного чинника та структурних змін сільського житлового фонду, значну роль в якому відіграють негативні процеси природного та механічного приросту населення. Це призводить до зростання кількості полишених мешканцями будинків, створюючи при цьому проблему збереження житлового фонду і потребу пошуку нових підходів до її вирішення з урахуванням суспільних трансформацій. Проаналізовано індикатори облаштування житлового фонду у сільській місцевості. Побудовано інтегральний індекс модернізації сільського житлового фонду, що вказує на збереження територіальних диспропорцій упродовж 2013–2017 рр. Оцінено кількісні та якісні показники житлових умов сільського населення, що визначають ступінь задоволення його соціальних потреб. Виявлено позитивні тенденції модернізації сільського житлового фонду в деяких регіонах України. Визначено пріоритетні напрями створення комфортного житлового середовища у сільських поселеннях залежно від стану житлового фонду та потреб населення. Основну увагу спрямовано на реконструкцію полишеного мешканцями житлового фонду з використанням екологічних технологій, адаптації нових стилів інтер'єру. Запропоновано нові підходи до використання полишеного мешканцями сільського житлового фонду у контексті викликів суспільства: приміщення нині закритих профтехучилищ для створення реабілітаційних, соціальних і молодіжних центрів; житлові полишені мешканцями будинки — для створення мережі соціального лофт-житла для малозабезпечених сімей, переселенців, потерпілих унаслідок техногенних чи природних ситуацій, тимчасового соціального житла для молодих спеціалістів; орендування садиб для застосування у сфері туризму, зокрема у розвитку туристичних кластерів, що є актуальним у формуванні тенденцій до зростання сільського туризму та урізноманітнення його видів.

Ключові слова: сільський житловий фонд, сільське населення, сільська місцевість, сільські поселення, індикатори, модернізація, напрями.

L.V. Holovko

PhD (Economics), Senior Research
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: holovko_lilia@ukr.net
ORCID 0000-0002-3372-764X

MODERNIZATION OF RURAL HOUSING STOCK IN UKRAINE

The purpose of the article is to determine the current trends and new approaches to improving the quality of communal amenities of housing in rural settlements and the use of vacant housing stock, depending on its state and needs of the population. The characteristic features and the current state of the rural housing stock of Ukraine are determined. Asymmetric of the housing stock quality in urban and rural areas is indicated. The level of housing provision in rural areas is in general, higher than in urban areas, but a significant part of these funds made up of old buildings that require renovation and modernization. The interrelation between the demographic factor and structural changes in rural housing stock is revealed. A significant role in the negative processes of natural and mechanical growth of the population, which leads to an increase in the number of vacant houses, while creating the problem of maintaining the housing stock and the need to find new approaches to its solution, taking into account social transformations. The indicators of housing stock arrangement in rural areas are analyzed. The integral index of the modernization of rural housing stock indicating the preservation of territorial disparities during 2013–2017 is determined. The estimation of quantitative and qualitative indices of housing conditions of the rural population determining the degree of satisfaction of its social needs is given. Positive tendencies of rural housing stock modernization in some regions of Ukraine are revealed. The priority directions of creating a comfortable housing environment in rural settlements depending on the state of the housing stock and the needs of the population are determined. In particular, the main focus is on the reconstruction of a vacant housing stock with the use of environmental technologies, the adaptation of new interior styles. New approaches to the use of vacant rural housing stock in the context of the challenges of society are proposed: the premises of former vocational schools for the creation of rehabilitation, social and youth centers; vacant residential buildings – to create a network of social loft housing for low-income families, migrants, victims of technogenic or natural situations, as temporary social housing for young professionals; Renting farmsteads as a means of accommodation in the field tourism, in particular in the development of tourist clusters, which is relevant in shaping the trends for the growth of rural tourism and its types.

Keywords: rural housing stock, rural population, countryside, rural settlements, indicators, modernization, directions.

Л.В. Головки

канд. экон. наук, старш. науч. сотр., старш. науч. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: holovko_lilia@ukr.net
ORCID 0000-0002-3372-764X

МОДЕРНИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ЖИЛИЩНОГО ФОНДА В УКРАИНЕ

Цель статьи — определение современных тенденций и новых подходов к улучшению качества коммунальных благ жилья сельских поселений и использования жилищного фонда, оставленного жильцами, в зависимости от его состояния и потребностей населения. Определены характерные особенности и современное состояние сельского жилищного фонда Украины. Показана асимметричность качества жилищного фонда в городской и сельской местности. Обосновано, что уровень обеспеченности жильем в сельской местности выше, чем в городской, значительную часть фонда составляют дома старой застройки, нуждающиеся в реконструкции и модернизации. Определена взаимосвязь демографического фактора и структурных изменений сельского жилищного фонда, значительную роль в котором играют негативные процессы естественного и механического прироста населения. Это приводит к росту количества домов, оставленных жильцами, создает проблему сохранения жилищного фонда и необходи-

мость поиска новых подходов к ее решению с учетом общественных трансформаций. Проанализированы индикаторы обустройства жилищного фонда в сельской местности. Построен интегральный индекс модернизации сельского жилищного фонда, который указывает на сохранение территориальных диспропорций в 2013–2017 гг. Оценены количественные и качественные показатели жилищных условий сельского населения, определяющие степень удовлетворения его социальных потребностей. Выявлены положительные тенденции модернизации сельского жилищного фонда в некоторых регионах Украины. Определены приоритетные направления создания комфортной жилой среды в сельских поселениях в зависимости от состояния жилищного фонда и потребностей населения. Основное внимание направлено на реконструкцию оставленного жильцами жилищного фонда с использованием экологических технологий, адаптации новых стилей интерьера. Предложены новые подходы к использованию оставленного жильцами сельского жилищного фонда в контексте вызовов общества: помещения закрытых профтехучилищ для создания реабилитационных, социальных и молодежных центров; пустующие жилые дома — для создания сети социального лофт-жилья для малоимущих семей, переселенцев, пострадавших в результате техногенных или природных ситуаций, временного социального жилья для молодых специалистов; аренды усадеб для целей туризма, в частности в развитии туристических кластеров, что актуально для формирования тенденций роста сельского туризма и различных его видов.

Ключевые слова: сельский жилой фонд, сельское население, сельская местность, сельские поселения, индикаторы, модернизация, направления.

Постановка проблеми. Взаємозалежність матеріальної забезпеченості селян, рівня їхньої зайнятості, місця знаходження поселень та їх соціально-економічного розвитку обумовлює особливості формування сучасного сільського житлового фонду, формує оцінку кількісних та якісних показників житлових умов сільського населення, зокрема комфортність житла, облаштування його комунальними зручностями.

Трансформаційні зміни покращення якісних індикаторів умов проживання сільського населення відбулись упродовж 2000–2017 рр. Однак, загалом сільській житловий фонд України є застарілим і потребує оновлення. Зростанню привабливості сільських територій сприяє модернізація наявного житла та побудова нового. Тому необхідно створити систему нових підходів у будівництві та реконструкції житла відповідно до потреб і можливостей населення, використання значної частки садиб, полишених мешканцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різнобічність проблематики соціального розвитку сільських поселень привертає увагу багатьох вітчизняних науковців. Аспекти соціально-демографічного розвитку сільських поселень на національному та муніципальному рівні висвітлені у працях Е.М. Лібанової (Е.М. Libanova), О.В. Макарової (О.В. Makarova), Т.А. Заяць (Т.А. Zajats), В.М. Новікова (V.M. Novikov), О.Ф. Новікової (O.F. Noikova), В.Л. Жаховської (V.L. Zhakhovska) О.І. Дяконенко (O.I. Diakonenko) та ін. [1–3]. Компаративний аналіз кількісних та якісних показників розвитку житлового господарства та житлових умов населення в європейських країнах і в Україні здійснив О.П. Тищенко (O.P. Tyshchenko) [4]. Актуальні проблеми та економічну ефективність реконструкції житла в Україні та шляхи їх вирішення досліджував Г.І. Оніщук (G.I. Onishchuk) [5]. Комплексний аналіз кількісних та якісних складових умов проживання, зокрема у розрізі місцевості проживання населення здійснено В.В. Черніченком (V.V. Chernychenko) [6]. Комплексну оцінку бідності населення за житловими умовами викладено у працях В.С. Шишкіна (V.S. Shishkin) [7]. Попри значну дослідженість різних аспектів використання сільського житлового фонду, зміни демографічного складу сільського населення та поява нових викликів обумовлюють необхідність відповідних досліджень і тема залишається актуальною, а питання модернізації та пріоритетні напрями використання сільського житлового фонду, полишеного мешканцями, є нагальними для розвитку сільських поселень і збереження системи сільського розселення України.

Новизна. Досліджено сучасний стан сільського житлового фонду та визначено індикатори його облаштування. Обґрунтовано зміни рейтингів регіонів за інтегральним індексом модернізації сільського житлового фонду.

Мета статті — визначення сучасних тенденцій і нових підходів до покращення якості комунальних благ житла сільських поселень та використання житлового фонду полишеного мешканцями, залежно від його стану та потреб населення.

Методи дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні таких методів: статистичний — для формування динамічного ряду відповідних показників, індексний — для визначення рейтингу регіонів у контексті модернізації сільського житлового фонду; порівняльний, абстрактно-логічний — для визначення змін тенденцій у сільському житловому фонді упродовж досліджуваного періоду, для вивчення досвіду європейських країн у контексті визначення пріоритетних напрямів використання полишеного мешканцями житлового фонду.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення житлом є першочерговою потребою життєвих благ, отримання яких є різним і залежить від місця проживання. Кількісні та якісні показники житлових умов визначають ступінь задоволення соціальних потреб і вирішення житлових проблем. Станом на 2018 р. 39,1 % загальної площі житлового фонду України розташовано у сільській місцевості.

Упродовж 2000–2017 рр. у динаміці формування житлового фонду України визначились характерні особливості. За збереження тенденцій зростання обсягу сільського житлового фонду на 3,2 % на відміну від міського, спостерігається уповільнення темпів нарощування житлового фонду у країні (табл. 1). Однією з причин незначного приросту житлової площі у сільській місцевості є скорочення чисельності населення внаслідок зменшення його природного та механічного відтворення.

За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, виконаного Держстатом України, рівень забезпеченості житлом в розрахунку на одну особу станом на 2018 р. у сільській місцевості вищий на 18 %, ніж у містах: у середньому на одного жителя 26,8 м² і 22,7 м² відповідно. Частка домогосподарств, житлова площа яких була нижчою за санітарну норму (13,65 м² на одну особу), складала 30,3 % у сільській місцевості проти 42,9 % у містах. У перенаселеному житлі мешкає майже

Таблиця 1. Сільський та міський житловий фонд України 2000–2017 рр.

Житловий фонд	2000	2003	2004	2005	2010	2014	2017	2017 до 2000, %
Загалом	1015,0	1035,7	1040,0	1046,4	1079,5	966,1	984,8	97,0
у середньому на одного жителя, м ²	20,7	21,6	21,8	22,0	23,3	22,6	23,3	112,6
Міський	643,2	661,7	664,5	669,9	701,6	586,1	599,4	93,4
у середньому на одного жителя, м ²	19,3	20,4	20,5	20,8	21,0	21,2	21,8	113,0
Сільський	371,8	374,0	375,5	376,5	377,9	378,0	385,4	103,2
у середньому на одного жителя, м ²	23,5	24,0	24,4	24,6	25,0	25,4	25,6	108,9

Джерело: [8, с. 29, 108].

на 10 % менше сільського населення, ніж міського. Відповідно вищим є показник забезпеченості сільського населення окремими кімнатами в розрахунку на одну особу. Близько половини домогосподарств (42,7 %) мають житло з трьома кімнатами [9, с. 27]. Упродовж 2013–2017 рр. частка надходжень загальної площі житлових приміщень у житловий фонд у деяких регіонах зросла і становила, %: у Сумській області – 21,6, Дніпропетровській – 14,9, Миколаївській – 11,7 та Чернігівській – 11,2. Незважаючи на вказані вище позитивні показники, питання щодо ступеня завантаженості житлового фонду у сільській місцевості залишаються актуальними. Це передовсім стосується зниження якості житла, оскільки сформований нерівномірний розподіл сільського житлового фонду за періодами забудови.

Понад половину (50,6 %) сільського житлового фонду побудовано упродовж 1944–1970 рр. Незначну частку житла (5,3 %) збудовано у 1990-х роках і менше 3 % сільського житлового фонду – в 2000-х. Причинами гальмування темпів житлового будівництва у сільській місцевості протягом тривалого часу були суспільно-політичні та економічні трансформації: вкрай неефективна державна соціальна політика, що зумовила міграційний відтік сільського населення та від’ємні темпи його природного приросту.

У зв’язку з тим, що половина житлового фонду має застарілу структуру, посилення незбалансованості процесів економічного і соціального потенціалу населення (обмеженість фінансової спроможності селян, збільшення категорії осіб старше від працездатного віку) призвело до зменшення можливостей селян щодо покращення житлових умов, зростання рівня зношеності будинків. У більшості регіонів кількість ветхих і аварійних житлових будинків залишилась на рівні 2014 р., а у деяких сформувалась тенденція до зростання відповідних показників (табл. 2). Станом на 2018 р. майже 26 % домогосподарств мають житло, яке побудовано у 1940–1950-х 47,2 % – 1960–1970-х роках, 24,8 % – після 1980-х років [9, с. 31].

Наявність будівель старої забудови, погіршення житлових умов у них призводить до неповного використання та спустошення житлового фонду. Упродовж 1996–2014 рр. зросла на 2,2 % питома вага будинків, які використовують сезонно (2014 р. – 5,7 % від загальної кількості житлових будинків), при цьому на 8,1 % стало більше, будинків полишених мешканцями (2014 р. – 10,2 %).

Уповільнення темпів використання сільського житлового фонду призводить до пришвидшення процесів руйнування будівель, зростання обсягу коштів для їх реставрації за потреби, пошуку населенням привабливішого житла у інших поселеннях, а це і є однією з причин вимирання сіл.

Вагомими критеріями оцінки сільського житлового фонду є комфортність житла, яка характеризується оптимальною системою показників (рис. 1). Але формування сучасного ринку житла і невисокий рівень матеріального забезпечення домогосподарств обмежують можливості покращення житлових умов та зумовлюють асиметрію якості житлового фонду у міській та сільській місцевості.

За останні роки незначна позитивна динаміка обладнання сучасного житлового фонду комунальними зручностями відбувалась за рахунок збільшення частки житла, обладнаного природним газом, водогоном, гарячим водопостачанням, каналізацією.

Упродовж 2001–2017 рр. спостерігалася тенденція до поступового покращення якісних індикаторів умов проживання сільського населення. Проте ступінь забезпеченості більшістю видів благоустрою сільського житлового фонду відстає від

Таблиця 2. Якість житлового фонду у сільській місцевості, 2014 та 2018 рр.

Регіон	Всього житлових будинків, одиниць		Побудовані у 1944–1970 рр., % до загальної кількості будинків*	Ветхі						Аварійні			
				2014			2018			2014		2018	
	2014 *	2018		одиниць	%	одиниць	одиниць	%	%	одиниць	%	одиниць	%
Україна	5904012	5819899	50,6	32558	0,6	35 629	11974	0,6	0,6	11974	0,2	15 226	0,3
Вінницька	432685	430401	53	3737	0,9	4 038	1354	0,9	0,9	1354	0,3	1 402	0,3
Волинська	178463	182028	51,8	681	0,4	671	169	0,4	0,4	169	0,1	169	0,1
Дніпропетровська	248900	248714	51,5	651	0,3	789	531	0,3	0,3	531	0,2	734	0,3
Донецька	189958	130202	53	3082	1,6	2 249	2048	1,7	1,7	2048	1,1	1 359	1,0
Житомирська	268697	267119	53,8	1813	0,7	2 327	430	0,9	0,9	430	0,2	708	0,3
Закарпатська	235722	238177	35,6	312	0,1	310	92	0,1	0,1	92	0,0	87	0,0
Запорізька	183076	182354	48,8	200	0,1	228	265	0,1	0,1	265	0,1	334	0,2
Івано-Франківська	274240	281057	41,8	891	0,3	898	373	0,3	0,3	373	0,1	392	0,1
Київська	381565	394097	48,5	2608	0,7	2 654	561	0,7	0,7	561	0,1	755	0,2
Кіровоградська	185508	183645	52,6	3	0,0	3	1	0,0	0,0	1	0,0	-	-
Луганська	138732	94663	55	318	0,2	215	116	0,2	0,2	116	0,1	116	0,1
Львівська	347099	351998	44,6	643	0,2	801	361	0,2	0,2	361	0,1	459	0,1
Миколаївська	149034	148582	54,5	476	0,3	408	218	0,3	0,3	218	0,1	167	0,1
Одеська	313463	313600	43,3	2823	0,9	3 872	684	1,2	1,2	684	0,2	1 702	0,5
Полтавська	291316	290188	53,2	1711	0,6	2 533	689	0,9	0,9	689	0,2	1 323	0,5
Рівненська	206192	209785	45,8	1769	0,9	1 522	286	0,7	0,7	286	0,1	382	0,2
Сумська	193566	193015	55,5	2610	1,3	3 112	498	1,6	1,6	498	0,3	884	0,5

Продовження Таблиці 2

Регіон	Всього житлових будинків, одиниць		Побудовані у 1944—1970 рр., % до загальної кількості будинків*	Ветхі						Аварійні					
				2014			2018			2014			2018		
	2014 *	2018		одиниць	%	одиниць	одиниць	%	%	одиниць	%	одиниць	одиниць	%	%
Тернопільська	229119	230465	49,8	798	0,3	857	0,4	0,4		646	0,3	756	0,3	0,3	
Харківська	237220	236108	55,3	1403	0,6	1 588	0,7	0,7		516	0,2	716	0,3	0,3	
Херсонська	151831	147479	44,9	681	0,4	869	0,6	0,6		327	0,2	446	0,3	0,3	
Хмельницька	294121	293619	56	1432	0,5	1 504	0,5	0,5		295	0,1	474	0,2	0,2	
Черкаська	307277	307330	57,1	2831	0,9	3 086	1,0	1,0		911	0,3	1 122	0,4	0,4	
Чернівецька	199040	200877	38,6	70	0,0	51	0,0	0,0		399	0,2	384	0,2	0,2	
Чернігівська	267188	264396	63,2	1315	0,5	1 044	0,4	0,4		204	0,1	355	0,1	0,1	

Примітка: * станом на 1 січня 2014 року.

Джерело: [10, с. 5, 91, 94; 9, с.85, 91; 11, с. 79].

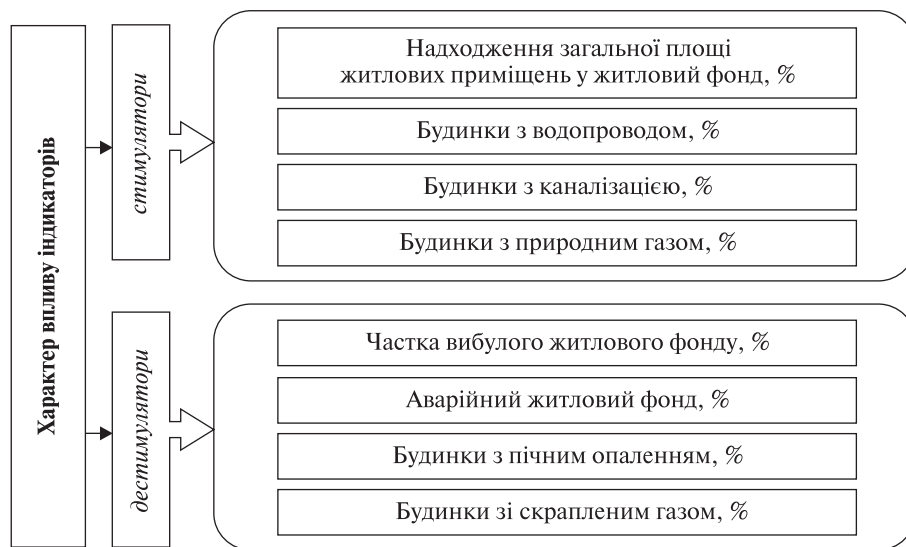

Рис. 1. Індикатори облаштування житлового фонду у сільській місцевості

Джерело: складено автором.

аналогічних міських показників у середньому більше як удвічі. Причиною цього є принцип надання комунальних послуг сільському населенню сільськими підприємствами та сільрадами, яким хронічно бракує обігових коштів для поліпшення комфортності житла мешканців сіл, або ці послуги є надто дорогими для селян.

Станом на 2018 р. у сільській місцевості України водопроводом обладнано 31,5 % житла, гарячим водопостачанням – 19,1 %, каналізацією – 27,7 %, природним газом – 53,8 % [9, с. 43].

Значна частина сільського житлового фонду не має елементарних складових комфортності. Про це свідчить показник частки населення, сільських домогосподарств, позбавлених житла у нормальному стані – 12,2 %, без водогону у житлі – 35,1 %, без ванної або душової кімнати всередині житла – 37,7 %, без туалету зі зливом усередині житла – 45,7 % [12, с. 22].

Нині нагальною є потреба пошуку нових підходів до покращення якості комунальних благ житла у сільських поселеннях залежно від стану житлового фонду та потреб населення. Модернізація сільського житлового фонду є одним із пріоритетів збереження сільських поселень, сталого розвитку сільських територій. Вагома роль у цьому контексті належить фінансовій підтримці з боку держави з урахуванням регіональної оцінки.

Тому автором системно проаналізовано названі показники за 2013–2017 рр. На основі методу попарних порівнянь із застосуванням вагових коефіцієнтів показників здійснено ранжування регіонів за індексом модернізації сільського житлового фонду. Завдяки аналізу первинних показників та характеру їхнього впливу визначено чинники, які зумовили зміни у житловому фонді.

Якщо шкалу значень інтегрального індексу модернізації сільського житлового фонду поділити на п'ять груп, від мінімального значення, встановленого у досліджуваному періоді (<0,325), до максимального (0,901), то регіони України розподіляться

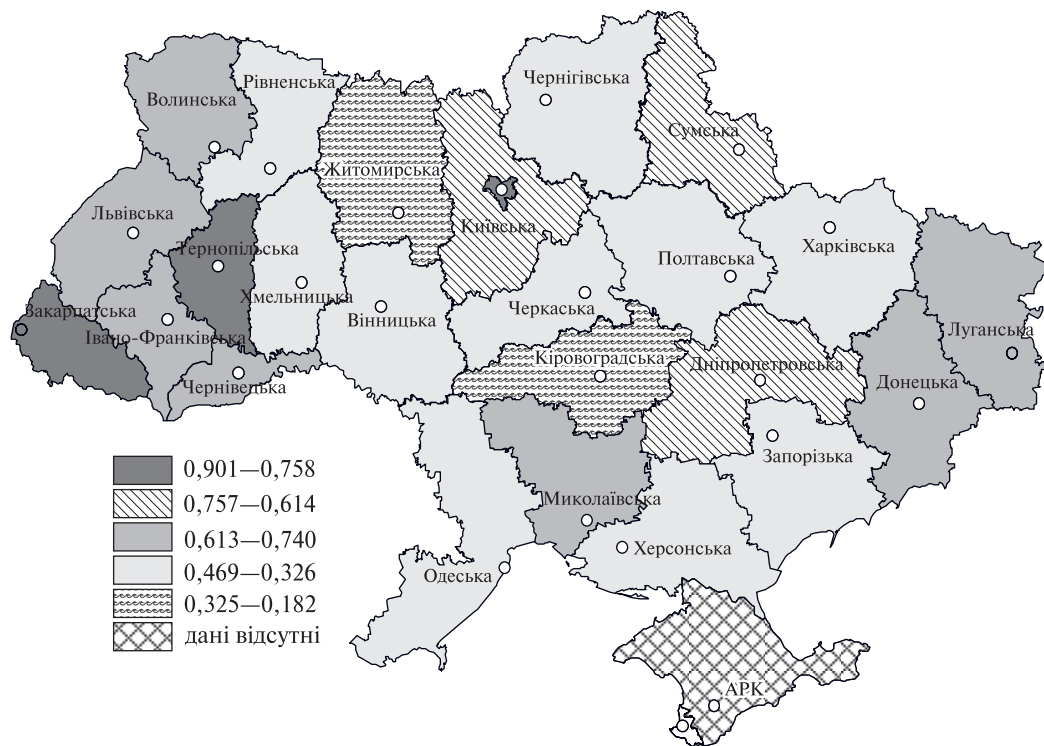

Рис. 2. Індекс модернізації сільського житлового фонду у регіонах України, 2017 р.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

таким чином: у 2013 р. аутсайдерами були шість регіонів; провідну позицію посів один регіон; у 2017 р. у групу лідерів увійшли два регіони, при чому один із них зберігав провідні позиції упродовж усього досліджуваного періоду; до групи аутсайдерів увійшло три області. Більшість регіонів України мають середній рівень модернізації житлового фонду (рис. 2).

Важливою особливістю облаштування житлового фонду є збереження територіальних диспропорцій. Абсолютними лідерами за рівнем модернізації житлового фонду у сільській місцевості є Закарпатська та Тернопільська області. Упродовж 2013–2017 рр. у Закарпатській області більш як на 10 % зросла питома вага будинків, обладнаних водопроводом та каналізацією. Тернопільська область посідає друге місце за питомою вагою (75,8 %) будинків, обладнаних природним газом. Станом на 2017 р. питома вага вибулого житлового фонду у сільській місцевості згаданих областей становить 0,03 і 0,71 % відповідно. Покращенню житлово-побутових умов сільського населення цих областей сприяє вирівнювання доходів за рахунок зовнішньої трудової міграції.

Загалом сільській житловий фонд України є застарілим і потребує оновлення. Зростанню привабливості сільських територій сприяє модернізація наявного житла та побудова нового. Потребує опрацювання система нових підходів у будівництві житла відповідно до потреб і можливостей населення, використання значної частки садиб, що полишені мешканцями.

Пріоритетним напрямом житлового фонду, полишеного мешканцями, є створення молодіжних центрів, реабілітаційних наркологічних центрів для нарко- та алко-залежних, соціальних центрів для малозабезпечених, центрів соціально-психологічної допомоги для воїнів із зони проведення операції об'єднаних сил. Ресурсною базою для створення центрів є приміщення закритих нині профтехучилищ. Розширення мережі даних закладів сприятиме усуненню загроз гуманітарних криз. Значущу роль у вирішенні цього питання відіграє участь благодійних фондів. Зокрема, під егідою благодійного фонду *Caritas-Spes* відкрито реабілітаційні наркологічні центри у с. Зарічани Житомирської області та у селищі Залісці на Хмельниччині. Завдяки функціонуванню соціальних центрів для малозабезпечених реалізуються проекти для задоволення їхніх потреб.

На думку І.І. Куліша, доцільно було б дослідити можливості держави викупувати у населення або територіальних громад сільських населених пунктів полишені мешканцями будинки та пропонувати їх на умовах здешевленої іпотеки сім'ям чи окремим особам, у т. ч. біженцям, що гостро потребують покращення житлових умов і згодні переїхати у сільську місцевість для проживання й роботи [2, с. 144].

Активізація внутрішнього туризму, зокрема сільського зеленого туризму, створює передумови до використання полишених садиб як об'єктів розміщення. Це допоможе змінити статус безлюдних сіл на поселення рекреаційної спеціалізації, екопоселення, що є актуальним у контексті розвитку туристичних кластерів. Території, через які доцільно прокладати екологічні стежки та туристичні маршрути, повинні мати й належним чином облаштовані для розташування туристів населені пункти.

Особливо це актуально на шляху до євроінтеграції. Одним із критеріїв, яким має відповідати країна-кандидат на вступ до ЄС, є наявність 15 % спеціальних природоохоронних територій. Станом на 2018 р. частка фактичної площі природно-заповідного фонду України становить 6,6 %. Створення природних парків поблизу сіл дає можливість не тільки забезпечити використання полишеного мешканцями житлового фонду, а й вирішити соціальні проблеми місцевого населення шляхом створення нових робочих місць.

У контексті децентралізації територіальні громади можуть виділити кошти для реконструкції будівель відповідно до чинного законодавства. Виконання робіт з утеплення та облицювання зовнішніх стін будинків, заміни вікон тощо, забезпечить вирішення проблем енергозбереження і тривалішого використання сільського житлового фонду, зокрема влітку і у міжсезоння.

У провідних європейських країнах популяризується індивідуальне будівництво у сільській місцевості з використанням «зелених» технологій. Пріоритетним стає максимально ефективного використання енергетичних, водних та інших ресурсів, зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, створення екологічно чистого середовища в будівлі для забезпечення оптимальної життєдіяльності людини.

Актуальності набуває започаткована Інститутом пасивного будинку (*Passive House Institute, PHI*, Німеччина, м. Дармштадт), концепція Пасивного будинку (*Passive House*) у рамках якої 1991 р. побудовано перший будинок. У пасивному будинку тепловий комфорт досягається переважно пасивними заходами — посиленою зовнішньою ізоляцією огорожувальних конструкцій, рекуперацією тепла, пасивним використанням сонячної енергії та внутрішніх джерел тепла. Концепція передбачає заощадження на одній із двох систем — опалювальній чи вентиляційній. Цього можна досягти шляхом установлення, наприклад, тільки системи витяжної вентиляції, тоді будівля буде енергоощадним будинком зі звичайним опаленням [13].

Стратегія використання таких будівель передбачає такі переваги: у літній період всередині приміщення зберігається прохолода, саме за рахунок хорошої ізоляції, що має особливе значення в умовах загального потепління; за допомогою інноваційного інженерного обладнання будинку виробляється стільки енергії, скільки необхідно для споживання його мешканцям. *РНІ* розробив Пакет планування Пасивних будинків. У межах програми розробляється проект будинку згідно з визначеними споживачем критеріями і з можливістю усунення недоліків під час проектування. Головною особливістю пасивного будинку є зниження розробниками його вартості більш як уполовину з моменту появи першого такого будинку. Тепер, за розрахунками *РНІ*, вартість такого будинку лише на 10 % більша за вартість звичайного.

Важливою прерогативою німецького досвіду щодо реконструкції будинків є ефективна і дієва державна політика зниження енергоспоживання, згідно з концепцією якої власники житла отримують податкові пільги в розмірі 20 % і банківські кредити з низькою відсотковою ставкою [14].

Важливим фактором покращення умов життя у сільських поселеннях є впровадження процесу децентралізації та подальші напрями виконання завдань реформи. У розбудові територіальних громад вагому роль відіграє диференціація регіонів України за рівнем благоустрою та житлового фонду зокрема, що сприятиме удосконаленню механізмів державного управління соціально-економічним розвитком як відповідних територій, так і сільських поселень.

Висновки. Погіршення кількісних та якісних показників житлових умов не задовольняє соціальні потреби, підсилює міграційний відтік, особливо молоді, і підвищує ризик зменшення загальної кількості сільського населення. Значна частина домогосподарств через брак коштів не можуть самостійно поліпшити власні житлові умови, тому змушені жити у аварійних будинках. Житлові будинки віком понад 50 років потребують термінової модернізації, оновлення техніко-експлуатаційного стану. Збереження тенденцій фізичного зносу житлових будинків призводить до неповного використання житлового фонду. Покращити цю ситуацію можна шляхом активного упровадження децентралізації за підтримки держави у здійсненні ефективної житлової політики. Реалізація проєктів центрального водопостачання, газифікації сільських поселень у наявних ОТГ дає більші можливості власникам домогосподарств поліпшити комфортність житла, і, відповідно, зменшити соціальну напруженість у суспільстві.

Житло є одною з головних складових життєвих потреб людини, тому покращення житлових умов у сільській місцевості має стати потужним стимулятором розвитку ОТГ, що водночас забезпечить соціальну стабільність суспільства. Пріоритетними напрямками модернізації та реконструкції полишеного мешканцями сільського житлового фонду є: створення соціального лофт-житла для малозабезпечених сімей, переселенців, потерпілих унаслідок техногенних чи природних ситуацій; орендування садиб як засобів для розміщення туристичних об'єктів у контексті розвитку туристичних кластерів і природно-заповідних територій; перебудова житла з використанням екологічних технологій; адаптація нових стилів інтер'єру для створення комфортного житлового середовища, зокрема тимчасового соціального житла для молодих спеціалістів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жаховська В.Л. Соціальний розвиток сільських поселень на основі муніципальної власності в умовах децентралізації // Демографія та соціальна економіка. — 2018. — № 2 (33). — С. 140–153. — <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.140>
2. Куліш І.М. Особливості вирішення житлового питання в Україні // Регіональна економіка. — 2013. — № 1. — С. 138–145.
3. Заяць Т.А. Сільські поселення України: потенціал продуктивності // Розвиток економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів / [Т.А. Заяць, О.І. Дяконенко, Т.Г. Кравцова, В.С. Заяць], за ред. М.С. Пашкевич, Ж.К. Нестеренко; М-во освіти і науки України, Запор. нац. техн. ун-т, Нац. гірн. ун-т. — Дніпропетровськ: Вид. Нац. держ. ун-ту, 2015. — С. 221–229.
4. Тищенко О.П. Європейський підхід до розвитку житлового господарства: орієнтири для України // Актуальні проблеми економіки. — 2015. — № 3 (165). — С. 301–309.
5. Онищук Г.І. Реконструкція житла в Україні: досвід проблеми та шляхи їх вирішення // Научно-технический сборник. — 2004. — № 59. — С. 3–10.
6. Черніченко В.В. Житлові умови сільського населення в контексті формування соціальної політики // Демографія та соціальна економіка. — 2008. — № 1. — С. 53–62.
7. Шишкін В.С. Бідність населення України за житловими умовами // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 1(26). — С. 51–63. — <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.051>
8. Статистичний щорічник України за 2017 рік: стат. зб. / [відп. за вип. О.А. Вишневська]; Державна служба статистики України. — Київ, 2018. — 535 с.
9. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2018 році: стат. зб. / [відп. за вип. І.І. Осипова]; Державна служба статистики України. — Київ, 2018. — 86 с.
10. Житловий фонд України у 2013 році: стат. бюл. / [відп. за вип. І.В. Калачова]; Державна служба статистики України. — Київ, 2014. — 99 с.
11. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: стат. зб. / [відп. за вип. О.О. Кармазіна]; Державна служба статистики України. — Київ, 2014. — 187 с.
12. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2017 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017 року): стат. зб. / [відп. за вип. І.І. Осипова]; Державна служба статистики України. — Київ, 2018. — 116 с.
13. PassivHaus: Пасивний Будинок [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://passivehouse-igua.com/passive-house/> (дата звернення: 18.01.2019).
14. Громова У. Енергозбереження — важливе завдання по збереженню природних ресурсів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://market.avianua.com/?p=4042> (дата звернення: 18.01.2019).

REFERENCES

1. Zhakhovska, V.L. (2018). Sotsial'nyj rozvytok sil's'kykh poselen' na osnovi munitsypal'noi vlasnosti v umovakh detsentralizatsii [Social development of rural areas based on municipal property in decentralization conditions]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 2, 140-153 [in Ukrainian].
2. Kulish, I.M. (2013). Osoblyvosti vyryshennia zhytloвого pytannia v Ukraini [Features of the housing problem solution in Ukraine]. *Rehional'na ekonomika - Regional economy*, 1, 138-145 [in Ukrainian].
3. Zajats, T.A., Diakonenko, O.I., Kravtsova, T.H., & Zajats, V.S. (2015). Silski poselennia Ukrainy: potentsial produktyvnosti [Rural settlements of Ukraine: potential output]. *Rozvytok ekonomiky Ukrainy pid vplyvom ekonomichnykh, sotsialnykh, tekhnolohichnykh ta ekolohichnykh trendiv - The development of the Ukrainian economy under the influence of economic, social, technological and environmental trends*. M.S. Pashkevych, Zh.K. Nesterenko (Ed.). M-vo osvity i nauky Ukrainy. Zapor. nats. tekhn. un-t. Nats. hirn. un-t. Dnipropetrovs'k: NHU [in Ukrainian].
4. Tyschenko, O.P. (2015). Yevropejs'kyj pidkhid do rozvytku zhytloвого hospodarstva: oriientyry dlia Ukrainy [European approach to housing development: benchmarks for Ukraine]. *Aktual'ni problemy ekonomiky - Actual problems of the economy*, 3 (165), 301-309 [in Ukrainian].

5. Onyschuk, H.I. (2004). Rekonstruktsiia zhytla v Ukraini: dosvid problemy ta shliakhy ikh vyrishennia [Reconstruction of housing in Ukraine: the experience of the problem and the ways of their solution]. *Nauchno-tekhnycheskyj sbornyk - Scientific and Technical Collection*, 59, 3-10 [in Ukrainian].
6. Chernichenko, V.V. (2008). Zhytlovi umovy sil's'koho naselennia v konteksti formuvannia sotsial'noi polityky [Housing conditions of the rural population in the context of the formation of social policy]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1, 53-62 [in Ukrainian].
7. Shyshkin, V.S. (2016). Bidnist' naselennia Ukrainy za zhytlovymy umovamy [Poverty of Ukraine's population under housing conditions]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1 (26), 51-63. - <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.051> [in Ukrainian].
8. *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2017 rik : stat. zb. [Statistical Yearbook of Ukraine for 2017]* (2018). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
9. *Sotsial'no-demohrafichni kharakterystyky domohospodarstv Ukrainy u 2018 rotsi: stat. zb. [Socio-demographic characteristics of Ukrainian households in 2018]*. (2018). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
10. *Zhytlovyi fond Ukrainy u 2013 rotsi: Stat. biuletyn [Housing Fund of Ukraine in 2013: Statistical Bulletin]*. (2014). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
11. *Sotsial'no-ekonomichne stanovyshche sil's'kykh naselenykh punktiv Ukrainy: stat. zb. [Socio-economic situation of rural settlements of Ukraine]*. (2014). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
12. *Samootsinka domohospodarstvamy dostupnosti okremykh tovariv ta posluh u 2017 rotsi (za danymy vybirkovoho opytuvannia domohospodarstv u zhovtni 2017 roku) [Self-assessment by households of the availability of certain goods and services in 2017 (according to a sample household survey in October 2017)]*. (2018). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
13. *PassivHaus: Pasyvnyi Budynok* (2019). Retrieved from <http://passivehouse-igua.com/passive-house/> [in Ukrainian].
14. Hromova, U. (2015). *Enerhozberezhennia - vazhlyve zavdannia po zberezhenniui pryrodnykh resursiv. [Energy saving is an important task for the conservation of natural resources]*. Retrieved from <http://market.avianua.com/?p=4042> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 26.06.2019.

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04.116>

УДК 338.43:332.12 (477)

JEL CLASSIFICATION: I38, O18

Г.О. КРАЄВСЬКА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kraevskah@gmail.com

ORCID 0000-0002-0239-8855

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА: АКТУАЛЬНІ ПРАКТИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Метою статті є визначення особливостей політики соціального розвитку сільських поселень європейських країн задля обґрунтування актуальних напрямів, прийнятних для України. Досліджено особливості соціального розвитку сільських поселень в європейських країнах. Виявлено, що сільський розвиток ґрунтується на інституційних засадах, в яких соціальний компонент є одним із головних. Інституції створені з метою обміну досвідом, інформацією, моніторингу виконання національних програм сільського розвитку, визначення його пріоритетів і перспектив. Проаналізовано основні концепції еволюції соціального розвитку села від галузевого, територіального, ендегенного до цілісного розвитку, який полягає в гармонізації з екосистемами та забезпеченні гідного життя з дотриманням прав і свобод громадян. Установлено, що більшість заходів ЄС із підтримки різних напрямів розвитку справляє опосередкований вплив на соціальний розвиток сільських поселень. До них належать: пряма фінансова підтримка фермерів, сприяння створенню ланцюгів доданої вартості, підтримка малого і середнього підприємництва, мінімізація ризиків ведення бізнесу, його дебіюрократизація. Виявлено підходи і практики європейської політики соціального розвитку села, доцільні для України. Головними її інструментами є: структурні фонди, цільові програми та проєкти на основі грантової підтримки. Їхня успішність досягається через лабільність і зворотній зв'язок, що дає змогу корегувати заходи відповідно до потреб, які виникають у процесі застосування. Проаналізовано національні відмінності європейських країн щодо реалізації соціальних пріоритетів розвитку села. Окрему увагу приділено Німеччині, яка вирізняється їх специфічним баченням, що ґрунтується на активізації незадіяного потенціалу шляхом програмної підтримки за цільовими категоріями сільського населення: особи пенсійного віку, молодь, яка прагне реалізуватись за місцем проживання, домогосподарства, що складаються із декількох поколінь. Обґрунтовано доцільність застосування в Україні моделі smart-громади для поселенських структур, які зростають економічно.

Ключові слова: сільські поселення, соціальний розвиток, європейський досвід, smart-громада, концептуальні підходи.

H.A. Krayevska

PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: kraevskah@gmail.com
ORCID 0000-0002-0239-8855

EUROPEAN EXPERIENCE OF SOCIAL DEVELOPMENT OF THE VILLAGE: ACTUAL PRACTICES FOR UKRAINE

The purpose of the article is determination of features of social development policy of rural settlements of the European countries for substantiating actual directions acceptable for Ukraine. The applied comparative normatively legal analysis of rural development processes of the European countries and Ukraine makes it possible to estimate the significance of the social component in a public policy. On the basis of comparisons between countries the estimation of optimum structure of financing of rural development is carried out. Priorities of transformation of rural development in the European countries in the context of the newest tendencies are illustrated with the use of method of graphic analysis. The features of social development of rural settlements in European countries are investigated. It is revealed that rural development has an institutionalized basis in which the social component is one of the main ones. Institutions are designed to share experiences, information, monitor the implementation of national rural development programs, determination of their priorities and prospects. The basic concepts of evolution of social development of the village from the branch, territorial, local endogenous to the holistic development, which consists in harmonization with ecosystems, freedom, gender equality and ensuring of human rights in the broadest sense, are analyzed. A system of policy measures that are implemented in practice and correspond to them is outlined. It is established that a large part of the EU's rural development measures have an indirect impact on the social development of rural settlements. These include: direct financial support for farmers, promotion of value added chains, business support through skills development, business risk minimization, de-bureaucratization of this process, and prioritization of support for small enterprises. The approaches and practices of the European social development policy of the village are found to be appropriate for Ukraine. It is revealed that the main instruments of the policy are structural funds, targeted programs and projects on the basis of grant support. Their success is achieved through lability and feedback, which allows them to adjust the measures to meet the needs of the application process. The national differences of the European countries in realizing the social priorities of rural development are analyzed. Special attention is paid to Germany, which is characterized by a specific vision of the social development of the countryside, which is based on activation through programmatic support of untapped potential by the target categories of the rural population: persons of retirement age, young people wishing to live in a place of residence, households of several generations. The expedience of applying the smart-community model in Ukraine for economically growing settlement structures is substantiated.

Keywords: rural settlements, social development, European experience, smart community, conceptual approaches.

Г.А. Краевская

канд. экон. наук, старш. науч. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: kraevskah@gmail.com
ORCID 0000-0002-0239-8855

ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СЕЛА: АКТУАЛЬНЫЕ ПРАКТИКИ ДЛЯ УКРАИНЫ

Цель статьи — определение особенностей политики социального развития сельских поселений европейских стран ради обоснования актуальных направлений, приемлемых для Украины. Исследованы особенности социального развития сельских поселений в европейских странах. Обнаружено, что сельское развитие основывается на институционных принципах, в которых социальный компонент является одним из главных. Институты созданы с целью обмена опытом, информацией, мониторинга

выполнения национальных программ сельского развития, определения его приоритетов и перспектив. Проанализированы основные концепции эволюции социального развития села от отраслевого, территориального, эндогенного к целостному развитию, которое состоит в гармонизации с экосистемами и обеспечении достойной жизни с соблюдением прав и свобод граждан. Установлено, что большинство мероприятий ЕС по поддержке разных направлений развития оказывают опосредованное влияние на социальное развитие сельских поселений. К ним принадлежат: прямая финансовая поддержка фермеров, содействие созданию цепочек добавленной стоимости, поддержка малого и среднего предпринимательства, минимизация рисков ведения бизнеса, его де бюрократизация. Определены подходы и практики европейской политики социального развития села, целесообразные для Украины. Главными ее инструментами служат: структурные фонды, целевые программы и проекты на основе грантовой поддержки. Их успешность достигается путем обеспечения лабильности и обратной связи, что дает возможность корректировать мероприятия в соответствии с потребностями, возникающими в процессе применения. Проанализированы национальные различия европейских стран в реализации социальных приоритетов развития села. Особое внимание уделено Германии, выделяющейся специфическим видением социального развития села, основанным на активизации путем программной поддержки незадействованного потенциала целевых категорий сельского населения: лиц пенсионного возраста, молодежи, которая стремится реализоваться по месту жительства, домохозяйств, состоящих из нескольких поколений. Обоснована целесообразность применения в Украине модели smart-общины для экономически растущих поселенческих структур.

Ключевые слова: сельские поселения, социальное развитие, европейский опыт, smart-община, концептуальные подходы.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Соціальний розвиток села є актуальним завданням для України, що обумовлено великими площами сільських територій і значною чисельністю населення, а також демографічними викликами через старіння мешканців та знелюднення сільських поселень, соціальну напругу внаслідок неспроможності сільської економіки поглинути працівників, вивільнених у зв'язку із підвищенням продуктивності в сільському господарстві. Унаслідок гостроти економічних проблем сільський соціальний розвиток здійснюється за залишковим принципом і розглядається як тісно пов'язаний із економічним розвитком. Тому визначення шляхів, інструментів і механізмів стимулювання розвитку сільських поселень, які б відкрили для них нові перспективи, є складним завданням. Наразі актуалізуються дослідження європейського досвіду, його ґрунтових напрацювань та практик розвитку сільських поселень, і доцільності його застосування в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні соціально-економічні проблеми соціального розвитку сільських поселень досліджували О.Г. Булавка (Bulavka O.), М.Ф. Кропивко (Kropyvko M.), М.Й. Малік (Malik M.) [1], Т.А. Заяць (Zaiats T.) [2], Е.М. Лібанова (Libanova E.) [3], О.Г. Рогожин (Rohozhyn O.) [4], К.І. Якуба (Yakuba K.) [5] та ін. Критичний аналіз закордонного досвіду формування політики сільського розвитку викладено у працях Ю. Губені (Hubeni Yu.) [6], В. Є. Крупіна (Krupina V.), М. А. Лендел (Lendiel M.) [7], О.О. Непочатенко (Nepochaenko O.) [8]. Недостатньо дослідженими є питання, пов'язані із європейськими практиками соціального розвитку сільських поселень, його концептуальним баченням, місцем у структурі європейської політики та підходах щодо механізмів реалізації.

Метою статті є визначення особливостей політики соціального розвитку сільських поселень європейських країн задля обґрунтування напрямів, прийнятних для України.

Новизна роботи полягає у систематизації сучасних концептуальних та організаційно-економічних підходів до соціального розвитку сільських поселень європейських країн, результатів оцінки різних практик, орієнтованих на соціальні цілі і завдання.

Методи дослідження. Порівняльний аналіз нормативно-правового забезпечення сільського розвитку в різних соціально-економічних умовах дав змогу визначити його місце у сучасній державній політиці. Відмінності між соціальним розвитком села в Україні та європейських країнах виявлено з використанням методів регіонального аналізу. На основі порівнянь між країнами оцінено фінансування сучасного сільського розвитку. Його специфіку в європейських країнах проілюстровано з використанням методу графічного аналізу. За останні роки, на жаль, значно звужено доступну статистичну інформаційну базу щодо соціального розвитку села.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальний розвиток сільських поселень реалізується на основі низки концепцій, наріжною серед яких є концепція сталого розвитку, що об'єднує заходи економічного, соціального та екологічного характеру. Вона виникла внаслідок посилення негативного впливу науково-технічного прогресу на навколишнє середовище та усвідомлення, що суспільний розвиток можливий лише за умови врахування соціальних, економічних та екологічних компонентів. Основою соціальної складової концепції є рівність, солідарність та довіра [9]. Цими гуманітарними цінностями окреслено межі низки документів, до яких належать стратегії, програми та проекти, а також нормативно-правові документи, зокрема регламенти, директиви, рішення, закони, що деталізують певні параметри соціального розвитку.

Соціальний розвиток сільських поселень залежить від економічного потенціалу країни. Україна істотно поступається європейським країнам за ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (рис. 1). Порівняно з Болгарією, яка має найнижчі показники серед країн ЄС, відставання становило понад 2,5 рази. Середнє значення ВВП (за паритетом купівельної спроможності на душу населення) у 28 країнах ЄС у 2017 році становило 42 465 дол., що в 4,8 рази більше, ніж в Україні. Отже, економічні обмеження для соціального розвитку сільських поселень є вагомими.

дол. США

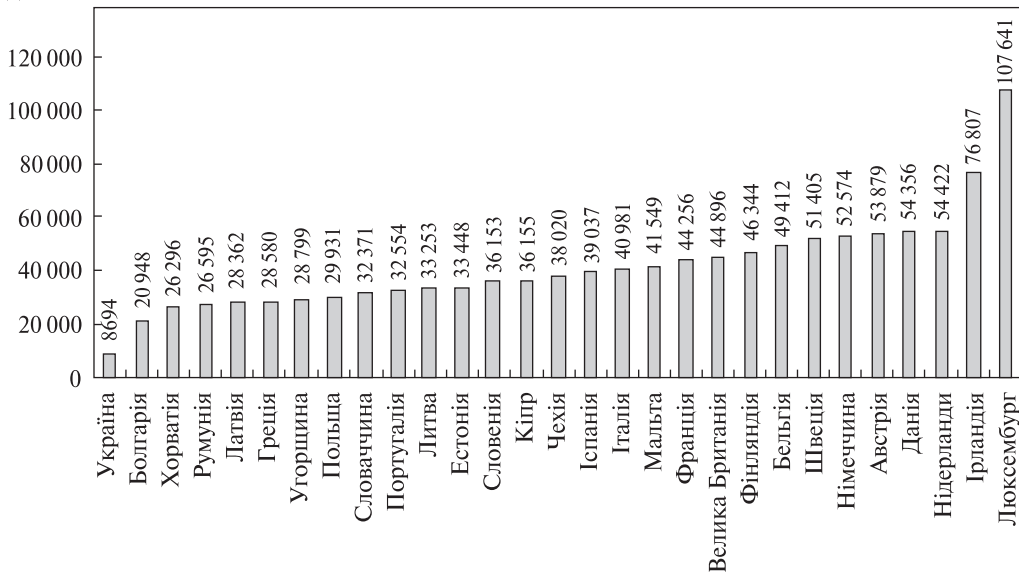

Рис. 1. ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності, 2017 р.

Джерело: [10].

Сучасний розвиток, у тому числі сільських поселень країн ЄС, відбувається в рамках стратегії «Європа 2020: стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання» [11]. Її головними соціальними напрямками є: інклюзивне зростання (полягає в соціалізації економічного розвитку), підвищення територіальної згуртованості та рівня зайнятості за місцем проживання. Вони орієнтовані на синергетичний ефект від конкурентоздатності місцевої економіки, який поширюватиметься на зайнятість та ринок праці. Визначено кінцеві цілі, більшість із яких є суто соціальними, зокрема: працевлаштування 75 % населення у віці від 20 до 64 років; не менше 40 % молоді має здобути вищу освіту; скорочення на 20 млн населення, що опинилося за межею бідності; інвестування в науково-дослідні розробки 3 % ВВП ЄС; зниження забруднення навколишнього середовища на 30 %.

Розвиток сільської місцевості у країнах ЄС здійснюється в контексті усунення територіальних соціально-економічних диспропорцій. Акцентовано увагу на необхідності забезпечення територіальної єдності шляхом упровадження місцевих стратегій та програм розвитку або активізації різнорівневої міжсуб'єктної співпраці.

Концепти сільського розвитку в Європі поступово еволюціонували від суто галузевого підходу до інтегрованого територіального з децентралізованим управлінням та соціальною участю. Наступний етап пов'язаний із утвердженням принципів локального ендогенного розвитку, що полягає в економічній диверсифікації та спеціалізації виробництва, використанні внутрішніх ресурсів території та дифузній індустріалізації. Поступово він трансформувався в концепт цілісного розвитку, який передбачає гармонізацію з екосистемами, економічну свободу, гендерну рівність і дотримання прав людини.

У практичній площині еволюція концептів обумовила перехід від окремих заходів з підтримки сільськогосподарських товаровиробників та професійного навчання до державної підтримки і створення економічних драйверів розвитку депресивних територій. До 2000-х років політика сільського розвитку орієнтувалася на реструктуризацію сільського господарства та територіальний розвиток. У результаті її реформування у 2000 році запропоновано 22 заходи для країн-членів із урахуванням національних особливостей їхнього розвитку [12]. 2003 року у м. Зальцбург відбулася конференція із сільського розвитку, на якій було визначено його перспективні пріоритети: диверсифікація сільської економіки, збалансований розвиток сільських і міських поселень, активна участь сільського населення у розвитку своїх громад, залучення зацікавлених сторін та розвиток на основі сталості.

Головними особливостями соціального розвитку європейських сільських поселень є:

- орієнтація на економічні досягнення, високий рівень освіти, соціального захисту та соціальний діалог як базові основи соціального розвитку села;
- публічність діяльності та громадський контроль за роботою муніципалітетів завдяки міцним демократичним традиціям. Зокрема, у Швеції інформація про витрати та доходи муніципалітетів є в публічному доступі, а перевірка діяльності місцевого самоврядування здійснюється комісією із громадян муніципалітету;
- сформованість системи перерозподілу фінансових ресурсів держави на користь соціального розвитку територій та соціальних груп із застосуванням таких інструментів: гранти, субсидії, дотації, укладання сільськогосподарських угод, пільгове та низькоризикове кредитування, створення бізнес-інкубаторів, підтримка стартапів тощо.

Розвиток сільських територій і поселень в ЄС є інституціоналізованим. У цій сфері активно діють такі інституції як Європейська мережа сільського розвитку (*European Network for Rural Development, ENRD*) та Європейська мережа оцінки сільського розвитку (*European Evaluation Network for Rural Development, EENRD*), яка є її структурним підрозділом. Координацію діяльності профільних експертів здійснює Європейська федерація дорадчих служб (*European Federation of Agricultural Consultants, EFAC*). Серед інших інституцій європейського рівня тут варто згадати Європейську асоціацію з питань сільського розвитку і відновлення села (*European Association for Rural Development and Village Renewal, ARGE*), яка є об'єднанням зацікавлених різнорівневих суб'єктів для реалізації партнерських зв'язків; Руральність –

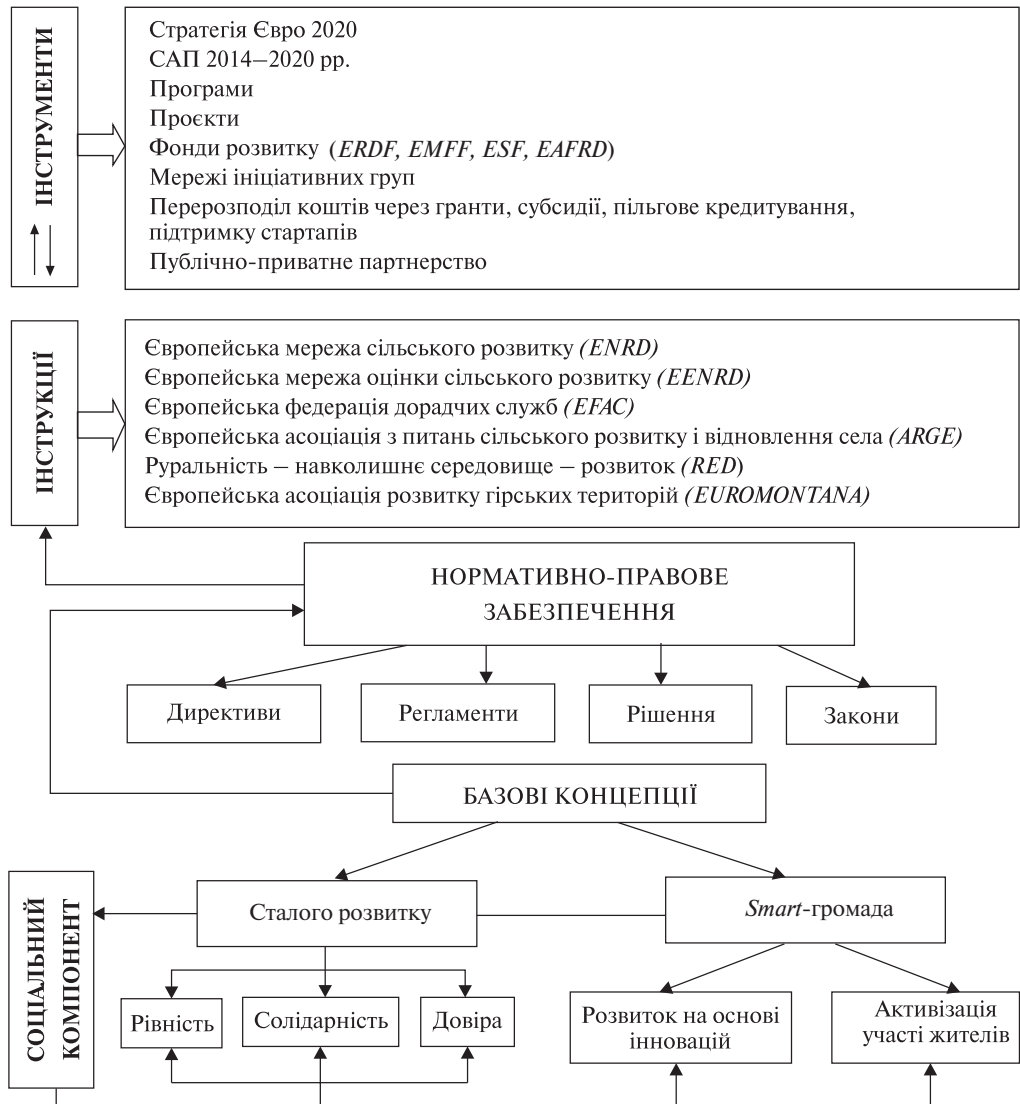

Рис. 2. Сільський соціальний розвиток європейських країн

Джерело: розроблено автором.

навколишнє середовище — розвиток (*Ruralit—Environment—Development, RED*) — організацію, яка забезпечує взаємодію сільських та міських поселень, бере участь у дослідженні сільського розвитку; Європейську асоціацію гірських територій (*European Association of Mountain Areas, EUROMONTANA*) з підтримки сільських громад, розташованих у гірських територіях. Ці інституції реалізують функцію обміну досвідом та інформацією, моніторингу виконання національних програм (рис. 2).

Водночас більшість заходів має опосередкований вплив на соціальний розвиток сільських поселень, зокрема: пряма фінансова підтримка фермерів, сприяння створенню ланцюгів доданої вартості, підтримка підприємництва шляхом формування відповідних навичок, мінімізації ризиків ведення бізнесу, дебіюрократизації цього процесу, обміну кращими практиками співпраці.

Сільський розвиток є напрямом Спільної аграрної політики (САП) на 2014—2020 рр., соціальний компонент якої має наскрізний характер, займаючи важливе місце як у структурному, стратегічному аспектах, так і в плані фінансового забезпечення. Фактично САП складається з двох основних блоків: аграрна політика та політика сільського розвитку, на які припадає відповідно 72,8 та 23,2 % загального фінансування.

У 2007—2013 рр. сільський розвиток як структурна складова САП охоплював шість стратегічних напрямів, два з яких були суто соціальними: підвищення якості життя в сільській місцевості та потенціалу зайнятості за місцем проживання. У 2014—2020 рр. виокремлено лише один соціальний напрям — сприяння соціальній інтеграції та скороченню бідності. Подолання бідності як стратегічний напрям сільського розвитку було започатковано ще у 2002 році. Концептуально причинами бідності визначено не тільки низькі доходи, а й нерівність у доступі до виробничих фондів, низька медична освіта та стан харчування, деградація природних ресурсів, уразливість до ризиків та слабка політична влада [13].

Сприяння соціальній інтеграції та скорочення бідності як пріоритет реалізується й через програму *LEADER*, яка є інструментом соціального розвитку сільських поселень ЄС протягом 20 років. Вона функціонує на основі 2600 місцевих груп дій, які охоплюють 54 % сільського населення та об'єднують усі зацікавлені сторони. Зокрема, у Польщі місцеві групи дій складаються із представників державного сектору (місцева влада, культурний центр громади, центр соціальної роботи, бібліотека), соціального сектору (неурядові організації, асоціації фермерів, пожежників, тощо), економічного сектору (підприємці та фермери). Таких груп дій створено близько 300.

Слід зазначити, що ефективність програми забезпечується за рахунок її лабільності, удосконалення відповідно до сучасних викликів. Важливо, що вона спирається на стратегічні цілі, зокрема створення доданої вартості у невеликих виробників шляхом залучення їх до ринку, раціонального використання природних ресурсів, залучення інновацій для підвищення конкурентоздатності продуктів та послуг, що створюються у сільській місцевості. З метою покращення умов реалізації місцевих ініціатив удосконалюються підходи та механізми реалізації програми *LEADER*. Одним з них є Місцевий розвиток під керівництвом громади (*Community-led Local Development, CLLD*), який полягає у розробці та реалізації ініціативною групою місцевих стратегій розвитку за допомогою партнерства та на основі використання місцевого потенціалу, а не запозичених ресурсів. За цих умов проект отримує довгострокове фінансування. Практика активізації громадської активності щодо вирішення локальних питань розвитку є надзвичайно актуальною для України через панування патерналістських настроїв та зневіри, слабкості інституту лідерства на тлі децентралізації повноважень та відповідальності.

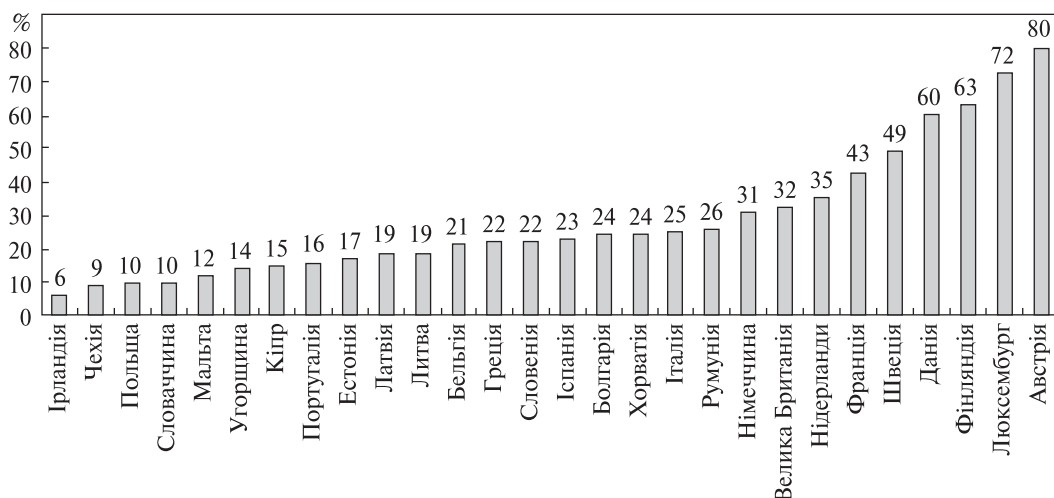

Рис. 3. Питома вага Європейського аграрного фонду розвитку сільських районів (EAFRD) у загальних обсягах партнерської підтримки країн ЄС на 2014–2020 рр.

Джерело: [15].

Фінансування сільського розвитку в ЄС здійснюється за рахунок структурних фондів, зокрема: Європейського соціального фонду (*European Social Fund, ESF*), Європейського фонду регіонального розвитку (*European Regional Development Fund, ERDF*), Європейського фонду морського і рибного господарства (*European Maritime and Fisheries Fund, EMFF*) та Фонду згуртування (*The Cohesion Fund, CF*). Для реалізації політики створено Європейський аграрний фонд розвитку сільських районів (*European Agricultural Fund for Rural Development, EAFRD*) та виділено близько 100 млрд доларів на 118 таких програм протягом 2014–2020 рр. [14]. З них 20 програм реалізується на національному рівні. Вісім країн-членів ЄС реалізують по дві і більше регіональні програми (найбільші за площею та населенням країни мають більшу кількість програм сільського розвитку: Франція – 30, Італія – 23, Іспанія – 19, Німеччина – 15). Питома вага аграрного фонду сільського розвитку у партнерській підтримці в 2014–2020 рр. у країнах ЄС коливається від 80 % в Австрії до 6 % в Ірландії (рис. 3). Загальний обсяг фінансування та його розподіл на потреби сільського розвитку визначаються на національному рівні.

Європейський аграрний фонд розвитку сільських районів здійснює фінансування відповідно до пріоритетів, визначених стратегією «Європа 2020: стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання» [11]. У більшості європейських країн переважна увага приділяється проектам за напрямом сталого зростання (рис. 4), в якому акцент зміщується на екологізацію місцевого розвитку. Власне соціальний компонент, на якому акцентують увагу проекти за напрямом інклюзивного зростання, у структурі загальних витрат відзначається високою варіативністю – від 6 % у Данії до 33 % у Болгарії. У третині країн ЄС інклюзивний розвиток фінансується в межах 15–20 %. Лише у трьох країнах (Болгарія, Румунія, Німеччина) частка фінансування за напрямом інклюзивного розвитку становить понад четверту частину. Такі відмінності у структурі фінансування пояснюються різноманіттям стратегічних пріоритетів та станом розвитку соціальної сфери села країн, що входять до складу ЄС.

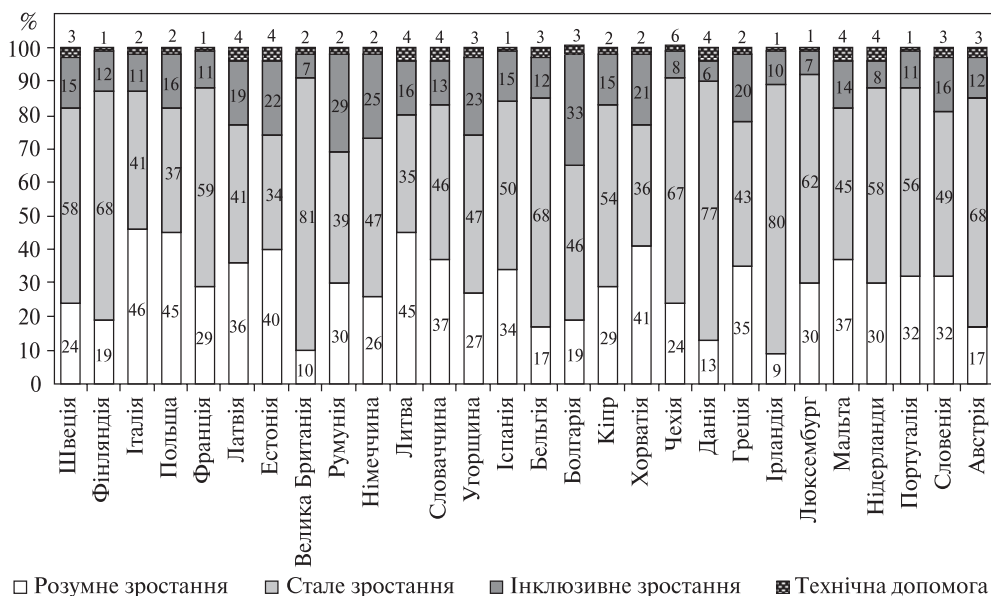

Рис. 4. Розподіл фінансування Європейського аграрного фонду розвитку сільських районів (EAFRD) за основними стратегічними напрямками, 2014–2020 рр.

Джерело: [15].

Реалізація пріоритету ЄС щодо сприяння соціальній інтеграції та зменшення бідності сільського населення на національному рівні має суттєві відмінності. Зокрема, у Бельгії цей пріоритет реалізується шляхом підтримки молодих фермерів, покращення якості послуг та соціальної інфраструктури; у Болгарії – через створення робочих місць, диверсифікацію і розвиток малих підприємств, реалізацію місцевих стратегій розвитку за підтримки програми *LEADER*. В Естонії пріоритетного значення надають створенню робочих місць, інвестиціям у знання та інновації. В Латвії, як і в Болгарії, переважають механізми програми *LEADER*, що функціонують на основі створення ініціативних груп, які охоплюють 65 % сільського населення, причому їхня діяльність спрямована на створення нових робочих місць та органічне землеробство. У Польщі активізовано підтримку молодих фермерів, залучення інвестицій у знання та інновації, реалізацію проектів *CLLD / Leader* (створення нових робочих місць, поліпшення умов життя в сільських районах, збалансований територіальний розвиток сільської економіки і громад). В Румунії акцентується увага на диверсифікації економіки сільських поселень через інвестиції в несільськогосподарські види діяльності, створення нових робочих місць, розвиток інфраструктури. У Франції реалізація соціального пріоритету сільського розвитку здійснюється шляхом фінансової підтримки районів, які мають природні обмеження, а також підтримки молодих фермерів, розвитку публічно-приватного партнерства.

На особливу увагу щодо соціального розвитку села заслуговує досвід Німеччини. Зокрема, для активізації громадянської ініціативи на локальному рівні країна активно використовує програмну підтримку, орієнтовану на цільові категорії домогосподарств або громадян. Наприклад програма «Домогосподарства, в яких живе декілька сімейних поколінь» (дві третини з них мешкає в невеликих територіальних громадах), програма «Активний пенсіонер», яка підтримує залучення людей пенсійного віку до

розвитку локальних муніципальних утворень [16]. Для реалізації політики сільського розвитку у ФРН створена міжвідомча робоча група Федерального уряду з розвитку сільських територій.

Значна увага приділяється розвитку системи навчання протягом життя як одного з перспективних напрямів розвитку сільських поселень. З цією метою, а також для забезпечення муніципальної інформаційної платформи для співробітництва, відкритих освітніх джерел, спілкування, формування професійно або цільово орієнтованих інтернет-спільнот активно розвивається мережа інтернет покриття. Підвищення освіти сільського населення реалізується через покращення взаємозв'язку з центрами за допомогою програми «Навчання на місцях», яка підтримує консультативну діяльність у сфері освітніх послуг. Програма «Початок трудової діяльності» підтримує проекти зі створення нових місць для навчання та виробництва. Програми дистанційного навчання передбачають використання сучасних медіазасобів.

Програмний підхід активно використовують і в інших напрямках соціального розвитку сільських поселень. Зокрема, здійснюється підтримка союзів сільської молоді, орієнтованих на створення умов для її самореалізації за місцем проживання (в першу чергу сприяння отриманню базових регіональних професій). Підвищення мобільності населення досягається шляхом фінансування розвитку транспортної інфраструктури, зокрема громадського пасажирського транспорту місцевого значення як одного зі стратегічних напрямів сільського розвитку. Витрати на ці заходи є системними, вони зростають та реалізуються шляхом прямої програмної підтримки. Інтеграція міста і села здійснюється засобами вибіркової підтримки об'єктів соціальної інфраструктури, благоустрою та реконструкції муніципальних утворень, координації фінансових ресурсів і зусиль з чинними програмами «Покращення регіональної структури економіки» та «Покращення аграрної структури і захист узбережь». На жаль, в Україні обмежені фінансові ресурси для реалізації такої всебічної підтримки. Однак використання програмних інструментів, послідовність, безперервність у визначенні стратегічних пріоритетів розвитку відповідно до наявних соціально-економічних викликів у сільських поселеннях — це ті практики, застосування яких в Україні буде дієвим та ефективним.

Вбачаючи необхідність у визначенні перспектив розвитку сільських поселень, країни ЄС на конференції в Ірландії (м. Корк, 2016 р.) розробили декларацію «Краще життя в сільській місцевості». Запропоновано модель *smart*-громади, в основу якої покладено використання інновацій та цифрових технологій, розвиток яких сприяє залученню інвестицій в бізнес, інфраструктуру та людський капітал сільської територіальної громади.

Серед шістнадцяти запланованих заходів для розвитку *smart*-громад до 2020 року п'ять реалізовано спільно із програмою Горизонт 2020: бізнес-моделі для сучасних сільських економік, база знань «сільське відродження», біоекономіка, керована даними, інтернет-проект зміцнення безпечності їжі та конкурентоспроможності сільськогосподарських мереж. П'ять програмних заходів мають інформаційно-консультативний характер (семінари, конференції). Важливе соціальне значення мають два пілотні проекти: «Розумні еко-соціальні села» та «Смарт сільський транспорт» (*SMARTA*), на які виділено 600 млн євро. Решта заходів спрямована на впровадження інновацій, співпрацю та згуртованість, обмін знаннями, розвиток бізнесу.

За основними критеріями сучасний сільський розвиток в Україні має значні відмінності від європейського (таблиця). Зокрема, концептуальне бачення його моделі та напрямів не втілюється в стратегії розвитку на перспективу. Невизначеність джерел та обсягів фінансування обумовлюють фрагментарність програмної підтримки

Таблиця. Вітчизняна та європейська практика соціального розвитку села

Критерії порівняльного аналізу	Україна	Країни ЄС
Концептуальна основа розвитку	Концепція розвитку сільських територій до 2025 р. визначає скоріше очікувані результати, ніж власне концептуальні засади	Діє концепція сталого розвитку на засадах довіри, рівності, солідарності, якою окреслено межі стратегій, проєктів та програм розвитку
Стратегічне бачення перспектив розвитку	Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. має слабе стратегічне бачення та зв'язок із концепцією розвитку сільських територій	Європа 2020: стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання орієнтована на синергетичний ефект та посилення соціального компоненту
Сформованість соціальних пріоритетів розвитку	Залишковий підхід до розвитку соціальної сфери територіальних громад і соціального діалогу. Акцентування необхідності адміністративно-територіальних перетворень	Пріоритетність соціальної інтеграції та скорочення бідності. Орієнтація на економічне зростання, високий рівень освіти громадян та соціальний діалог
Характер управління	Відсутність ефективного зворотного зв'язку місцевої влади із жителями, пасивність громадян в управлінні	Публічність, підзвітність, участь, громадський контроль управління
Система фінансування	Обмеженість джерел і недофінансування соціального розвитку села	Багатоканальний механізм фінансування та перерозподілу ресурсів на соціальні цілі через структурні фонди
Програмна підтримка розвитку	Державна цільова програма розвитку українського села завершена у 2015 році. Окремі заходи одержують програмну підтримку на рівні областей	Діє програма <i>LEADER</i> як основний інструмент соціального розвитку села протягом 20 років

Джерело: розроблено автором.

та слабкість соціально-економічного розвитку, насамперед локальних ринків праці, капіталу, товарів. З цієї ж причини акценти політики здебільшого фокусують на заходах, які не вимагають значних капітальних витрат.

Актуальними для України практиками європейського досвіду соціального розвитку села на сучасному етапі є:

- інституціоналізація соціального розвитку села на основі цільових програм на трьох рівнях управління (державний, регіональний, місцевий) з метою координації процесів, пов'язаних із залученням інтелектуального, інвестиційного потенціалів та підвищенням громадянської активності у виконанні перспективних завдань розвитку сільських поселень;
- стратегування розвитку поселень на основі реалізації конкурентних переваг, ендогенного потенціалу, синергетичного ефекту та роботи на випередження (за зразком *smart-громад*);

- створення мережі ініціативних локальних груп і мережі фінансово-організаційної підтримки її ініціатив в умовах децентралізації повноважень і відповідальності на тлі панування патерналістських настроїв, суспільної зневіри та слабкості інституту лідерства;
- застосування інструментів політики територіальної єдності, яка передбачає реалізацію заходів, спрямованих на усунення відставання в соціально-економічному розвитку територій та полягає в упровадженні місцевих стратегій, що підтримуються програмними методами або шляхом різнорівневої між-суб'єктної співпраці;
- визначення на державному рівні інструментарію впливу на добробут членів сільських територіальних громад (кооперативи, комунальна власність, оренда землі тощо) та сприяння збільшенню прибутковості цих активів;
- створення ефективних муніципальних систем програмної підтримки цільових категорій населення, зокрема залучення до підприємницької діяльності молодих сімей та фахівців, а також літніх людей з метою активізації місцевого розвитку та упередження соціальної деградації;
- сприяння збалансуванню різних напрямів соціального розвитку територій шляхом створення муніципальних систем перерозподілу коштів із використанням таких інструментів: гранти, субсидії, дотації, пільгове та низькоризикове кредитування, розвиток інкубаторів, стартапів тощо;
- посилення зворотного впливу на систему соціального діалогу на основі активізації громадської участі задля мінімізації соціальної напруги в сільських територіальних громадах;
- запровадження системи преференцій підприємствам із високою соціальною значущістю та сприяння розвитку соціального підприємництва.

Висновки. Сільський розвиток є самостійним, цілком сформованим напрямом державної політики, його цільові орієнтири та завдання вимагають системного підходу в реформуванні соціально-трудових, земельних, майнових відносин. Головною передумовою цих змін є макроекономічна стабільність зі щорічними темпами зростання 5–7 %, інституційна спроможність держави та органів місцевого самоврядування, залучення нових інвестицій у соціально значущі інноваційні проекти місцевого розвитку. Поступово інтегруючись у глобальний простір, Україна має зміцнювати конкурентні засади національної, в тому числі сільської економіки, диверсифікуючи її структуру на користь ланок з високою доданою вартістю та технічно оновленими робочими місцями. Пріоритетного значення набуває зміцнення інституційної основи розвитку через стратегії, програми та проекти, нормативно-правові документи (регламенти, директиви, рішення, закони), виконання яких має перебувати під контролем спеціальних інституцій та організацій. Важливо, щоб інституції на місцях спиралися на ініціативні групи, об'єднані спільністю інтересів, знань, інформації. Прогресивні інституційні зміни сприятимуть трансформації соціально-економічних відносин у селі, активізуватимуть розвиток підприємництва та місцевих ринків.

Унаслідок низької продуктивності економіки та обмеженості фінансових ресурсів проблеми соціального розвитку села в Україні вирізняються масштабністю, потребують значних інвестицій і зусиль з боку органів влади та членів сільських територіальних громад. У зв'язку з цим необхідно у найближчій перспективі сформувати за зразком європейських країн модель послідовної, довгострокової політики соціального розвитку села з визначенням його джерел, інструментів регулювання та очікуваних результатів. Важливим для України є досвід активізації громадської ініціативи, участі і контролю за соціальними змінами на поселенському рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малік М.Й. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент). — Київ: ННЦ ІАЕ, 2010. — 624 с.
2. Трансформація сільського розселення в Україні: кол. моногр. / за ред. Т.А. Заяць; Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2017. — 298 с.
3. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. — Київ, 2007. — 468 с.
4. Рогожин О.Г. Інформаційні технології управління соціальним розвитком сіл в Україні // Математичне моделювання в економіці. — 2014. — Вип. 1. — С. 17–25.
5. Якуба К.І. Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України. Теорія, методологія, практика. — Київ: ННЦ ІАЕ, 2007. — 362 с.
6. Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської торії і практики // Економіка України. — 2007. — № 4. — С. 62–70.
7. Лендел М.А. Зарубіжна практика управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду для України // АгроІнком. — 2012. — № 4–6. — С. 66–74.
8. Непочаєнко О.О. Державна політика у сфері розвитку сільських територій: вітчизняні реалії та європейський досвід // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Серія: економічні науки. — 2012. — Вип. 4. — С. 149–153 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/4.3/149.pdf> (дата звернення: 22.03.2018).
9. Ярмоленко Ю.О. Основні підходи до стратегічного планування сталого розвитку АПК України та європейський досвід // Теорія та практика державного управління. — 2016. — № 4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-4/doc/5/03.pdf> (дата звернення: 17.01.2018).
10. GDP per capita, PPP (current international \$) / The World Bank [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD> (дата звернення: 19.07.2019).
11. Europe 2020. A strategy for smart sustainable and inclusive growth // EUR-Lex Access to European Union law [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52010DC2020> (дата звернення: 25.01.2018).
12. EU rural development policy 2007–2013 / European Communities, 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev2007/2007_en.pdf (дата звернення: 05.02.2019).
13. Agriculture and rural development / European commission [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org/esa/agenda21/natinfo/countr/ec/agriculture.pdf> (дата звернення: 16.04.2019).
14. U Action for smart villages / European Commission. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/rural-development-2014-2020/looking-ahead/rur-dev-small-villages_en.pdf (дата звернення: 01.03.2019).
15. European Agricultural Fund for Rural Development. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://enrd.ec.europa.eu/policy-in-action/rural-development-policy-figures/partnership-agreement-summaries_en. (дата звернення: 01.03.2018)
16. Развитие сельских территорий в Германии / Информ. материалы. — 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://agrardialog.ru/files/prints/razvitie_selskih_territoriy_v_germanii_rus.pdf (дата звернення: 03.05.2018).

REFERENCES

1. Malik, M.I., Kropyvko, M.F., & Bulavka, O.H. (2010). *Sotsialno-ekonomichni zasady rozvytku silskykh terytorii (ekonomika, pidpriemnytstvo i menedzhment)* [Socio-economic bases of development of rural territories (economy, entrepreneurship and management)]. NNTs IAE. Kyiv [in Ukrainian].
2. Zaiats, T.A. (Ed.). (2017). *Transformatsiia sil's'koho rozselennia v Ukraini* [Transformation of rural settlement in Ukraine]. In-t demohrafiï ta sots. doslidzh. im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
3. Libanova, E.M. (Ed.). (2007). *Naselennia Ukrainy. Sotsialno-demohrafichni problemy ukrainskoho sela* [The population of Ukraine. Social and demographic problems of the Ukrainian village]. In-t demohrafiï ta sots. doslidzh. im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
4. Rohozhyn, O.H. (2014). Information technologies of social development management of villages in Ukraine. *Matematychni modeliuvannia v ekonomitsi*, 1, 17–25 [in Ukrainian].

5. Yakuba, K.I. (2007). *Zhyttievyi i trudoviy potentsial silskoho naseleння Ukrainy. Teoriia, metodolohiia, praktyka* [Life and labor potential of the rural population of Ukraine. Theory, methodology, practice]. NNTs IAE, Kyiv [in Ukrainian].
6. Hubeni, Yu. (2007). Rural Development: Some Aspects of European Thorium and Practice. *Ekonomika Ukrainy*, 4, 62-70.
7. Lendiel, M.A., Hazuda, L.M., & Hotko, N.M. (2012). *Foreign practice of rural development management: transformation of experience for Ukraine*, 4-6, 66-74. AhroInkom.
8. Nepochatenko, O.O. (2012). Derzhavna polityka u sferi rozvytku silskykh terytorii: vitchyzniani realii ta yevropeyskyi dosvid [State policy in the field of rural development: domestic realities and European experience]. *Naukovi pratsi Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii. Serii: ekonomichni nauky*, 4, 124-144. Retrieved from <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/4.3/149.pdf> [in Ukrainian].
9. Yarmolenko, Yu.O. (2016). Osnovni pidkhody do stratehichnoho planuvannya staloho rozvytku APK Ukrainy ta yevropeyskyi dosvid [Main Approaches to Strategic Planning of Sustainable Development of AIC of Ukraine and European Experience]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia - Theory and practice of public administration*. Retrieved from <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-4/doc/5/03.pdf>
10. *GDP per capita, PPP (current international (n.d.))*. The World Bank. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>
11. *Europe 2020. A strategy for smart sustainable and inclusive growth* (2010). EUR-Lex Access to European Union law. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A5201-0DC2020>
12. *EU rural development policy 2007-2013* (2008). European Communities. Retrieved from https://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev2007/2007_en.pdf
13. *Agriculture and rural development* (n.d.). European commission. Retrieved from <http://www.un.org/esa/agenda21/natlinfo/countr/ec/agriculture.pdf>
14. *EU Action for smart villages* (n.d.). European Commission. Retrieved from https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/rural-development-2014-2020/looking-ahead/rur-dev-small-villages_en.pdf
15. *Partnership Agreement Summaries* (n.d.). European Commission. Retrieved from https://enrd.ec.europa.eu/policy-in-action/rural-development-policy-figures/partnership-agreement-summaries_en
16. *Razvytye selskykh terrytoriy v Hermanyy. Ynformatsyonnye materyaly* [Development of rural areas in Germany. Information materials] (2010). Retrieved from http://agrardialog.ru/files/prints/razvitie_selskiy_territoriy_v_germanii_rus.pdf [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 27.06.2019.

<https://doi.org/10.15407/dse2019.04.130>

УДК 330.3+364

JEL CLASSIFICATION: O35

В.Л. ЖАХОВСЬКА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 60

E-mail: valentinnazh@gmail.com

ORCID 0000-0002-2361-1088

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ТА ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Сільське населення соціально вразливе більшою мірою ніж міське, частіше підпадає під ризики бідності та соціального відчуження. Його зайнятість за наймом чи самозайнятість в особистому селянському господарстві не є гарантією гідного рівня життя, а отримувані пенсії не набагато вищі за прожитковий мінімум. Низький ступінь особистої відповідальності сільського населення працездатного віку, недостатня фінансова грамотність, домінування споживацьких настроїв без огляду на майбутнє (добровільна відмова від обов'язкових внесків у соціальні фонди, неформальна зайнятість, нелегальна зайнятість, зокрема за кордоном), недобросовісність посадових осіб, що відповідали за документообіг ліквідованих сільгосппідприємств призводять до ускладнення перспектив соціального, у тому числі пенсійного забезпечення селян. Унаслідок цього перед новоутвореними сільськими та селищними громадами в умовах розширення їхньої компетенції в процесі децентралізації постають серйозні виклики не тільки у короткостроковому, але й у довгостроковому періоді. Виходячи з цього, метою статті є визначення сучасних тенденцій соціального захисту та пенсійного забезпечення сільського населення, а також обґрунтування найгостріших соціальних задач для органів місцевого самоврядування в контексті децентралізаційних реформ у сучасному державному управлінні та підвищення соціального статусу держави. Визначено шляхи отримання неправомірних соціальних виплат селянам, які, з одного боку, компенсують нестачу джерел трудових доходів через звуження загальної місткості сільського ринку праці, а з іншого, — призводять до неефективного використання бюджетних коштів. Обґрунтовано необхідність збереження норм забезпечення державою педагогічних працівників, які працюють у сільській місцевості і селищах міського типу, а також пенсіонерів, які раніше працювали педагогічними працівниками в цих поселеннях і проживають у них, безплатним користуванням житлом з опаленням і освітленням. Виявлено недоліки системи збору та обліку єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, згідно з якою фермери зобов'язані сплачувати єдиний соціальний внесок, якщо вони не належать до осіб, які підлягають страхуванню на інших підставах. Доведено недоцільність гендерного підходу під час призначення пенсій за віком на пільгових умовах деяким працівникам сільського господарства.

Ключові слова: соціальний захист, пенсійне забезпечення, сільське населення, сільська громада, децентралізація.

© ЖАХОВСЬКА В.Л., 2019

V.L. Zhakhovska
PhD (Economics), Senior Research
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: valentinnazh@gmail.com
ORCID 0000-0002-2361-1088

CURRENT TRENDS OF SOCIAL PROTECTION AND PENSION SUPPORT FOR RURAL POPULATION IN UKRAINE

The rural population is more socially vulnerable than the urban population, it is more often at risk of poverty and social exclusion. Their employment or self-employment in the private peasant economy is not a guarantee of a decent standard of living, and the received pensions are not much higher than the subsistence level. Low degree of personal responsibility of rural population of working age, lack of financial literacy, consumer sentiment domination without regard for the future (voluntary refusal of mandatory contributions to social funds, informal employment, illegal employment, including employment abroad), malpractice of officials, who are responsible for the document management of the liquidated agricultural enterprises, lead to complication of social prospects, including pension provision of the peasants. As a result, emerging rural and urban communities face increasing challenges in the decentralization process, not only in the short term but also in the long term. Therefore, the purpose of the article is to identify current trends in social protection and pension provision for the rural population, as well as to justify the most pressing social problems for local governments in the context of decentralized reforms in modern government and to enhance the social status of the state. The ways of obtaining of wrongful social payments by the peasants, which, on the one hand, compensate for the lack of sources of labor income by narrowing the overall capacity of the rural labor market, and on the other, lead to inefficient use of budget funds, are determined. The necessity to preserve the norms of providing the state with pedagogical workers working in rural and urban settlements, as well as pensioners who previously worked as pedagogical workers in these settlements and lived in them with free use of housing with heating and lighting, is substantiated. The deficiencies in the system of collection and accounting of the single compulsory state social insurance contribution are identified, according to which farmers are obliged to pay a single social contribution, if they do not belong to persons who are subject to insurance on other grounds. The inappropriateness of the gender approach in assigning retirement pensions on preferential terms to individual agricultural workers are proved.

Keywords: social protection, pension, rural population, rural community, decentralization.

В.Л. Жаховская
канд. экон. наук, старш. научн. сотруд.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Тараса Шевченко, 60
E-mail: valentinnazh@gmail.com
ORCID 0000-0002-2361-1088

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ И ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

Сельское население социально уязвимо в большей степени, чем городское, оно чаще подпадает под риски бедности и социального отчуждения. Его занятость по найму или самозанятость в личном сельском хозяйстве не является гарантией достойного уровня жизни, а получаемые пенсии ненамного выше прожиточного минимума. Низкая степень личной ответственности сельского населения трудоспособного возраста, недостаточная финансовая грамотность, доминирование потребительских настроений без оглядки на будущее (добровольный отказ от обязательных взносов в социальные фонды, неформальная занятость, нелегальная занятость, в том числе за рубежом), недобросовестность должностных лиц, которые отвечали за документооборот ликвидированных сельхозпредприятий, приводят к усложнению перспектив социального, в частности пенсионного обеспечения селян. В результате перед новообразованными сельскими и поселковыми общинами в условиях расширения их компетенции в процессе децентрализации возникают серьезные вызовы не только в краткосрочном, но и в долгосрочном периоде.

Исходя из этого, целью статьи является определение современных тенденций социальной защиты и пенсионного обеспечения сельского населения, а также обоснование наиболее острых социальных задач для органов местного самоуправления в контексте децентрализованных реформ в современном государственном управлении и повышение социального статуса государства. Определены пути получения неправомерных социальных выплат селянам, которые, с одной стороны, компенсируют недостаток источников трудовых доходов из-за сужения общей емкости сельского рынка труда, а с другой — приводят к неэффективному использованию бюджетных средств. Обоснована необходимость сохранения норм обеспечения государством педагогических работников, работающих в сельской местности и поселках городского типа, а также пенсионеров, ранее работавших педагогическими работниками в этих поселениях и проживающих в них, бесплатным пользованием жильем с отоплением и освещением. Выявлены недостатки системы сбора и учета единого взноса на общеобязательное государственное социальное страхование, согласно которой фермеры обязаны платить единый социальный взнос, если входят в число лиц, подлежащих страхованию на других основаниях. Доказана нецелесообразность гендерного подхода при назначении пенсий по возрасту на льготных условиях некоторым работникам сельского хозяйства.

Ключевые слова: социальная защита, пенсионное обеспечение, сельское население, сельская община, децентрализация.

Постановка проблеми та актуальність. В умовах сучасної децентралізації влади в Україні сільські та селищні ради об'єднаних територіальних громад отримують широкі повноваження щодо забезпечення соціального благополуччя населення, зокрема можливість спрямувати більші ресурси на вирішення соціальних проблем. Самостійність місцевих органів влади у сфері соціального управління (від координації діяльності об'єктів соціальної інфраструктури до вирішення питань щодо розподілу коштів на соціальні цілі) спроможна забезпечити нову якість задоволення публічних потреб сільського населення. Складність реалізації найактуальніших напрямів соціального захисту пов'язана з дотриманням законності призначення соціальних допомог та пенсій, недопущенням фальсифікацій і виявленням реально нужденних осіб. Важливим питанням є пошук способів компенсації соціальної несправедливості у системі пенсійного забезпечення, зокрема для тих, хто працював у колгоспах, сільськогосподарських кооперативах, фермерських господарствах та сільськогосподарських підприємствах (організаціях). Значна їх частина була ліквідована, що призвело до вимушеного переходу звільнених працівників до сфери неформальної зайнятості і, як наслідок, — дефіциту трудового стажу, а також ускладнення процедури його підтвердження. Виникає необхідність проаналізувати різні аспекти функціонування системи соціального захисту та пенсійного забезпечення сільського населення в утворених сільських громадах. Це дасть змогу окреслити коло проблем у цій сфері та скоординувати розвиток місцевого самоврядування, стратегічного планування та бюджетної політики на їх ефективне вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні, коли вартість життя населення зростає швидше, ніж його реальні доходи, наукові дослідження системи соціального захисту в Україні мають високу практичну значущість. Вагомий внесок у висвітлення головних проблем соціального управління, впливу процесів децентралізації на соціально-економічний розвиток країни, механізму соціального захисту населення тощо зробили такі вчені: А.І. Амоша (A.I. Amosha), А.Л. Баланда (A.L. Balanda), Н.П. Борецька (N.P. Boretska), О.М. Бородіна (O.M. Borodina), Т.А. Заяць (T.A. Zajats [1]), Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), О.В. Макарова (O.V. Makarova), В.П. Мікловда (V.P. Miklovda), В.М. Новіков (V.M. Novikov), О.Ф. Новікова (O.F. Novikova), М.І. Пітюлич (M.I. Pitulych), У.Я. Садова (U.Ya. Sadova), Л.К. Семів (L.K. Semiv). Становлять інтерес наукові дослідження, спрямовані на оцінку стану дотримання державних

соціальних гарантій та виконання соціальних зобов'язань, а також обґрунтування механізмів і напрямів забезпечення соціальної орієнтації економіки для удосконалення якості державного управління, зокрема на місцевому рівні [2, 3]. Особливе значення мають результати наукових досліджень, спрямованих на виявлення недостатніх темпів нагромадження соціального капіталу сільських громад і нерозвиненість відповідного інституційного середовища соціального розвитку у селах [4].

Новизна роботи полягає у виявленні передумов поширення небажаних тенденцій у соціальному захисті та пенсійному забезпеченні сільського населення з метою їх урахування і коригування на місцевому рівні в умовах сучасного розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, яке суттєво розширює компетенцію останніх.

Мета статті полягає у визначенні сучасних тенденцій соціального захисту та пенсійного забезпечення сільського населення, а також обґрунтуванні найгостріших соціальних задач для органів місцевого самоврядування в контексті децентралізаційних реформ у сучасному державному управлінні і підвищення соціального статусу держави.

Методи дослідження. У роботі використано сукупність загальнонаукових та спеціальних методів дослідження: аналізу та синтезу — для групування підходів дослідження структури та динаміки соціального забезпечення сільського населення України; абстрагування та узагальнення — для визначення особливостей та обмежень у призначенні соціальних виплат та пенсій сільському населенню в умовах соціально-економічної нестабільності; статистичних порівнянь — для оцінки тенденцій соціального захисту та пенсійного забезпечення, оцінювання проблем і виявлення кризових явищ у системі задоволення базових соціальних потреб сільського населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні на соціальні виплати населенню в 2018 році було витрачено близько 140 мільярдів гривень [5]. У цей же період завдяки проведенню Міністерством фінансів України верифікації соціальних виплат, перевірки їхньої адресності і ефективності використання бюджетних коштів виявлено 5,9 млрд гривень неправомірно призначених соціальних виплат населенню [6]. Серед них: незаконне одержання допомоги по безробіттю, пенсії «мертвим душам», виплати «загубленим паспортам», субсидії на оплату житлово-комунальних послуг зовсім не бідним, і допомога «внутрішньо переміщеним особам», які юридично оформили статус, а фактично так і залишилися проживати на території, непідконтрольній уряду України. Водночас, поза сферою соціального захисту залишаються деякі категорії сільського населення.

Сільське населення соціально вразливе більше за міське, частіше підпадає під ризики бідності та соціального відчуження. Як наслідок, фінансове навантаження державного та місцевих бюджетів соціальними зобов'язаннями перед селянами досить високе. Сільському населенню властивий високий рівень безробіття (у 2018 році він становив 9,2 %, а у місті 8,6 %). Рівень середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві становить лише 85 % від середньоекономічного значення. Третина працюючих селян — самозайняті особи. Якщо у містах самозайнятими є фізичні особи — підприємці, які сплачують податок та є соціально захищеними, то в сільській місцевості — це в переважній більшості зайняті в особистих селянських господарствах, які здебільшого не мають соціальних гарантій. Як показує аналіз даних щодо надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям (тим, які постійно проживають на території України та мають середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї) у сільських поселеннях частка

тих, хто потребує такої допомоги, набагато більша, ніж у містах. Так, у 2017 р. кількість сімей, яким призначена допомога протягом року, у розрахунку на 1000 осіб наявного населення становила 59,9 одиниць у сільських поселеннях проти 40,1 у містах (у 2015 р. співвідношення цих показників було аналогічним – 59,5 та 40,5 відповідно). Середній розмір допомоги малозабезпеченим сільським сім'ям у 2017 р. становив 2784,43 грн, міським – 2225,84 грн. Сума цієї допомоги у розрахунку на 1000 осіб населення у селах становила 115,16 грн, у містах – 27,28 грн (табл. 1).

Разом із цим, у сільських поселеннях фіксуються зловживання з метою отримання цієї допомоги від держави. Судова практика свідчить, що управління праці та соціального захисту населення дедалі частіше звертаються з позовами до суду про стягнення різних видів соціальної допомоги, вважаючи, що одержувачу ці кошти дісталися неправомірно. За оцінками міжнародних експертів, в Україні щонайменше 10 % соціальної допомоги виплачується неправомірно. Для порівняння: такі несправедливо отримані виплати могли перевищити заплановані щорічні державні видатки на забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту і утримання автомобільних доріг, вони зіставні з видатками, запланованими на утримання закладів освіти та охорони здоров'я [10].

Ситуація з неправомірними соціальними виплатами сільському населенню обумовлена його високою зайнятістю у неформальному секторі економіки, зокрема на умовах зовнішньої та внутрішньої трудової міграції селян. Її особливістю є зосередження у сільськогосподарському виробництві, яке здійснюється в особистих селянських господарствах. У західних регіонах України поширення набули виїзди селян на сезонні заробітки, у тому числі в галузях тваринництва та рослинництва, до сусідніх країн (Польщі, Німеччини). У сучасних умовах така неформальна зайнятість є об'єктивною необхідністю функціонування сучасного аграрного ринку праці, оскільки певною мірою амортизує негативні наслідки аграрного реформування.

Важливим і актуальним напрямом соціальної підтримки населення у сільських поселеннях України є практика надання субсидій на житлово-комунальні послуги. У 2018 р. уряд змінив підходи до призначення субсидій непрацюючим громадянам

Таблиця 1. Надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям у 2014–2018 рр.

Показник	Тип поселення	2014	2015	2016	2017	2018
Кількість сімей, яким призначена допомога протягом року, одиниць у розрахунку на 1000 наявного населення	всього	13	19	23	21	19
	у сільських поселеннях	26	37	45	41	37
	у міських поселеннях	7	11	14	12	11
Сума допомоги усього, тис. грн у розрахунку на 1000 населення	всього, од.	25,26	40,24	51,90	54,27	52,81
	у сільських поселеннях	56,02	86,70	108,94	115,16	113,18
	у міських поселеннях	11,67	19,54	26,55	27,28	49,89
Середній розмір допомоги, грн	всього	1922,37	2082,70	2223,47	2560,56	2795,17
	у сільських поселеннях	2131,88	2323,42	2435,66	2784,43	3056,22
	у міських поселеннях	1589,46	1728,83	1918,69	2225,84	2404,10

Джерело: [7–9].

працевдатного віку і за новими правилами їх диференційовано в сільській та міській місцевості, щоб державна підтримка надходила тим, хто хоче, але не може працювати. Так, в обласних центрах і містах обласного значення субсидія в таких випадках може призначатися за умови, що сім'я перебуває у складних життєвих обставинах або працевдатні члени сім'ї сплатили ЄСВ не менш як за два місяці перед місяцем звернення. Стосовно сільських поселень було враховано складну соціально-економічну ситуацію селян і забезпечено право отримувати субсидію селянам за умови, що працевдатні члени сім'ї не перебували за кордоном понад 60 днів [11].

На відміну від міських поселень, у селах є свої особливості щодо визначення категорій населення, що на пільгових умовах оплачують житлово-комунальні послуги. Норма про забезпечення державою педагогічних працівників, які працюють у сільській місцевості і селищах міського типу, а також пенсіонерів, які раніше працювали педагогічними працівниками в цих поселеннях і проживають у них, безплатним користуванням житлом з опаленням і освітленням, передбачено частиною третьою ст. 57 Закону України від 05.09.2017 № 2145-VIII «Про освіту». Медичні та фармацевтичні працівники, які проживають і працюють у сільській місцевості й селищах міського типу, пенсіонери з їх числа також мають право на безплатне користування житлом з опаленням та освітленням (відповідно до пункту «ї» частини першої ст. 77 Основ законодавства України про охорону здоров'я, частини п'ятої ст. 29 Закону України від 14.12.2010 № 2778-17) «Про культуру», абзацу першого частини четвертої ст. 57 Закону України «Про освіту». Зазначені пільги надаються за умови, що розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Величина такого доходу у 2017 р. становила 2240 грн, 2018 – 2470 грн, 2019 – 2690 грн.

Інші види соціального захисту сільського населення ґрунтуються на страховому принципі. Це: пенсійне забезпечення (Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.08.2003 № 1058-IV); загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працевдатності; від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працевдатності; медичне (Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 № 1105-XIV); а також на випадок безробіття (Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 02.03.2000 № 1533-III) у їхніх останніх чинних редакціях.

Ураховуючи той факт, що значна частина сільського населення зайнята у сільському господарстві неформально (зокрема у фермерських господарствах), вони не мають права отримувати зазначені вище виплати. Для стимулювання селян до державного соціального та пенсійного страхування урядом було впроваджено певні ініціативи. Так, від 1 січня 2018 року вступили в силу зміни до Закону України від 08.07.2010 № 2464-VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», згідно з якими фермери зобов'язані сплачувати єдиний соціальний внесок, якщо вони не належать до осіб, які підлягають страхуванню на інших підставах. Раніше фермерським господарствам було надано право здійснювати цей внесок добровільно. Нині у разі ухилення від взяття на облік або несвоєчасного подання заяви про взяття на облік платниками ЄСВ передбачено штраф у розмірі 10 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (170 грн) (п. 1 ч. 11 ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»). Але у зв'язку з тим, що законодавством (зокрема,

ні Законом про ЄСВ; ні Порядком обліку платників єдиного внеску на загально-обов'язкове державне соціальне страхування, затвердженим наказом Міністерства фінансів України від 24.11.2014 № 1162) не встановлено термінів подання такої заяви, застосувати цей штраф проблематично — фактично немає дати, від якої встановлюється несвоєчасність подання заяви. Крім того, відповідно до ст. 165-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8074-10, до переліку осіб, на яких накладається адміністративний штраф за несвоєчасну сплату ЄСВ, фермерські господарства не входять. Тобто фактично можливість ухилитися від сплати внесків на соціальне страхування у фермерських господарств зберігається.

Особисті селянські господарства (ОСГ) також мають право, але не поспішають, укладати договори про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування [12]. Це обумовлено такими причинами. По-перше, середньорічний розмір прибутків від виробництва та реалізації продукції ОСГ інколи не перевищує розмірів ЄСВ (особливо якщо враховувати сезонність сільськогосподарського виробництва). По-друге, договором про добровільну участь може бути передбачена одноразова сплата застрахованою особою страхових внесків за попередні періоди (роки) починаючи з 2004 р. Сума сплачених страхових внесків за кожний місяць не може бути меншою від мінімального страхового внеску. Він визначається шляхом множення мінімального розміру заробітної плати, встановленого законодавством на той час, за який здійснюється розрахунок сум страхових внесків. Наприклад, за період з 01.01.2004 до 30.03.2005 на 32 %, за період з 31.03.2005 до 31.12.2005 — 32,3 %; за 2006 р. — 31,8 %; з 01.01.2007 до 31.12.2010 — включно 33,2 %. Член ОСГ може користуватися накопиченим власним капіталом, пускати його в оборот і за потреби під час виходу на пенсію здійснити необхідний платіж, докупити страховий пенсійний стаж. Тому більшість селян не вважають за доцільне поспішати зі сплатою ЄСВ та здійснювати її на регулярній основі.

Пенсійне питання є надзвичайно актуальним саме для сільських поселень, адже чисельність пенсіонерів, які одержують пенсію в органах Пенсійного фонду, є досить значною (рис. 1). На 1 січня 2018 року зафіксовано 283 пенсіонери на 1000 наявного населення у сільських поселеннях та 255 — у міських (проти 285 та 270 осіб на 1 січня 2016 р. відповідно).

Варто відмітити, що в регіонах, які характеризуються високою питомою вагою сільського населення, — Івано-Франківській, Закарпатській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій областях, середній розмір призначеної місячної пенсії дуже низький: лише на 10–15 % перевищує прожитковий мінімум (рис. 2).

Потребує вдосконалення ряд законопроектів із питань пенсійного забезпечення населення, зокрема деяких його категорій. Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» задекларовано право на пільгове пенсійне забезпечення працівників сільгосп підприємств, відповідно до якого достроковий вихід на пенсію гарантується:

- чоловікам, які працюють трактористами-машиністами і безпосередньо зайняті у виробництві сільськогосподарської продукції в колгоспах, радгоспах, інших підприємствах сільського господарства — після досягнення 55 років і за наявності страхового стажу не менше 30 років, з них не менше 20 років на зазначеній роботі;
- жінкам, які працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами в колгоспах, радгоспах, інших підприємствах сільського господарства, — після досягнення 55 років і за наявності стажу на зазначених

роботах не менше 20 років, за умови виконання встановлених норм обслуговування;

- жінкам, які працюють у сільськогосподарському виробництві та виховали п'ятьох і більше дітей, – незалежно від віку і трудового стажу.

Практична реалізація цієї законодавчої норми часто буває ускладнена неможливістю підтвердження наявності необхідного пільгового стажу. Так, працівники сільськогосподарських підприємств перерахованих вище категорій зобов'язані окрім трудової книжки надати довідки підприємств, установ, організацій або їхніх правонаступників з інформацією про зайнятість на шкідливих роботах упродовж повного робочого дня. Проблематичним є підтвердження фактичного виконання норм обслуговування корів та фактичного їх виконання на сільськогосподарських підприємствах через те, що належним чином не велася і ведеться необхідна документація щодо цього. Непоодинокими є випадки, коли ці підприємства були ліквідовані без правонаступників або взагалі на підприємстві відсутні первинні документи на підтвердження часу роботи на посаді, що дає право на призначення пенсії на пільгових умовах. У цьому разі законом передбачена процедура звернення селян до комісії, створеної при Головному управлінні Пенсійного фонду України, яка повинна ухвалити відповідне рішення.

Це додатково ускладнює процедуру призначення пенсії, оскільки крім певного переліку документів працівникам сільськогосподарських підприємств необхідно надати й інші документи, що можуть підтверджувати виконання робіт, які дають право на призначення пенсії на пільгових умовах. Якщо підприємство було ліквідовано без правонаступника, первинні документи втрачалися, оскільки архівні установи не брали на зберігання різні другорядні документи, які б могли підтвердити факт роботи певних працівників у шкідливих умовах (до 2013 року).

14 березня 2013 року наказом Міністерства юстиції України № 430/5 затверджено Перелік видів документів, пов'язаних із забезпеченням соціального захисту громадян, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємств, установ,

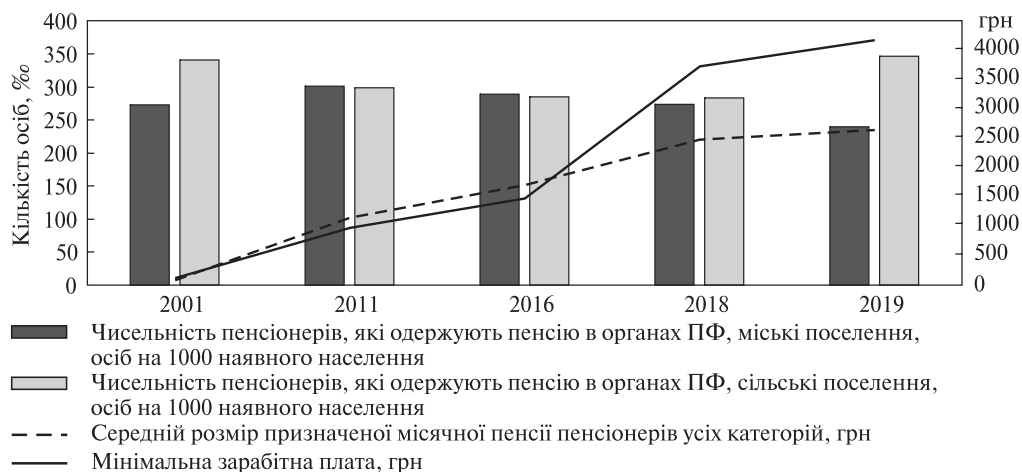

Рис. 1. Динаміка чисельності пенсіонерів, середнього розміру пенсії, мінімальної зарплати за типом поселень в Україні на 01.01.2001–2019 рр.

Джерело: Статистичні збірники «Соціальний захист населення України» за відповідні роки.

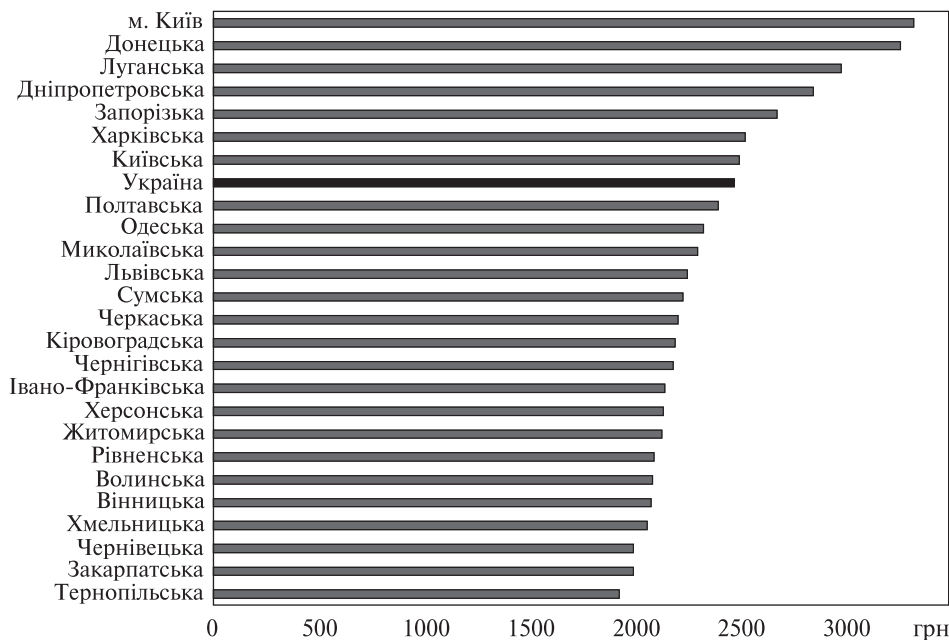

Рис. 2. Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерів усіх категорій в регіонах України на 01.01.2018 р., грн

Джерело: Статистичні збірники «Соціальний захист населення України» за відповідні роки.

організацій, які не належать до джерел формування Національного архівного фонду. Це важливий крок, орієнтований на соціальний захист права на пільгову пенсію сільськогосподарських працівників у випадку ліквідації сільськогосподарських підприємств без правонаступника. Враховуючи сучасні тенденції, у зону ризику потрапляють сільськогосподарські працівники тваринництва (в першу чергу у сфері виробництва молока, м'яса, але за виключенням птахівництва), яке перебуває в кризі у зв'язку з сильною конкуренцією на українському ринку із закордонними постачальниками, зокрема з Європи. Наприклад, імпорт м'яса та їстівних субпродуктів зростає значними темпами: з 80773,4 тис дол США у 2016 р. до 167660,4 тис. дол США у 2018 р., тобто майже вдвічі. Основна його частка з країн Європейського Союзу (Німеччини, Данії та Нідерландів) — понад 90 % від загального обсягу імпорту м'яса та їстівних субпродуктів. Виробництво ж м'яса, зокрема свинини, яловичини і телятини у сільськогосподарських підприємствах, на відміну від господарств населення, в Україні має тенденцію до скорочення.

Стосовно доцільності й ефективності законодавчо встановлених норм про призначення пенсій на пільгових умовах жінкам, які працюють доярками (операторами машинного доїння), варто зазначити, що основна частина молока в Україні виробляється у господарствах населення, тобто у неформальному секторі економіки. Так, у 2017 р. у сільськогосподарських підприємствах вироблялося 2765,7 тис. тонн молока та молокопродуктів у перерахунку на молоко, а у господарствах населення майже втричі більше — 7514,8 тис. тонн. Фактично, більшість жінок-доярок зайняті в особистих селянських господарствах без права на відповідний соціальний захист у похилому віці. Ті ж із них, які зайняті офіційно в агропромислових підприємствах,

стикаються з проблемами дискримінаційного характеру. Показовим є приклад корпорації «Мілкленд», яка у 2013 р. скоротила працівників через відкриття найбільшої в Європі надсучасної ферми на 6800 дійних корів у селі Красносільському Борзнянського району. Зі старої ферми звільнили 70 працівників, у тому числі доярок та телятниць. На нову ферму прийняли переважно чоловіків і тільки вахтовим методом — два тижні на роботі, два — вихідні. Живуть робітники у готелі поряд із фермою, працюють по 12 годин. На такі умови погодилося лише двоє місцевих, інші два десятки доярів — приїжджі [13].

Новітні українські ферми (особливо ті з них, що мають закордонних інвесторів) орієнтуються на стандарти, що сформувалися в агропромисловому секторі європейських країн. Там роботу з обслуговування корів виконують із використанням новітнього обладнання і працюють переважно чоловіки.

Аналогічна ситуація щодо недоцільності гендерного підходу під час призначення пенсій за віком на пільгових умовах складається і стосовно трактористів-машиністів. Техніка, що використовується для виробництва сільськогосподарської продукції на сучасних підприємствах, дає змогу знизити фізичні навантаження під час управління, а також має комфортні та облаштовані кабіни для роботи у будь-яких умовах. На практиці жінки-трактористки у меншості, однак вони є (про що свідчать дані про нагороди до Дня працівників сільського господарства України) і несправедливо обділені у ситуації з призначенням пенсій.

Сфера впливу спеціальних соціальних норм у разі призначення пенсій певним працівникам сільського господарства на практиці досить обмежена і тому виявляється неефективною та немотиваційною. Враховуючи сучасні тенденції та перспективи зайнятості сільського населення у сільському господарстві необхідно внести відповідні зміни у Закон України «Про пенсійне забезпечення» та врахувати її гендерні аспекти.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене варто зазначити, що у перспективі в сільських поселеннях можна очікувати на збереження високого рівня потреб у соціальному захисті та пенсійному забезпеченні населення. Серед основних передумов цього: постаріння сільського населення; складність працевлаштування населення через віддаленість місць його проживання від міст і поселень, які є центрами економічної активності; автоматизація робочих місць і вивільнення з сільського господарства значної частки працюючих, збереження високого рівня неформальної зайнятості. Тому органи місцевого самоврядування вже сьогодні мають посилити соціальну роботу за основними напрямками, зокрема в частині: наближення соціального захисту до людей, забезпечення адресності в наданні соціальних послуг і допомог, координації діяльності всіх місцевих служб, забезпечення оперативності і якості їхньої роботи. З метою мінімізації ризиків соціального відчуження вразливих категорій сільського населення доцільно покращити його інформування через місцеві засоби масової інформації, шляхом запровадження та рекламування телефонних «гарячих ліній», організації зустрічей з громадянами за місцем проживання, розповсюдження інформації про законодавство, порядок обчислення та надання соціальних виплат. Дієвими є соціальні проекти електронного урядування, в рамках яких створюються вебпортали з системою зворотного зв'язку населення з працівниками редакції у форматі «постав питання — отримай відповідь».

Надзвичайно актуальною й ефективною є популяризація концепції соціальної відповідальності з одночасною розробкою соціальних, економічних та інституційних інструментів, засобів для заохочення підприємства до виконання соціально відпо-

відальної діяльності. Їх упровадження дає змогу розподілити фінансове та організаційне навантаження на органи місцевого самоврядування щодо соціальної підтримки сільського населення, зокрема шляхом використання позитивних наслідків еволюції соціального діалогу і соціального партнерства, яке в період децентралізації залучає до ділового співробітництва нових учасників, розширює предмет спільних зусиль соціальних партнерів, визначає нові способи впливу на соціальний розвиток. Подальший напрям досліджень має бути пов'язаний із визначенням нових механізмів соціального забезпечення сільського населення, у тому числі шляхом підвищення соціальної відповідальності усіх суб'єктів сільських громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заяць Т.А., Дяконенко О.І., Кравцова Т.Г., Заяць В.С. Сільські поселення України: потенціал продуктивності // Розвиток економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів / за ред. М.С. Пашкевич, Ж.К. Нестеренко; М-во освіти і науки України, Запор. нац. техн. ун-т, Нац. гірн. ун-т. — Дніпропетровськ, 2015. — С. 221–229.
2. Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності / за ред. Е.М. Лібанової; відпов. за випуск О.В. Макарова, О.М. Хмелевська; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2017. — 368 с.
3. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки / О.Ф. Новікова, О.Г. Сидорчук, О.В. Панькова [та ін.] / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ; НАН України, Інститут економіки промисловості. — Київ; Львів, 2018. — 184 с.
4. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін.]; за ред. О.М.Бородіної; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. — Київ, 2012. — 320 с.
5. Рада ухвалила держбюджет — 2018 // Українська правда. — 7 груд. 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/12/7/7164746/> (дата звернення: 20.07.2019).
6. Верифікація дозволяє підтримати тих, хто справді потребує допомоги, і виявити шахраїв у сфері соціальних виплат // Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу <https://www.minfin.gov.ua/news/view/veryfikatsiia-dozvoliaie-pidtrymaty-tykh-khto-spravdi-potrebuie-dopomohy-i-vyavyty-shakhraiv-u-sferi-sotsialnykh-vyplat?category=novini-ta-media&subcategory=vsi-novini> (дата звернення: 20.07.2019).
7. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: Стат. зб. / Державна служба статистики України. — 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_zdpus_2017.xls (дата звернення: 20.07.2019).
8. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: Стат. зб. / Державна служба статистики України. — 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_zdpus_2015.xls (дата звернення: 20.07.2019).
9. Чисельність наявного населення України: Стат. зб. / Державна служба статистики України. — 2018. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2018/zb/06/zb_chnn2018xl.xls (дата звернення: 20.07.2019).
10. Як система соціальної допомоги культивує бідність // Економічна правда. — 27 берез. 2018. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/03/27/63-5376/> (дата звернення: 20.07.2019).
11. Субсидії має отримувати людина, яка не може знайти роботу — Мінсоцполітики / Укрінформ. — 31.05.2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2471605-u-revi-skazali-hto-mae-pravo-na-subsidiu.html> (дата звернення: 20.07.2019).
12. Добровільна участь / Пенсійний фонд України. — 18 жовт. 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.pfu.gov.ua/35069-dobrovolna-uchast/> (дата звернення: 20.07.2019).
13. Суперферма у Красносільському дає нових безробітних / Портал Чернігова. — 21.11.2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/50147-superferma-u-kranosilskomu-dae-novih-bezrobitnih.html> (дата звернення: 20.07.2019).

REFERENCES

1. Zajats, T.A., Diakonenko, O.I., Kravtsova, T.H., & Zajats, V.S. (2015). Silski poselennia Ukrainy: potentsial produktyvnosti [Rural settlements of Ukraine: potential output]. *Rozvytok ekonomiky Ukrainy pid vplyvom ekonomichnykh, sotsialnykh, tekhnologichnykh ta ekolohichnykh trendiv - The development of the Ukrainian economy under the influence of economic, social, technological and environmental trends*. M.S. Pashkevych, Zh.K. Nesterenko (Ed.). M-vo osvity i nauky Ukrainy. Zapor. nats. tekhn. un-t. Nats. hirn. un-t. Dnipropetrovs'k: NHU [in Ukrainian].
2. Libanova, E., Makarova, O., & Khmelevska, O. (Eds.). (2017). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukrayini: instytutysyne pidgruntya sotsial'noyi vidpovidal'nosti [Human development in Ukraine: the institutional basis of social responsibility]*. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
3. Novikova, O.F., Sydorchuk, O.H., & Pankova, O.V. et al. (2018). *Stan ta perspektyvy sotsialnoi bezpeky v Ukraini: ekspertni otsinky [Social security status and prospects in Ukraine: expert assessments]*. K.; Lviv: Lvivskiy rehionalnyi instytut derzhavnoho upravlinnia NADU; NAN Ukrainy, Instytut ekonomiky promyslovosti [in Ukrainian].
4. Borodina, O.M., Prokopa, I.V., & Yurchyshyn, V.V. et al. (2012). *Sotsioekonomichniy rozvytok silskoho hospodarstva i sela: suchasnyi vymir [Socioeconomic development of agriculture and rural areas: a modern dimension]*. K: NAN Ukrainy; In-t ekon. ta prohnozuv [in Ukrainian].
5. Rada ukhvalyla derzhbiudzheth-2018 [The Council approved the 2018 state budget] (2017). *Ukrainska pravda - Ukrainian Pravda*, 7 hrudnia 2017. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/20-17/12/7/7164746/> [in Ukrainian].
6. Veryfikatsiia dozvoliaie pidtrymaty tykh, khto spravdi potrebuie dopomohy, i vyiavyty shakhraiv u sferi sotsialnykh vyplat [Verification allows you to support those who really need help and identify fraudulent social payments]. (2018). *Ministerstvo finansiv Ukrainy - Ministry of Finance of Ukraine*. Retrieved from <https://www.minfin.gov.ua/news/view/veryfikatsiia-dozvoliaie-pidtrymaty-tykh-khto-spravdi-potrebuie-dopomohy-i-vyiavyty-shakhraiv-u-sferi-sotsialnykh-vyplat?category=novini-ta-media&subcategory=vs-novini> [in Ukrainian].
7. Zakhyst ditei, yaki potrebiut osoblyvoi uvahy suspilstva Statystychnyi zbirnyk [Statistical collection. Protection of children in need of special attention of society]. (2017). *Derzhavna Sluzhba Statystyky Ukrainy - State Statistics Service of Ukraine*. Retrieved from https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_zdpus_2017.xls [in Ukrainian].
8. Zakhyst ditei, yaki potrebiut osoblyvoi uvahy suspilstva. Statystychnyi zbirnyk [Protection of children in need of special attention of society Statistical collection.] (2015). *Derzhavna Sluzhba Statystyky Ukrainy - State Statistics Service of Ukraine*. Retrieved from https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_zdpus_2015.xls [in Ukrainian].
9. Chyselnist naiavnogo naselennia Ukrainy Statystychnyi zbirnyk [Population of the population of Ukraine Statistical collection]. (2018). *Derzhavna Sluzhba Statystyky Ukrainy - State Statistics Service of Ukraine*. Retrieved from https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2018/zb/06/zb_chnn2018xl.xls [in Ukrainian].
10. Yak systema sotsialnoi dopomohy kultyvuie bidnist [As a social assistance system, it cultivates poverty] (2018). *Ekonomichna Pravda - Economic truth*, 27 bereznia 2018. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/03/27/635376/> [in Ukrainian].
11. Subsyydi maie otrymuvaty liudyna, yaka ne mozhe znaity robotu – Minsotspolityky [The subsidy should be received by a person who cannot find a job - the Ministry of Social Policy]. (2018). *Ukrinform - Ukrinform*, 31.05.2018. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2471605-u-revi-sk-azali-hto-mae-pravo-na-subsidiu.html> [in Ukrainian].
12. Dobrovil'na uchast' [Voluntary participation]. (2018). *Pensijnyj fond Ukrainy. - Pension Fund of Ukraine*, 2018. Retrieved from <https://www.pfu.gov.ua/35069-dobrovilna-uchast/> [in Ukrainian].
13. Superferma u Krasnosilskomu daie novykh bezrobotnykh [The Krasnosilsky super farm gives new unemployed people]. (2013). *Portal Chernihova - Chernihiv portal*, 21.11.2013. Retrieved from <https://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/50147-superferma-u-krasnosilskomu-dae-novih-bezrobotnih.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.09.2019.

135 РОКІВ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА М.В. ПТУХИ

7 листопада 2019 року виповнилось 135 років від дня народження видатного українського демографа і статистика, історика демографічної та статистичної думки, академіка АН УРСР, Заслуженого діяча науки УРСР, дійсного члена Міжнародного статистичного інституту, засновника і директора Демографічного інституту Української Академії Наук (1919—1938) Михайла Васильовича Птухи.

М.В. Птуха — перший директор Інституту демографії, засновник української наукової демографічної школи, у рамках якої сформовано теоретико-методичну базу вітчизняних досліджень у царині прикладної демографії.

Наукова спадщина М.В. Птухи має непересічну теоретичну й практичну значущість, адже він глибоко і плідно розробляв найважливіші проблеми як теоретичної демографії, так і методики демографічного аналізу, які

дотепер не втратили наукової цінності. Видатний учений обґрунтував ідею єдиної синтетичної таблиці, що відображала б інтенсивність і тривалість усіх демографічних процесів у поколіннях, розробив методики демографічних прогнозів, побудови демографічних таблиць (народжуваності, смертності), створив систему індексів шлюбності та ін.

Ученому належить ряд взірцевих наукових робіт, присвячених аналізу демографічних процесів, серед яких вивчення особливостей смертності населення в Європейській Росії та в Україні, смертності 11 народностей Європейської Росії наприкінці XIX століття, еволюції смертності в Україні до початку першої радянської п'ятирічки, здійснення перспективних розрахунків населення України до 1960 року.

Від другої половини 1930-х і в 1940—1950-і роки Михайло Васильович ґрунтовно вивчав також питання історії статистики і демографії, а також працював над теоретичними проблемами статистики населення.

На увагу заслуговують особливості наукового стилю М.В. Птухи. Його підхід до вирішення дискусійних питань теорії та практики завжди характеризувався всеосяжністю і конкретністю водночас. Всі його дослідження вирізняються раціональністю, строгою логічною побудовою та лаконізмом викладення. Тексти його робіт дуже насичені ідеями. Найхарактерніша риса його дослідницького почерку — історизм у підході до вивчення демографічних процесів і концепцій, підвищена увага до історії розвитку світової демографічної думки. В його теоретичних роботах узагальнено і

розвинуто не тільки вітчизняний досвід, а й досвід, накопичений за кордоном. Знання кількох іноземних мов, тривала робота в найбагатших книгосховищах Європи, постійні контакти з видатними демографами світу дали йому можливість у багатьох працях підбити своєрідний підсумок розробленості широкого кола проблем, запропонувати свої оригінальні методи вивчення демографічних явищ і процесів. За його працями можна оцінювати стан світової демографічної науки того часу. Теоретичні розробки вченого ґрунтувалися не лише на ретельному вивченні досвіду попередників і на детальному аналізі всіх доступних йому джерел із досліджуваної проблеми, а й на вивченні величезного за обсягом конкретного статистичного матеріалу.

Михайло Васильович Птуха справив суттєвий вплив на розвиток демографії не лише як глибокий дослідник найважливіших демографічних проблем, але й як талановитий і активний організатор науки, керівник фундаментальних демографічних досліджень в Україні.

*Колектив Інституту демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи Національної академії наук України*

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

детально висвітлено на сайті журналу <https://www.dse.org.ua>

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 21 сторінки (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом із статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID.

Стаття повинна складатися з таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300–400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони повинні бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абревіатури.

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

- **до першого номеру до 20 грудня** (подання журналу до друку у безрезні наступного року);
- **до другого номеру до 20 березня** (подання журналу до друку у червні поточного року);
- **до третього номеру до 20 травня** (подання журналу до друку у вересні поточного року);
- **до четвертого номеру до 20 вересня** (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**.

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент повинен розглянути статтю протягом 10–12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною поштою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову протягом трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу. Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, повинен бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший доданий матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після доопрацювання автором (авторами) статті за зауваженнями, матеріали направляються рецензенту для перевірки внесених змін і доповнень.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з поначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

is described at the web-site in details <https://www.dse.org.ua>

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID identifier. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and sub-paragraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words – **in three languages**.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300–400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the

Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation. The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

- **the first volume: 20th of December** (journal submission for publication in March of this year);
- **the second volume: 20th of March** (journal submission for publication in July of this year);
- **the third volume: 20th of May** (journal submission for publication in September);
- **the fourth volume: 20th of September** (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference.

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL *DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY*

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts. If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10–12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days. The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty. It is purposeful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing

the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boards after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

детально на сайте <https://www.dse.org.ua>

К опубликованию в специализированном журнале «Демография и социальная экономика» принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснование научных выводов, соответствующих цели статьи (поставленного задания). Публикация статей для авторов — **без оплаты**.

Рукописи принимаются объемом до 21 страницы (с аннотациями и литературой) формата A4, набор текста 1,5 интервала. Поля все — по 2 см, абзац — отступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер — 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском или английском языках.

Вместе со статьей автор подает Лицензионный договор на использование произведения (форма размещена на сайте журнала).

Каждая статья должна иметь коды УДК, JEL Classification, каждый автор — идентификатор ORCID. **Схема размещения** аббревиатур, размеров шрифтов, интервалов, последовательность разделов, подразделов и др. детально освещена на сайте журнала.

Статья должна иметь такие необходимые разделы: постановка проблемы, актуальность выбранной темы, новизна, анализ последних исследований и публикаций, постановка цели и задач, методы исследования, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении, в конце статьи располагают списки использованных источников: Литература, References*.

Аннотации на **украинском и английском языках — 300–400 слов (не менее 1800 знаков без пробелов)**.

Обязательные требования к аннотациям. Они должны быть: информативными (без общих слов); структурированными (отражать последовательную логику описания результатов в статье); содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования, наиболее значительные результаты; содержать конкретизацию авторского вклада (*что проанализировано, предложено, разработано, обосновано, проведено, определено, выявлено, внедрено и т. д.*); компактными.

Авторская аннотация должна содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей, **не содержать ссылок и аббревиатур**.

Название источников литературы располагать следует в порядке упоминания в тексте.

Автор может делать ссылки в Литературе на свои научные труды, но **только на одну работу**.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат конфиденциальному рецензированию, каждая статья получает не менее двух рецензий. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться дополнительно независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличии существенных замечаний статья может быть отклонена или направлена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит. Рецензированные, доработанные статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати Ученый совет Института.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позицией редакционной коллегии.

Срок подачи статей в журнал:

- **к первому номеру до 20 декабря** (подача журнала в печать в марте следующего года);
- **ко второму номеру до 20 марта** (подача журнала в печать в июле текущего года);
- **к третьему номеру до 20 мая** (подача журнала в печать в сентябре текущего года);
- **к четвертому номеру до 20 сентября** (подача журнала в печать в декабре текущего года).

К тексту обязательно прилагается авторская справка.

ПРОХОЖДЕНИЕ РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ СТАТЕЙ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА»

I. Научные статьи, поступившие и зарегистрированные в редакции журнала, проходят рецензирование, выполняемое высококвалифицированными специалистами соответствующих научных направлений. Они имеют научные степени доктора или кандидата наук, исследования и публикации по соответствующей специальности и тематике. При необходимости глава редколлегии журнала привлекает дополнительно специалистов по соответствующей специальности, в случае выявления различных позиций рецензентов и автора статья направляется третьему рецензенту и дополнительно рассматривается на заседании редколлегии журнала. Рецензентов к сотрудничеству приглашают главный редактор журнала и его заместители.

В журнале принято двустороннее конфиденциальное (слепое) рецензирование.

II. Рецензент должен рассмотреть статью в течение 10–12 рабочих дней с момента ее получения и направить рецензию редакции журнала лично или по электронной почте. В случае невозможности прорецензировать статью (например, из-за конфликта интересов), рецензент направляет мотивированный отказ в течение трех дней со дня получения письма редакции журнала. Сроки рецензирования в каждом отдельном случае определяются с учетом необходимости обеспечения условий для максимально оперативной публикации статьи и не могут превышать двух недель.

III. Рецензия должна однозначно характеризовать теоретическую или прикладную значимость исследования, соотносить название статьи, цель статьи и выводы автора с существующими научными концепциями. Необходимым элементом рецензии является оценка рецензентом личного вклада автора статьи в решение рассматриваемой проблемы, ее актуальности и новизны. Целесообразно отметить в рецензии соответствие стиля, логики и доступности изложения научного характера материала, полноту и достаточность раскрытия темы в изложении статьи, в расширенных аннотациях, а также указать достоверность и обоснованность выводов автора, полноту, достаточность и актуальность цитирования, проведенного автором, соблюдение им научной этики, в частности отсутствие в рецензированной статье плагиата.

Заключение рецензента, составленное в соответствии с предложенной редакцией формой, должно быть подписано рецензентом с указанием его места работы, должности, ученой степени, научного звания, даты завершения рецензирования.

IV. В случае получения рецензии с замечаниями и/или предложениями, статья с анонимной копией рецензии направляется авторам на доработку.

При доработке статей в соответствии с замечаниями и рекомендациями рецензентов автор выделяет в доработанном электронном варианте статьи измененный текст, добавленные предложения, таблицы, рисунки или иной материал для оперативной проверки рецензентом учтенных замечаний по предоставленным рецензиям.

После доработки автором (авторами) статьи согласно замечаниям, материалы направляются рецензенту для проверки внесенных изменений и дополнений.

После получения заключения рецензентов о пригодности доработанных авторами статей, редакционная коллегия журнала принимает окончательное решение относительно утверждения содержания номеров журнала.

Ученый совет Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины утверждает к печати и публикации в сети Интернет каждый номер научного журнала.

V. Оригиналы рецензий, протоколы заседаний редакционной коллегии хранятся в редакции журнала два года.

VI. При наличии критических замечаний рецензентов к статье по сути, но при общей положительной рекомендации, редколлегия может отнести материал к разряду полемических и печатать статью с отметкой «Научная дискуссия».

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА

- теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы:
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- тендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
- региональные социально-демографические исследования;
- потенциал социализации;
- социальная ответственность.